el-MİLEL ve'n-NİHAL

MUHAMMED ABDÜLKERİM eş-ŞEHRİSTÂNÎ

İSLAM MEZHEPLERİ

TERCÜME
Prof. Dr. Mustafa ÖZ

ENSAR NEŞRİYAT

İSLÂM MEZHEPLERİ

(el-Milel ve'n-Nihal)

Muhammed Abdülkerîm
eş-ŞEHRİSTÂNÎ

ENSAR NEŞRİYAT
Ticaret Anonim Şirketi

ISBN : 975-6794-46-1

Kitabın Adı
İslâm Mezhepleri (el-Milel ve'n-Nihal)

Yazarı
Muhammed Abdülkerîm eş-Şehristânî

Açıklayıcı Dipnotlarla Tercüme
Prof. Dr. Mustafa Öz

Yayına Hazırlayan
Hüseyin Kader

Dizgi – Mizanpaj
Ensar Neşriyat

Kapak Tasarım
İbrahim Aslan

Baskı
Karmat

1. Basım
Mayıs 2005

İsteme Adresi
Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.
Süleymaniye Cad. No: 13 Süleymaniye / İstanbul
Tel : (0 212) 513 43 41 – 513 03 09
Faks : (0 212) 522 46 02
www.ensarnesriyat.com

İSLÂM MEZHEPLERİ

(el-Milel ve'n-Nihal)

Muhammed Abdülkerîm
eş-ŞEHRİSTÂNÎ

Tercüme

Mustafa ÖZ

İstanbul 2005

eş-Şehristânî, Muhammed Abdülkerîm
İslâm mezhepleri: el-Milel ve'n-Nihal / Muhammed Abdülkerîm eş-Şehristânî; (çev. Mustafa Öz) .-- İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005
214 s. ; 23,5 cm.
ISBN: 975-6794-46-1
1. İslâm_Mezhepleri; 2. Akâid_Kelâm
297.8 DC20

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM

MÜTERCİMİN ÖNSÖZÜ

Tercümesini sunduğumuz Şehristânî'nin el-Milel ve'n-nihal adlı eseri, yazıldığı devreden itibaren, İslam dünyasında asırlar boyu dinler, mezhepler ve felsefî sistemlere ilgi duyan alimler ve öğrenciler arasında, tertip, muhteva ve tarafsızlığı sebebiyle okunup istifade edilmiş ve yaygın şöhret kazanmış bir çalışmadır. Bu durum sadece İslam alemine has olmayıp, eser XIX asırdan itibaren özellikle Avrupalı ilim adamlarının da ilgisini çekmiş, muhtelif neşir ve tercümeleri yayınlanmıştır. Şehristânî'nin bu çalışması, bizim ilgi alanımız olan İslam Mezhepleri Tarihi konusunda, ayrı bir önem kazanmış, eser bir manada bu sahanın bir klasiği olmuştur.

Hemen her ders yılı başlangıcında, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ndeki öğrencilerimizle, Mezhepler Tarihi derslerine başlarken, kaynakları ele alıp değerlendirmesini yaparken, bunlar içinde el-Milel ve'n-nihal'e gelindiğinde, bir kısım öğrencilerin, eserin Türkçe'ye tercümesi bulunup bulunmadığı sorularıyla karşılaşıyor, ister istemez tercümesinin halen bulunmadığını söylemek zorunda kalıyorduk. Onların bu eserin Türkçe'ye kazandırılması temennisine iştirak etmekle birlikte, çalışma şartlarının el vermemesi dolayısıyla, bunu ileride yapmayı düşündüğümüzü söylemekle yetiniyorduk. Nihayet geçtiğimiz 2004 yılının son aylarında değerli arkadaşlarım İlyas Çelebi ve Mustafa Sinanoğlu'nun ısrarları üzerine, eseri tercümeye başlayarak teksifî bir çalışma ile ilk cildini ikmal etmiş bulunuyoruz. Kendilerine teşviklerinden dolayı teşekkür ediyorum.

Gerekli açıklayıcı dipnotlar koymadan eserin sadece tercümesini vermenin, istenilen faydayı sağlayamayacağını düşünerek, metinde geçen ayetlerin yerlerini hadislerin kaynaklarını dipnotlarda gösterdik. Keza metinde geçen isimler hakkında kısa bilgiler vererek, okuyucuyu gerek bilgi gerekse kaynak bakımından faydalanmak üzere özellikle Türkiye Diyânet Vakfı'nın

büyük emek ve gayretlerle neşrettiği İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı'nın tercüme, tadil ve tekmil suretiyle yayınladığı İslam Ansiklopedisi ve bu ansiklopedinin aslının ikinci ve yeni neşri olan Encyclopaedia of Islâm'a yönlendirmeye çalıştık. Hemen her resmî ve özel kütüphanede kolayca bulunabilecek bu eserlere müracaat eden okuyucu, bu sayede hem doğrudan konu ile ilgili bilgiye, hem de o bilginin kaynaklarına ulaşmış olacaktır. Bu arada zaman zaman konu ile ilgili kaynaklara ve Türkçe yazılan müstakil eserlere de atıfta bulunduk.

Birinci cildin çok büyük bir bölümü İslâm mezhepleriyle ilgili olması sebebiyle, bu ilk cildi müstakil olarak "İslâm Mezhepleri" adıyla yayınlamayı uygun gördük.

İnsanların yaptığı her işte hata, zühul, yanlış anlayıp nakletme daima olagelmiştir. Biz de, eserin tercümesinde azamî ihtimam göstermemize rağmen, bazı yerleri anlamakta zorlandığımızı belirtmeliyiz. Az da olsa bazı yerlere (?) işareti koymak zorunda kaldık. Özellikle eserin beşinci mukaddimesinin tercümesi buna örnek teşkil eder. Her şeye rağmen dokuz asır öncesinin kültürünü günümüze taşımak, o günün ilmî düşüncesi hakkında okuyucumuzu bilgilendirmek, bizim için son derece önemlidir.

Cenâbı Hakk'ın bu çalışmamızı başarılı kılmasını niyaz ediyorum.

Mustafa ÖZ

ŞEHRİSTÂNÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

Ebu'l-Feth Tâcüddin veya Lisânüddin, Huccetü'l-Hakk Muhammed b. Abdülkerîm b. Ahmed, orta çağ İslam dünyasının önemli düşünürlerinden biri ve en önde gelen din ve felsefî doktrinler tarihçisi olup, kesin olmamakla beraber 469 (1076) yılında, Horasan'ın kuzey hududunda bulunan Şehristân'ın bir köyünde doğdu. Kaynaklarda Şehristânî'nin ailesi, çocukluğu ve tahsil devresi ile ilgili yeterli bilgiye rastlanmamaktadır. Bununla birlikte gerek eserlerinin muhtevasına, gerekse yetişmiş olduğu bölgenin bir ilim merkezi olmasına bakılarak, iyi bir tahsil devresinden geçtiği anlaşılmaktadır. Memleketinde Arap dili, edebiyatı, Hesap, mantık ve benzeri alet ilimlerini okuyup geleneksel öğrenimini tamamladıktan sonra, diğer ilimleri, devrinin mütehassıs hocalardan öğrenmek maksadıyla yirmi yaşından önce seyahate çıktığı ve ilk olarak Nişâbur'a gittiği anlaşılmaktadır. Buradaki hocalarının büyük bir bölümü İmamu'l-Harameyn el-Cüveynî'nin öğrencileri idi. Ebu'l-Kâsım Selmân b. Nâsıru'l-Ensârî'den tefsir, kelâm, cedel ve ilahiyyun felsefesi tahsil etti. Hadis konusundaki hocası Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Medînî, en çok faydalandığı hocalardandır. Gazzâlî'nin öğrencilerinden olan ve Tus'da kadılık görevini yürüten Muhammed el-Hâfî ile meşhur mutasavvıf Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin oğlu Ebu Nasr Abdürrahim'den fıkıh ve fıkıh usulü okudu. Burada ne kadar kaldığı bilinmemekle birlikte, ileri gelen alimlerden aldığı derslerle yüksek bir ilmî seviyeye gelmiş olması düşünülmektedir. Zira daha sonra gittiği Harizm'de, aklî, felsefî, naklî ilimler ve ahlakî yöndeki üstünlüklerinden dolayı kendisine verilen "el-Efdal" ünvanı bu düşünceyi destekler mahiyettedir.

Harizm'de bir süre kalıp ilmî faaliyetlerini sürdüren Şehristânî 510 (1132) yılında hac vazifesini ifa etmek üzere Hicaz'a gitti. Hac görevini yerine getirdikten sonra dönüşte Bağdat'a uğradı. Bu esnada kırk yaşları civarında bulunan Şehristânî, burada dostu Es'ad b. Muhammed el-Meyhanî'nin

vasıtasıyla Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde ders verme imkanı buldu. Ayrıca irşad gayesiyle yaptığı vaazlarla halkın sevgisini kazandı. Burada üç yıl kaldıktan sonra, 514 (1120) yılında büyük ihtimalle Horasan'a giderek, Selçuklu sultanı Sencer'in veziri Ebu'l-Kâsım Muhammed b. el-Muzaffer el-Mervezî'nin (ö.530/1135) hizmetine girdi ve divânu'r-resâilde onun vekili olarak görev yaptı. Ayrıca Sultan Sencer'le de yakın ilişki kurarak onun sır sahibi oldu. Onun burada yaklaşık oniki yıl kaldığı ve tercümesini verdiğimiz meşhur eseri el-Milel ve'n-nihal'i bu vezire ithaf ettiği anlaşılmaktadır. Ebu'l-Kâsım Muhammed b el-Muzaffer el-Mervezî'nin 526 (1131) yılında azledilmesi üzerine, Tirmiz'e giden Şehristânî, burada alim ve filozoflara karşı özel bir ilgi duyan nakibu'l-eşrâf Ebu'l-Kâsım Ali b. Cafer el-Musevî'nin hizmetine girerek, kendisine daha önce yazdığı el-Milel ve'n-nihal'in bir nüshasını takdim etti. Burada Musevî'nin hizmetinde kaldığı süre ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat ölümüyle ilgili kayıtlar onun hayatının son yıllarını memleketi olan Şehristan'da geçirdiğini göstermektedir. Kaynaklarda evlenip evlenmediğine dair bir bilgi bulunmadığı gibi, çocuklarına dair bir kayıt da mevcut değildir. Devrindeki yaygın şöhretine rağmen talebelerinin sayısı da oldukça azdır. Bunlardan isimleri bilinen iki kişiden biri Ebu Sa'd (veya Saîd) es-Sem'ânî ve kelâmcı Mücîr el-Bağdâdî'dir. Bu durum Şehristânî'nin yetişkinlikten sonraki hayatını, eğitim öğretim faaliyetlerinden çok, devlet ricaline yardımcı olmakla geçirdiği ile izah edilebilir.

Şehristânî, 548 yılı Şaban ayının sonlarına doğru (Kasım 1153) Şehristan'da kendi köyünde vefat etmiştir.

Şehristânî, aleyhindeki ithamlara rağmen akide bakımından tam bir Sünnî olup Ebu'l-Hasan el-Eş'arî taraftarıdır. Muhtelif vesilelerle Eş'arî'den bahsederken "Üstadımız" ifadesini kullanmaktadır. Ehli sünnet ile Şia arasında ihtilaf konularını teşkil eden imamet meselesi ve ilk dört halifenin halifelikte ve üstünlük bakımından sıralamalarında, Şîa'nın sahabe için kullandığı ağır ve itham ve ifadelerde daima Ehl-i sünnet'in görüşleriyle mutabık fikirler ortaya koymuştur. Düşünceleri, kelâm ilmi bakımından Ehl-i sünnet'in düşünceleriyle tam anlamıyla paralellik arzetmektedir.

Eserleri: Şehristânî'nin eserleri sayı bakımından çok fazla değilse de, öğrendiği dinî bilgileri tarafsız olarak nakledip değerlendirmesi dikkate alındı-

ğında, kalite itibariyle her zaman değerini muhafaza edebilecek seviyededir. Bu eserler şöyle sıralanabilir:

1- el-Milel ve'n-Nihal. Şehristânî'nin en meşhur eseri olan bu çalışması hakkında, sonraki sayfalarda müstakil olarak bilgi verilecektir.

2- Nihâyetü'l-ikdâm (veya el-akdâm) fî ilmi'l-kelâm. Şehristânî adından da anlaşıldığı üzere kelâmla ilgili olan bu eserini, el_Milel ve'n-nihal'den sonra kaleme almıştır. Eser kelâm ilminde esas kabul edilen yirmi bölüme ayrılmıştır. Mezheplerin esaslarını ve gayelerini açıklamaya, anlaşılamayan konuları izaha çalışan müellifin, çalışmasında Eş'arî akidesini esas almakla birlikte, yer yer onu da tenkit ettiği, bazan kelâmcıların görüşlerini de aşarak felsefî görüşlere yer verdiği, bu arada bir çok yerde İbn Sînâ'yı tenkit ettiği görülmektedir. Eserin Alfred Guillaume tarafından (Londra 1934) yapılmış olan ilmî neşri, faydalanılan bazı nüshaların iyi olmaması ve bir kısmının da iyi okunamaması sebebiyle bir takım hatalar ihtiva etmektedir.

3- el-Musâra'a: el-Musâra'ât yahut Musâr'atü'l-felâsife adıyla da bilinen ve Tirmiz'de nakibu'l-eşraf Mecdüddîn Ebu'l-Kâsım Ali b. Cafer'e ithaf edilen bu muhtasar eser, Şehristânî'nin, İbn Sînâ'nın eş-Şifâ, en-Necât, et-Ta'lîkât ve el-İşârât isimli eserlerindeki ilâhiyatla ilgili konular hakkındaki düşüncelerine karşı ortaya koyduğu yedi adet itirazdan meydana gelen bir çalışmadır. İtirazlarını İbn Sînâ'ya yönlendirdiği yetmiş itiraz içinden seçtiğini kaydeden müellif, diğer bazı eserlerinin hilafına, bu eserde kendi fikirlerini ve ilmî kudretini göstermeye çalıştığını kaydeder. Eserde kendi zamanındaki filozofların kullandığı usul ile İbn Sînâ'nın sözlerindeki tenakuzları, burhan ve delil olarak ortaya koyduğu hususlardaki isabetsizliklerini tek tek göstermeye çalışmaktadır. El-Musâra'nın tam metni Nasîruddin et-Tûsî'ye ait Masâri'u'l-Musâri' adlı eserde bulunmaktadır. Tûsî bu eserinde Şehristânî'yi reddetmek, İbn Sînâ'yı müdafaa etmek maksadıyla, Musâra'daki ifadeleri aynen alarak cevaplandırmıştır. Musâra'a, Süheyr Muhammed Muhtar tarafından (Kahire 1396/1976) neşredilmiş bulunmaktadır.

4- Mes'ele fî isbâti'l-cevheri'l-ferd. Maddenin parçalanamayan cüz'ü yahut atom konusunda yazılmış küçük hacimli bir risale olan bu çalışma, Alfred Guillaume'un neşrettiği Nihâyetü'l- ikdâm'ın sonunda (s. 505-514) yayınlanmıştır.

5- Mefâtîhu'l-esrâr ve Mesâbîhu'l-Ebrâr. Kur'anı Kerim'in ilk iki suresinin tefsiri olan bu çalışma 538-540 (1143-1145) yılları arasında yazılmış olup, bir giriş ve indeks ilavesiyle iki cild olarak Tahran'da tıpkı basımı neşredilmiş bulunmaktadır (1409/1989) .

6- Meclis: Allah'ın yaratması ve emri hususunda yapılmış olan bu çalışma, müellifin diğer eserlerinin aksine Farsça olarak yazılmıştır. Eser Celâlî Nâînî'nin, Şerh-i hâli... âsâr-ı Şehristânî (Tahran 1343/1964) adlı çalışmasının sonunda, yine aynı yazarın Dû mektûb (Tahran 1369/1990) adlı eserinde yayınlanmıştır.

7- el-Menâhic ve'l-âyât,

8- Kıssatu Mûsâ ve Hadır. Hızır ile Musa'nın kıssasını konu alan bir risaledir. Bu son iki eser zamanımıza ulaşmamıştır.

9- Risâle. Şerefü'z-Zemân Ebu Abdullah Muhammed b. Yusuf Îlâkî'ye yazılmış vâcibu'l-vücud ile ilgili küçük bir risaledir. Tıpkı basımı Nâînî'nin Dû mektûb'unda bulunmaktadır.

10- Risâle ila Kadî Umer b. Sehl. İbn Sînâ'ya karşı yazılmıştır.

11- Risâle ila Muhammed Sehlânî,

12- Şerhu Sûreti Yûsuf. Son üç eser yazma olup, halen yayınlanmamıştır.

el-MİLEL ve'n-NİHAL

Şehristânî'nin, dinler, mezhepler ve felsefî doktrinlerle ilgili en meşhur eseri olan bu çalışma, kendi ifadesine göre 521 (1127-1128) yılında yazılmış, Ebu'l-Kâsım Muhammed el-Muzaffer el-Mervezî yahut bazı nüshalara göre Mecdüddin Ali b. Cafer el-Musevî'ye ithaf edilmiştir.

İki ana bölümden oluşan eserin ilk bölümünde vahye dayanan dinlerle, bu dinlerin mezhepleri ele alınmaktadır. Eserin girişinde yazılan beş mukaddimenin ilkinde, eserin yazılış amacının inanç ve doktrin açısından insanlarını durumlarını ele almak olduğu ifade edilerek, insanlar kitâbî din mensupları (Ehlü'd-diyânât ve'l-milel, yahut Erbâbu'diyânât ve'l-milel) ile şahsî görüş ve düşüncelerine bağlı olanlar (Ehlü'l-ehvâ ve'-nihal) olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Müellif, Hz. Peygamber'den rivayet edildiğini belirttiği bir hadise dayanarak, birinci gruptakilerden kabul ettiği Mecûsîler'in yetmiş, Yahudîler'in yetmişbir, Hıristiyanlar'ın yetmişiki fırkaya ayrıldığını, Müslümanlar'ın da yetmişüç fırkaya ayrılacağını belirtilmekte; ikinci gruptaki fırkaların sayısının ise herhangi bir sınırlamaya tabi tutulamayacağını ifade etmektedir. İkinci Mukaddimede İslam fırkalarının sınıflandırılmasında söz konusu olan ölçüler ortaya konulmaya çalışılmakta, üçüncü mukaddimede ise, fırkalaşmanın ve yaratıklar arasında ortaya çıkan ilk şüphenin temel sebebi, İncil şerhlerinde ve Tevrat'ta görülen bazı bilgilere dayanılarak İblis'e bağlanmaktadır. Dördüncü mukaddimede İslam toplumunda görülen ilk ihtilafların ortaya çıkışı ve gelişmesi belirtildikten sonra, beşinci ve son mukaddimede kitabın telif usulü ve tertibi ile ilgili olarak, o günün anlayışına uygun teknik bilgiler verilmektedir.

Müellif Kitabî dinlere mensup olanları (Ehlü'd-diyânât ve'l-milel) Müslümanlar, Ehl-i kitap ve kitap benzerine sanip olanlar olmak üzere üç gruba ayırdıktan sonra din, millet, şir'a, minhâc, İslam, haniflik, sünnet ve cemaat

gibi kavramları açıklamakta, bu üç zümrenin her birini, fırka ve mezhepleriyle ele almaktadır. Müslümanlarla ilgili olan birinci kısımda İslam, imân, ihsân usul, fürû, tevhid, adl, va'd vaîd, sem', akıl gibi kavramlara yer veren müellif, daha sonra sonra, herhangi bir görüşün mezhep sayılabilmesi için gerekli ölçüleri tesbite çalışmaktadır. İslam mezhepleri konusunda eser verenlerin iki metot takip ettiklerini, bunlardan ilkinin meseleleri ortaya koyup, farklı düşünen grupları belirtmek; diğerinin ise fırkaları zikrederek onların farklı düşüncelerini ortaya koymak olduğunu ifade ederek, ikinci yolun daha isabetli olduğunu belirtmektedir. Daha sonra, Mutezile, Cebriyye, Sıfâtiyye, Hâricîler, Mürcie, Şia ve Gâliyye'yi ele alıp, bu zümrelerin tâli fırkalarını ve düşüncelerini ortaya koyarak, fırkaların sayısını-yetmişüçü aşmakla birlikte- bu sayıyla sınırlandırmak için büyük çaba sarfetmektedir. Fürû ehli kısmında ise ictihad, taklid, müctehidle ilgili hükümlerle, isabet ve hata gibi hususları ele alarak değerlendirmektedir.

Daha sonraki bahiste, Ehl-i kitap, Tevrat ve İncil gibi kitabı olanlarla, kitap benzerine sahip olanlar birbirinden ayrılmakta, Ehl-i kitap'la Ümmîler arasındaki farklar ortaya konulmakta, daha sonra Yahûdî ve Hıristiyan mezhepleri ele alıp incelenmektedir. Kitap benzerinesahip olup olmadığı şüpheli olanlar konusunda ise Mecûsîler başlığı altında muhtelif fırkalara yer verilmektedir. Müellifin İslam dışındaki dinler ve fırkalarını ele aldığı bu bölümde, bu dinlerin fırkalarının sayısını, daha önce belirttiği yetmişli sayıya ulaştırma konusunda fazla bir çaba gösterdiği görülmemektedir.

Ehlü'l-ehvâ ve'n-nihal kısmında genel bilgi verildikten sonra Sâbiîler, Ashâbu'r-ruhâniyyat, Ashâbu'l-heyâkil ve'l-eşhâs ile Harnâniyye ele alınıp incelenmektedir. Daha sonraki bölümde Felâsife başlığı altında Yunan ve İslam filozoflarından bahsedilmekte, bunu takip eden bölümde, Câhiliyye dönemi Arap inançları, adet ve gelenekleri ele alınmakta, en son bölümde de Hint dinleri ve filozoflarına yer verilerek eser bitirilmektedir.

Müellif kitabının başlangıcında her fırkanın görüşünü kendi kaynaklarından nakledeceğini, herhangi bir fırkayı müdafaa ve tenkide teşebbüs etmeyeceğini, tarafsızlığa bağlı kalacağını söylemiş olmasına rağmen, zaman zaman bazı fırkaları anlatırken, iddiaların gayri mantıkî olması sebebiyle olsa gerek, bu prensibe uymamıştır. Fakat eser genel durumu itibariyle, tasvîrî bir metot takip edilerek telif edilmiştir.

el-Milel ve'n-nihal, yazılmasından kısa bir süre sonra bu sahanın bir klasiği haline gelmiş, Sübkî ve İbn Teymiyye gibi bazı müellifler tarafından kendi alanının en iyi kitabı olarak değerlendirilmiş, buna mukabil Fahreddin er-Râzî, eserin İslam mezhepleriyle ilgili bölümünün Bağdâdî'nin el-Fark'ından alındığını, orijinal olan kısmının ise İsmailiyye anlatılırken ed-Da'vetü'l-cedîde bahsinde geçen Hasan Sabbâh'a ait olan dört faslın tercümesi olduğunu söylemişse de, bu ifade tasvip görmemiştir.

el-Milel ve'n-nihal'in çeşitli kütüphanelerde çok sayıda yazma nüshası bulunmaktadır. En eski nüsha olduğu belirtilen ve müellif nüshası olduğuna dair not bulunan Escurial Kütüphanesi'nde 1525 numarada kayıtlı nüsha, müellife ait değildir. Eser'in Türkiye kütüphanelerinde de çok sayıda yazması bulunmakta, bunlardan en az yedi tanesi 600 (1204) yılından önce yazılmış bulunmaktadır. Bu arada 600 (1204) yılından sonra yazılmış muhtelif nüshalar yerli ve yabancı kütüphanelerde mevcuttur (bk. Ö. F. Harman, DİA, XXX, 57-58) . Eserin yazma nüshaları iki noktada farklılık göstermektedir. Biri Mervezî'ye ithafın yer aldığı önsöz, diğeri ise Ceyhânî'den nakledilen Zerdüştlük'le ilgili bölümdür. Bu kısımlar nüshaların çoğunda bulunmamaktadır.

İlk defa William Cureton tarafından eserin ilk cildi 1842, ikinci cildi ise 1846 yılında Londra'da neşredilmiştir. Bu neşir tenkitli neşir olmayıp, metnin yanlış da olsa aynen neşridir. Kitabın Mısır'daki ilk baskısı 1847, ikinci baskısı ise 1871 yılında yapılmış, aynı tarihte Tahran'da yayınlanmıştır. 1317-1321 (1899-1903) yıllarında İbn Hazm'ın el-Fasl'ının kenarında neşredilmiş (Hancî neşri), 1347-1348 (1929-1930) yıllarında bir başka neşri yapılmış (Subeyh neşri), eserin daha sonra Muhammed Bedrân tarafından, Mısır kütüphanelerindeki on adet yazmaya dayanılarak tenkitli bir neşri (1947-1955) gerçekleştirilmiştir. Bunun dışında Muhammed Seyyid Kîlânî ve Abdülaziz Muhammed el-Vekîl'in neşirlerinin daha çok Bedrân neşrinden yararlandıkları görülmektedir. Son iki neşir günümüzde oldukça yaygın bulunmaktadır. Biz de tercümemizde son üç neşirden istifade ettik.

Çeşitli dillere tercümesi yapılan el-Milel ve'n-nihal'in (geniş bilgi için bk. Ö. F. Harman a. y) tek Türkçe tercümesi Nuh b. Mustafa tarafından yapılarak 1847 yılında Mısır'da yayınlamıştır. Mütercimin ifadesiyle sadece gerekli bölümlerin çevrildiği bu tercüme, kitabın bir kısmının özeti mahiyetinde olup, hem muhteva hem de dil bakımından günümüz için yeterli değildir.

Biz bu tercümeyi yaparken yukarıda işaret ettiğimiz üç neşirle birlikte, Farsça, Fransızca ve İngilizce tercümelere de müracaat ettik. Eserin başından Ehl-i kitab'a kadar olan İslam mezhepleriyle ilgili bölümünü müstakil olarak neşrediyoruz, bunu takiben diğer ciltleri neşretmeyi düşünüyoruz. Böylece eserin bütününün tercümesi okunduğunda, VI/XII. asırda yaşamış müslüman bir âlimin, dinler, mezhepler ve felsefî doktrinlerle ilgili olarak yazdığı bilgiler görülecek ve o devrin belirtilen konulardaki ilmî seviyesi belirli bir ölçüde ortaya çıkmış olacaktır.

GİRİŞ

Rahman ve Rahim olan Allah'ın Adıyla.

Şükredenlerin hamdi, bütün övgüleri, tertemiz, mübarek, layık olduğu senâlar, verdiği nimetlerden dolayı, Allah'a olsun. Allahu Taâlâ rahmet peygamberi, nebîlerin sonuncusu, Muhammed Mustafa (s. a) ve temiz âline, İbrahim ve âline salat eylediği gibi, bereketi din gününe kadar devam edecek salat eylesin. O hamde layık, ihsanı çoktur.

Allah beni, âlemde mevcut bulunan dinler ve milletler ile hevâ ve dâvâ mensuplarının makâlelerini (düşünceler) mütâlaa etmeye, kaynakları ve bilgilerinin intikal yollarına vakıf olmaya, önemli ve nâdir bilgileri elde etmeye muvaffak kıldığında, bu bilgileri bütün din mensuplarının inanıp bağlandıkları, iddia ve dâvâ sahiplerinin ileri sürdükleri düşünceleri ihtiva eden, düşünebilenler için bir ibret, ibret alacaklar için de bir düşünme vesilesi olmak üzere muhtasar bir kitapta toplamak istedim.

Maksada girmeden önce beş mukaddime ortaya koymak gerekmektedir:

Birinci Mukaddime: Âlemde mevcut insanların mutlak olarak taksimi,

İkinci Mukaddime: İslâm fırkalarının sayısını tesbitte esas alınacak bir kâidenin belirlenmesi,

Üçüncü Mukaddime: Mahlukat içinde ortaya çıkan ilk şüphenin beyanı, kaynağı ve ortaya koyanın açıklanması,

Dördüncü Mukaddime: İslâm toplumu içinde ortaya çıkan ilk şüphenin ve ümmetin nasıl bölündüğünün beyanı, kaynağının ve ortaya koyanın açıklanması,

Beşinci Mukaddime: Bu kitabın bir hesaba göre düzenlenmesini gerektiren sebebin açıklanması.

BİRİNCİ MUKADDİME

Âlemde Mevcut İnsanların Mutlak Olarak Taksimi

İnsanların bir kısmı âlemde bulunan kimseleri yedi iklime göre sınıflandırmış, her iklimde yaşayanların renklerinin ve lisanlarının delâlet ettiği tabiatları ve ruhî durumlarının farklılığına göre ayırıcı özelliklerini belirtmişlerdir.

Bazıları da insanları dört yön, doğu, batı, güney ve kuzey itibariyle taksim ederek bu cihetlerde yaşayan insanların tabiatlarının farklılığı ve dinlerinin değişikliği konusunda hükümler ortaya koymuşlardır.

Bir kısmı ise, dünyada mevcut bulunan insanları, milletlere göre ayırmış, milletlerin büyüklerinin Arap, Acem, Rum ve Hintliler olmak üzere dört olduğunu belirterek, aradaki müşterek özellikler sebebiyle bunları ikiye irca edip Araplar ve Hintlilerin aynı düşünceye yakın bulunduklarını, her ikisinin de eşyanın özelliklerini tesbit, mahiyet ve hakikatlerine göre hükmetme ve ruhanî hususların uygulaması konusuna oldukça meyilli bulunduklarını belirtirken, Rumlar ve Acemlerin de aynı düşüncede birbirine yakın olduklarını, ekseriyetle eşyanın tabiatını tesbit, kemiyet ve keyfiyete göre değerlendirme ve cismanî hususların uygulanmasına daha meyilli olduklarını ifâde etmişlerdir.

Bazı kimselerin taksimi ise insanların düşünce ve mezheplerine göredir. Bizim bu kitabın telifindeki maksadımız bu düşünceye dayanmaktadır. Buna göre insanların sahih bir taksimle ilk olarak dinlere mensup olanlar (ehlu'd-diyânât ve'l-milel) ile din özelliği taşımayan sistem ve düşüncelere sahip olanlar (ehlü'l-ehvâ ve'n-nihal) şeklinde ikiye ayrıldığı görülür. Bu taksim dikkate alındığında, mutlak surette din mensubu (ehlü'd-diyânât) olanlar,

Mecûsîler, Yahudîler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar'dır. Din özelliği taşımayan görüş ve düşüncelere bağlı olanlar (ehlü'lehvâ ve'l-ârâ') ise, felsefeciler, Dehrîler, Sâbiîler, yıldızlara ve putlara tapanlar ve Brahmanistler gibi gruplardır.

Bunların hepsi çok sayıda fırkalara ayrılırlar. Din özelliği taşımayan grupların (ehlü'l-ehvâ') düşünceleri belirli bir sayıda sabit tutulamaz. Din mensuplarına gelince; onların mezheplerinin sayısının tesbiti bu konudaki haberle bildirilmiştir: "Mecûsîler yetmiş, Yahudîler yetmiş bir, Hıristiyanlar yetmiş iki fırkaya ayrılmış, Müslümanlar da yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır"[1] onlardan kurtuluşa erecek olan sadece bir fırkadır, zira birbirine karşı olan iki hükümde, hak yalnızca birisindedir. Birbirine karşıt ve birbirini nakzeden iki hükümde biri sıdk, diğeri kizb olarak değerlendirilir, bu bakımdan hak ve doğru her ikisinde değil yalnızca birisindedir. Her aklî meselede bir tek doğru bulunduğuna göre, bütün meselelerde hak ve doğrunun bir fırkanın nezdinde olması gerekir. Ancak bize bildirilmesiyle bildiğimiz bu husus Kur'an'da, "Yarattıklarımızdan daima hakka ileten ve adaleti hak üzere yerine getiren bir topluluk bulunur"[2] şeklinde belirtilmiştir. Hz. Peygamber de "Ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacak, onlardan biri kurtuluşa erecek, diğerleri helak olacaktır" şeklinde haber vermiş, " Ey Allah Resulü kurtuluşa erecek kimdir? diye sorulduğunda, "Ehl-i sünnet ve'l-cemâat" buyurmuş, Ehl-i sünnet ve'l-cemâat'ın kim olduğu sorulunca da, "Bu gün benim ve ashabımın bulunduğumuz durumda bulunanlar"[3] diye cevap vermiştir.

Ayrıca bu konuda Hz Peygamber "Ümmetimden bir topluluk kıyamete kadar hak üzere olacaklardır"[4] ve "Ümmetim dalâlet üzerinde ittifak etmez"[5] buyurmuştur.

---

1 bk. Tirmizî, "İman", 18; İbn Mâce, "Fiten", 17; Dârimî, "Siyer", 75.

2 A'râf, 7/181.

3 bk. Hâkim, Müstedrek, I, 218.

4 bk. Buhârî, "İ'tisâm", 10; Müslim, 247; "İmâre", 170, 173, 174; Ebu Dâvud, "Fiten" 1; Tirmizî, "Fiten" 37, 51; İbn Mâce " Mukaddime", 1, " Fiten", 9; İbn Hanbel, V, 34, 269, 278, 279.

5 İbn Mâce, "Fiten", 8.

İKİNCİ MUKADDİME

İslâm Fırkalarının Sayısını Tesbitte Esas Alınacak Bir Kâidenin Belirlenmesi

Bil ki, makalât (mezhepler tarihi) yazarlarının İslâm fırkalarının sayımı konusunda bir asla veya nassa dayanan bir kanuna veya var olduğu haber verilmiş bir kâideye bağlı olmayarak ortaya koydukları bazı metotları vardır. Bu konuda eser yazan kimselerin, fırka sayısını tesbit hususunda üzerinde ittifak ettikleri bir metot mevcut olduğunu görmedim.

Tartışmasız bilinen bir husustur ki, herhangi bir meselede birbirinden bir farklı düşünce (makâle) ile ayrılan kimse ayrılan her kimse, ayrı bir makâle sahibi sayılmaz. Böyle bir durum kabul edildiği takdirde değişik münferit düşünceler için (el-makâlât) bir tesbit yahut sınırlama getirilemez. Bu durumda, mesela cevherlerin hükmü konusunda bir meselede, münferit bir düşünce ileri süren kişi, makâlât sahipleri arasında sayılması icap edecektir. O halde usul ve ana kâideler hükmünde olan meselelerde, bir ölçü tesbit edilmelidir ki, buradaki farklı düşünce makâle, bu düşünceye yönelen kimse de makâle sahibi sayılabilsin.

Fakat belirtilen makâlelerle meşgul olan kimselerin bu ölçüyü tesbit etme konusunda herhangi bir çaba gösterdiklerine şahit olmadım. Bu kimseler ümmetin ayrıldığı fırkaları geçerli ve devamlı bir kurala tabi olmadan nasıl bulurlarsa öylece ortaya koymuşlardır. Ben ise gücüm nisbetinde çaba göstererek makâleleri her biri önemli asıllar olan dört kâide ile ilgi kurarak sınırlandırdım:

Birinci Kâide: Sıfatlar ve Tevhîd: Bu konu, ümmetten bir cemaatin kabul ve isbat ettiği, diğer bir cemaatin benimsemeyip reddettiği ezelî sıfatları, zâtî ve fiilî sıfatların beyanını, Allahu Taâlâ için vâcip, câiz ve mümteni olan hususları ihtiva etmektedir. Bu konularda Eş'ariyye, Kerrâmiyye, Mücessime ve Mutezile arasında birbirine zıt düşünceler mevcuttur.

İkinci Kâide: Kader ve Adl: Bu konu kaza, kader, cebir, kesb, hayrın ve şerrin irâde edilmesi, makdûr, malum gibi bir cemaate göre benimsenip kabul edilen, diğerine göre benimsenmeyip reddedilen konuları ihtiva eder. Belirtilen hususlarda Kaderiyye, Neccâriyye, Cebriyye, Eş'ariyye ve Kerrâmiyye arasında birbirine karşı zıt fikirler mevcut bulunmamaktadır.

Üçüncü Kâide: Va'd, vaîd, esmâ ve ahkâm. Bu konular imân, tevbe, vaîd, ircâ, tekfir, tadlil gibi bir topluluğun bazı yönleriyle kabul, diğerinin kısmen reddettiği bir kısım meseleleri ihtiva eder. Bu hususlarda Mürcie, Vaîdiyye, Mutezile, Eş'ariyye ve Kerrâmiyye arasında birbirine karşıt düşünceler bulunmaktadır.

Dördüncü Kâide: Sem', akıl, risalet ve imâmet: Bu konular hüsün, kubuh, salah, aslah, lutuf, peygamberlerin masumluğu ve bir cemaate göre nassa diğerine göre icmâa dayanması gerektiği ileri sürülen imâmet şartları, ilk gruba göre imâmetin nasıl intikal edeceği, ikinci gruba göre imâmetin nasıl gerçekleşeceği konularını içine almaktadır. Bu hususlarda Şia, Hâricîler, Mutezile Kerrâmiyye ve Eş'ariyye arasında karşıt düşünceler bulunmaktadır.

İşte ümmetin imamlarından biri, bu kâidelerde belirtilen konularda bir makâle (farklı düşünce) ile diğerlerinden ayrıldığı takdirde, onun makâlesini mezhep, cemaatini ise fırka olarak kabul ederiz. Fakat herhangi bir kimse bir meselede farklı düşünce ileri sürmüş ise, onun bu düşüncesini mezhep, kendisine bağlı olanları da fırka saymayıp, kendisinin düşüncesini uygun düştüğü bir başkasının makâlesi içinde mütalaa eder, kalan düşüncelerini de kendi başına bir mezhep teşkil etmeyen fürûa dahil ederiz. Makâleler sonsuz olarak devam etmez, karşıt fikirlerin ileri sürüldüğü meseleler ortaya çıkınca, İslâm fırkalarının kısımları da ortaya çıkmış olur. Bazı düşünceleri itibariyle, biri diğerine katıldıktan sonra İslâm fırkalarının büyüklerinin dört kısma ayrıldığı görülür.

Bunlar, 1. K **deriyye, 2. Sıfâtiyye 3. Havâric, 4. Şia**'dır Daha sonra bunların bir kısmının diğerleriyle birleşmesi, her fırkadaki bölünmeler sonucu çeşitli sınıflar ortaya çıkmasıyla fırkaların sayısı 73 adedine ulaşır.

Makâlat yazarlarının eser telif ve tertibinde takip ettikleri iki metot vardır: İlki asıl olarak meseleleri ortaya koyup, daha sonra her meselede grup ve fırkaların görüşlerine yer vermek şeklindedir. İkincisi, kişileri ve makâle sahiplerini ele alarak muhtelif meseleler hakkında görüş ve kanaatlerini ortaya koyma tarzıdır. Bu kısa eserin tertip ve düzeni ikinci metoda göre olacaktır. Zira çeşitli bölünmeleri tesbit ve fırkaların sayısını hesaplama konusunda bu metodu daha iyi ve isabetli görmekteyim.

Bu konuda kendim için koyduğum prensip, her fırkanın düşüncesini, lehde veya aleyhte taassup göstermeksizin olduğu gibi belirtmek, görüşlerinin doğrusunu yanlışından ayırma gibi bir çabaya girmemek, batıl olana karşı hak olan şöyledir şeklinde bir ifâde kullanmamak, sadece kitaplarında yazılı olan ne ise onu kaydetmek olacaktır. Zira aklî delliller ortaya konulduğunda, hakkın görüntüleri ve batılın emareleri, zeki ve anlayış sahibi olanlara gizli kalmayacaktır. Mı vaffakiyet Allah'tandır.

ÜÇÜNCÜ MUKADDİME

Yaratılanlar İçinde Ortaya Çıkan İlk Şüphenin Beyanı, Kaynağının ve Ortaya Koyanının Açıklanması

Bil ki mahlukat içinde görülen ilk şüphe, İblis'in (Allah lanet etsin) ortaya koyduğu şüphedir. Bu şüphenin kaynağı, nassa karşı kendi görüşünü ortaya koyması, ilâhî emirle mücadele etmek için kendi arzusunun gereğini seçmesi, Adem'in yaratıldığı madde olan çamur karşısında, kendi yaratıldığı madde olan ateşten dolayı kibir ve gurura düşmesidir.

Bundan, yaratılanlara yayılan, insanların zihinlerine bulaşan, bid'at ve dalâlet mezheplerinin oluşmasına sebep olan yedi şüphe ortaya çıkmıştır. Bu şüpheler Matta, Markos, Luka ve Yuhanna İncilleri'nin şerhlerinde yazılıdır. Tevrat'ta Adem'e secde etmesi emredilip, bundan imtina etmesini takiben, meleklerle arasında geçen münazaralar şeklinde dağınık olarak zikredilmiştir.

Nakledildiğine göre İblis: "Allahu Taâlâ'nın benim ve bütün mahlukatın yaratıcısı, âlim, kâdir olduğunu, kudret ve dilemesinden sual edilmeyeceğini, her ne zaman bir şeyin olmasını isterse ona ol dediğinde o şeyin ortaya çıktığını ve hikmet sahibi olduğunu kabul ettim. Fakat hikmetinin yönlendirilmesinde bazı sorular ortaya çıkmaktadır" deyince, melekler bu soruların neler ve kaç tane olduğunu sormuşlar, İblis de (Allah lanet etsin) yedi adet olduğunu söylemiştir.

Bunlardan ilki: "Allah beni yaratmadan önce, benden neler sâdir olacağını ve benim neleri yapacağımı biliyordu. O halde öncelikle beni niçin yarattı? Benim yaratılmamdaki hikmet nedir?"

İkincisi: "Hadi beni irâdesi ve dilemesi sonucu yarattı, beni niçin kendisini bilmek ve ibâdet etmekle mükellef kıldı? Emirlerini yerine getirmekten faydalanmayıp, kendisine karşı isyan etmekten zarar görmeyince, bu tür teklifin hikmeti nedir? "

Üçüncüsü: "Hadi beni yarattı, mükellef kıldı, ben de onun gerekli kıldığı kendisini bilmek ve itaat etmek görevlerini yerine getirdim; bu durumda niçin benim Adem'e itaat ve secde etmemi emretti? Özellikle kendisini bilip ibâdet etmem konusunda bir fayda temin etmeyecek bu teklifin hikmeti nedir?"

Dördüncüsü: "Diyelim ki beni yarattı, ve mutlak olarak mükellef kıldı, özellikle de Adem'e secde etmemi teklif etti. Ben Adem'e secde etmediğimde, niçin beni lanetledi ve cennetten çıkardı? Kötü bir şey işlemeyip, sadece ben ancak sana secde ederim, dememden dolayı uğradığım bu durumun hikmeti nedir?"

Beşincisi: "Beni yarattı, mutlak ve özel olarak mükellef kıldı, kendisine itaat etmediğimde beni lanetleyip kovdu. Bu durumda niçin benim Adem'e ulaşıp ikinci defa cennete girerek onu vesveselerimle aldatmama ve dolayısıyla memnu ağacın meyvelerini yemesine vesile olmama müsaade edip, benimle birlikte onu da cennetten çıkardı? Bunun hikmeti nedir? Eğer beni cennete girmekten menetseydi, Adem benden kurtulacak ve cennette ebedî olarak kalacaktı. "

Altıncısı: "Beni yarattı, yapmam gereken umumî ve özel görevlerle mükellef kıldı, sonra beni lanetledi ve cennete girme fırsatı verdi, benimle Adem arasında düşmanlık vardı, fakat beni niçin, Adem oğulları üzerine musallat etti? Oysaki ben onları gördüğüm halde onlar beni göremiyorlar, benim verdiğim vesvese onlar üzerinde tesirli olduğu halde, onların gücü ve kudreti bana tesir etmiyor. Bunun hikmeti nedir? Onları fıtrat üzerine yarattıktan sonra bundan saptıracak olanı ortadan kaldırıp, insanların temiz, emirleri dinler ve itaat eder olmaları onlar için daha uygun ve hikmete daha layık değil midir?"

Yedincisi: "Bütün hepsini kabul ediyorum: Beni yarattı, mutlak ve sınırlı olarak mükellef kıldı, ben itaat etmeyince beni lanetledi ve kovdu, cennete girmek istediğimde bana fırsat verdi, orada yaptıklarımdan sonra beni Adem oğullarına musallat etti. Niçin ben mühlet istediğimde bana mühlet verdi? "Bana "tekrar dirilecekleri güne kadar mühlet ver" deyince "sen bili-

nen bir vakte kadar mühlet verilenlerdensin"[1]. buyurdu. Bundaki hikmet nedir? O durumda beni derhal helak etseydi Adem ve diğer yaratılanlar benden kurtulur, âlemde şer denilen bir şey kalmazdı. Âlemdeki düzenin hayır üzere devam etmesi şerle karışmasından daha iyi değil midir? İşte bu benim ileri sürdüğüm iddialarımın delil ve mesnedidir.

İncil'in açıklayıcısı şöyle der: Allah meleklere vahyederek, ona "Sen, benim senin ilâhın ve bütün mahlukatın ilâhı olduğum şeklindeki ilk kabulünde sadık ve doğru sözlü değilsin, eğer benim bütün âlemlerin ilâhı olduğumu tasdik etseydin, bana karşı "niçin" diye itiraz etmezdin. Ben kendisinden başka ilâh olmayan Allah'ım, yaptığımdan dolayı hesap verecek değilim, sorumlu olan yaratılanlardır" demelerin istedi. Bu belirttiğim ifâdeler Tevrat'ta zikredilmekte, belirttiğim şekilde İncil'de (şerhlerinde) yazılmış bulunmaktadır.

Ben bir süredir, tartışılmaz şekilde Adem oğluna arız olan her şüphenin kovulmuş olan şeytanın saptırması, vesveseleri ve zikredilen kuşkulandırmalardan kaynaklandığını düşünüyordum. İlginçtir ki bu şüphelerin sayısı yediye ulaşmakta, büyük bid'at ve dalâletlerin sayısı da yediye baliğ olmaktadır. Her ne kadar metot ve ifâdeler farklı olsa da, sapkınlık, küfür ve dalâlet fırkalarının ortaya koydukları şüpheler, belirtilen şüphelerin çerçevesini aşmamaktadır. Bu şüpheler pek çok dalâlet türleri için bir tohum mesabesindedir, hepsi de hakkı itiraftan sonra ilâhî emri inkar, nas karşısında arzulara yönelmeye racidir.

İşte Nuh, Hud, Salih, İbrahim, Lut Şuayb, Musa, İsa ve Muhammed'e (Allah'ın salat ve selamı onlara olsun) karşı çıkıp mücadele edenlerin hepsi, şüpheler ortaya atmak hususunda ilk mel'unun yolunu takip ettiler. Bunun gayesi kendilerine yapılan teklifi ortadan kaldırmak, din mensuplarını ve ilâhî teklifleri kabul edenleri tamamen yalanlamaktır. Onların "Bir beşer mi, bizi doğru yola ulaştıracak?"[2] sözleriyle, İblis'in "Çamurdan yarattığın bir kişiye mi secde edeceğim "[3] sözü arasında bir fark yoktur. "İnsanlara hidayet geldiğinde, onların buna inanmalarını sadece, Allah bir beşeri mi peygamber olarak gönderdi, demeleri engellemiştir"[4] ayetindeki muhalefet ve ayrılık bu

1 Hıcr, 15/36-38.

2 Tegabün, 64/6.

3 İsra 17/ 61.

4 İsra 17/94.

düşünceden kaynaklanmış, inanca mani olan şeyin öncekinin dediği. "Allah buyurdu: Ben sana emrettiğimde seni secde etmekten alıkoyan nedir? İblis: ben ondan daha üstünüm, çünkü beni ateşten yarattın onu da çamurdan yarattın"[5] gibi, bu anlayış olduğu belirtilmiştir. Daha sonra onun zürriyetinden gelen Firavun da "Yoksa ben zayıf ve neredeyse söz anlatamayacak şu adamdan (Musa'dan) hayırlı değil miyim?"[6]. şeklinde aynı anlamda söz söylemiştir. Bunun gibi önce geçenlerin söyledikleriyle, sonrakilerin sözlerini dikkatlice izlediğimizde, her iki grubun sözlerinin birbirine mutabık olduğunu görürüz. "Bunun gibi onlardan öncekiler de, tıpkı onların dediklerini demişlerdi, kalpleri nasıl da birbirine benzedi"[7], "Fakat onlar daha önce yalanladıkları şeylere inanacak değillerdi."[8]

Böylece ilk mel'un aklın hükmetmemesi gereken varlık hususunda aklı hakim kıldığı için ya yaratanın hususîyetlerini mahluklara, yahut da mahlukların özelliklerini yaratıcıya isnad etmiştir, ki bunlardan ilki gulüv, ikincisi ise taksirdir.

İlk şüpheden hulûliyye, tenâsühiyye, müşebbihe, Şia'nın gulatı, yani aşırı grupları gibi bir kısım mezhepler ortaya çıkmıştır Bunlar herhangi bir şahıs konusunda aşırılık göstererek onu ilâhî vasıflarla nitelendirmişlerdir. İkinci şüpheden kaderiyye, cebriyye, mücessime gibi bir takım mezhepler ortaya çıkmıştır. Bu gruplar Allah'ın özelliklerini daraltma yoluna giderek onu mahlukların sıfatlarıyla tavsif etmişlerdir. Buna göre Mutezile ilâhî fiiller konusunda müşebbihe gibi hareket ederken, müşebbihe de ilâhî sıfatlar konusunda hulûliyye gibi düşünmektedir. Bu sebeple bunların hepsi şaşı olarak görmektedirler. Bize göre iyi ve hasen olan şey, Allah katında da iyi ve hasendir, bize göre çirkin ve kabih olan nesne, Allah katında da çirkin ve kabih olandır, diyen kimse yaratanı yaratılana benzetmiş olmaktadır. Allahu Taâlâ, mahlukatın sıfatları ile sıfatlanmıştır, yahut mahlukat Allah'ın sıfatlarıyla mevsuftur diyen kimse haktan ayrılmıştır, kaderiyyenin asıl prensibi de her şeyin sebebini aramaktır. İşte ilk mel'unun istediği de bu idi. Zira önce niçin yaratıldığı konusunda sebep aradı, ikinci olarak niçin mükellef tutulduğunun hikmetini sordu, üçüncüsünde ise Adem'e secde etmesi teklifinin

---

5 A'râf 7/12.

6 Zuhruf 52.

7 Bakara, 2/118),

8 Yunus 10/74) .

dayandığı maksadı öğrenmeye çalıştı. Bundan Havâric ortaya çıktı. Çünkü onların "Hüküm ancak Allah'a aittir, kişileri hakem kabul etmeyiz" sözleri ile, İblis'in ancak Allah'a secde edeceğini belirttiği "Ben kuru bir çamurdan şekillenmiş, kara balçıktan yarattığın bir insana secde edecek değilim"[9] sözleri arasında fark yoktur. Kısaca her iki tarafın maksatları da mezmumdur. Bu duruma göre Mutezile tevhîd konusunda öylesine aşırıya yönelmiştir ki, sonunda ilâhî sıfatları nefyederek tatile (sıfatları yok saymak) ulaşmıştır. Müşebbihe yaratıcıyı, cisimlerin sıfatları ile tavsif ederek taksire yönelmiş, Râfizîler peygamberlik ve imâmet konularında gulüvve gidip aşırılık göstererek hulûle vasıl olmuşlar, Havâric ise taksire yönelerek insanların hüküm verme özelliğine karşı çıkmışlardır.

Gördüğünüz gibi bu şüpheler dikkatlice incelendiği zaman ilk mel'un İblis'in şüphesinden geliştiği görülür. Öncekiler bunun kaynağı iken sonrakiler tekrar ortaya çıkışları olarak düşünülür Nitekim Kuranı Kerim bu konuda "Şeytanın adımlarına uymayın, o sizin için apaçık bir düşmandır"[10] buyurmaktadır.

Hz. Peygamber de, bu ümmetin her sapkın fırkasını, geçmiş ümmetlerin sapkın fırkalarından birine benzetmiş "Kaderiyye bu ümmetin Mecûsîleridir", "Müşebbihe bu ümmetin Yahudîleridir, Râfiziler ise Nasrânîleridir"[11] buyurmuştur.

Keza Hz. Peygamber "Sizden önceki ümmetleri inceden inceye, adım adım takip edeceksiniz, hatta onlar bir kelerin deliğine girse, siz de mutlaka gireceksiniz"[12] buyurmuştur.

---

9 Hıcr 15/33.

10 Bakara 2/168.

11 Ebu Dâvud, "Sünne", 16; İbn Mâce, Mukaddime, 10; 35; İbn Hanbel II, 86, V, 407. Müşebbihe ve Râfizîler'le ilgili yukarıdaki nakle hadis metinlerinde rastlanmamıştır. İslâm toplumundaki bütün fırkalar Hz. Peygamber'in vefatından sonra zuhur etmiştir. Birçok grup, muhalifini kötülemek ve kendisinin doğru yolda bulunduğunu ortaya koymak için Hz. Peygamber'in otoritesine sığınmıştır. Bu bakımdan fırkalarla ilgili hadislerin çok dikkatli ve ihtiyatlı olarak değerlendirilmesi icap eder.

12 İbn Hanbel, IV, 125.

DÖRDÜNCÜ MUKADDİME

İslâm Toplumu İçinde Ortaya Çıkan İlk Şüphenin ve Ümmetin Nasıl Bölündüğünün Beyanı, Kaynağının ve Ortaya Koyanın Açıklanması

Zamanın sonunda ortaya çıkan şüphelerin, ilk zamanda ortaya çıkanlarla aynı olduğunu tesbit ettiğimiz gibi, her nebînin zamanında ve her din ve şeriat sahibinin devrinde ve sonunda ümmeti arasında yayılan şüphelerin, zamanının evvelinde hasımları olan ve ekseriyetini münafıkların teşkil ettiği kâfir ve mülhitlerin (inançsız) ileri sürdüğü şüphelerden kaynaklanmış olabileceğini ifâde edebiliriz. Her ne kadar geçmiş ümmetlerin devrelerini uzamış olmasından dolayı bunu bilmemiz zorlaşırsa da, bu ümmet içinde ortaya çıkan bütün şüphelerin, Hz. Peygamber'in zamanındaki münafıklar tarafından ortaya atıldığı anlaşılır. Çünkü onlar, Hz. Peygamber'in emrettiği ve yasakladığı konularda, onun hükmünden hoşnut olmadılar, fikir beyan edilmemesi gereken konularda değişik sözler söylediler, dalınması ve soru sorulması menedilen konularda sualler sordular, mücadele edilmesi câiz görülmeyen hususlarda batıla dayanarak mücadele ettiler.

Zü'l-Huveysıra et-Temîmî'nin şu sözüne dikkatle bakın: "Ey Muhammed adaletli davran, sen adil davranmadın" deyince Hz. Peygamber "Ben adil davranmazsam, kim adil davranır?" dedikten sonrabu lanetli adam döndü ve "Bu Allah'ın rızası gözetilerek yapılan bir taksim değildir"[1] dedi. Bu davranış, Hz. Peygamber'e karşı apaçık bir isyan etmedir. Eğer bir kimse hak

---

[1] İbn Mâce "Mukaddime", 12; Buhârî, "Menâkıb", 25; "Edeb", 95, "Mürteddîn", 7; Müslim, "Zekat" 142, 148; İbn Hanbel, III, 56, 65, 353, 355.

üzere olan bir imama karşı isyan ettiği zaman hâricî (isyancı) kabul edilirse Hz. Peygamber'e isyan eden evleviyetle hâricî kabul edilir. Bu iyilik ve kötülük konusunda aklı hakim kılmak, nas karşısında arzu ile hükmetmek, emre karşı aklî kıyasla inatçılık etmek değil midir? Bu vaziyette Hz. Peygamber "Bu kişinin cinsinden öyle bir kavim türeyecek ki, onlar okun yaydan çıkıp uzaklaştığı gibi, dinden çıkacaklar... İlh"[2] dedi.

Uhud günü münafıklardan bir grubun şu sözlerine ibretle bakın: "... O zaman bir karar yetkisine sahipmiydik, eğer bir karar yetkimiz olsaydı burada öldürülmüş olmazdık..."[3], "... Bizimle kalmış olsalar ölmeyecekler ve öldürülmeyeceklerdi."[4] Bu apaçık bir şekilde kaderi ortaya koyarak hüküm vermek değil midir? Müşriklerden bir grubun "Eğer Allah dileseydi, biz ondan başka hiçbir şeye ibâdet etmezdik." (Nahl16/34) ve "... Allah'ındilediği takdirde doyuracağı kimseleri biz mi doyuracağız?"[5] ifâdeleri apaçık bir cebir düşüncesi ortaya koymak değil midir?

Allah'ın zâtı, yüceliğini düşünme, fiillerinde tasarrufu konusunda ileri geri konuşan ve Allah'ın kendilerini menedip korkuttuğu bir başka grubun haline dikkatle izleyin. "Onlar Allah hakkında mücadele edip dururken, O yıldırımlar gönderip onlarla çarpar, O azabı pek şiddetli olandır."[6] Bu durum Hz. Peygamber'in zamanında, gücü, kudreti ve vücudunun sağlığı esnasında cereyan ediyor, münafıklar hileye başvuruyorlar, müslüman görünüyorlar, küfürlerini gizliyorlar, onların münafıklıkları Hz. Peygamber'in harekât ve sekenâtına karşı itirazlarında ortaya çıkıyordu. Neticede birer tohum mesabesinde olan bu itirazlardan, yetişip gelişen bitkiler gibi birçok şüphe ve kuşkular ortaya çıktı.

Hz. Peygamber'in ölüm hastalığı ve ölümünden sonra ashap arasında ortaya çıkan ihtilaflara gelince; bunlar belirtildiği üzere ictihada dayanan ihtilaflardır, değişik fikirler ileri sürmenin temelinde şeriatın ve dinin gereklerinin yerine getirilmesi ve devam ettirilmesi gayesi vardır.

---

2 Buhârî, "Megâzî" 61, "Enbiya", 6; Müslim "Zekat" 143, 144, 145, 146; Ebu Davud, "Sünne" 28; Nesâî, "Zekat", 79; İbn Hanbel, III, 4, 73. "

3 Al-i İmran 3/154.

4 Al-i İmran 3/156.

5 Yâsin 36/47.

6 Ra'd, 13/13.

Ashap arasındaki ilk niza ve çekişme İmam Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî'nin, Abdullah b. Abbas'a dayanarak rivayet ettiği şu olaydır: "Hz. Peygamber'in ölüm hastalığı şiddetlendiğinde, bana bir kâlem ve kağıt getirin, size bir kitap yazdırayım ki benden sonra şaşkınlığa düşmeyesiniz, dedi. Orada bulunan Ömer b el-Hattab, Hz. Peygamber'in ızdırabı arttı, bize Allah'ın kitabı yeter, deyince gürültüler çoğaldı, bunun üzerine Hz. Peygamber, benim yanımdan kalkın gidin, benim yanımda çekişmeniz doğru değil, dedi." Bunun üzerine İbn Abbas, o ne büyük musibet ki, Hz. Peygamber'in bizim için yazdıracağı kitaba mani oldu, dedi. [7]

Hz. Peygamber'in ölüm hastalığındaki ikinci ihtilaf Üsâme ordusu konusunda oldu. Hz. Peygamber "Üsâme'nin ordusunu hazırlayın, ondan dönen kişiye Allah lanet etsin." buyurmuştu.[8] Bir topluluk Hz. Peygamber'in emrine imtisal etmenin gerektiğini, zâten Üsâme'nin de Medine'den ayrılmak üzere olduğunu belirtirken, diğeri Hz. Peygamber'in hastalığının şiddetlendiğini, ondan ayrılmaya gönüllerinin razı olmayacağını, bu durumda biraz sabredilip neticeyi almaları gerektiğini söylediler.

Bu iki anlaşmazlığı naklettim, zira muhalifler bunları bazan din konusundaki müessir ihtilaflar arasında saymışlardır, halbuki durum öyle değildir. Bütün bunların asıl maksadı kalplerin sarsıldığı bir durumda şeriatın gereklerini yerine getirmek ve işlerin değişiklik göstermesi anında fitne ateşini söndürmektir.

Üçüncü ihtilaf, Hz. Peygamber'in ölümü konusunda olmuştur. Ömer b. el-Hattab "Kim Muhammed öldü derse şu kılıcımla onu öldürürüm, O İsa gibi göğe yükseldi" deyince Ebu Bekir b. Ebi Kuhâfe, "Kim Muhammed'e ibâdet ediyorsa, bilsin ki, o ölmüştür. Kim Muhammed'in ilâhına ibâdet ediyorsa bilsin ki, Allah diridir, ölmez ve ölmeyecektir" dedikten sonra "Muhammed ancak bir peygamberdir, ondan önce de peygamberler gelip geçmiştir. O ölür veya öldürülürse gerisin geriye mi döneceksiniz? Kim böyle yaparsa Allah'a hiçbir zarar vermiş olmaz, Allah şükredenleri mükafatlandıracaktır"[9] ayetini okudu. Bunun üzerine orada bulunanlar Ebu Bekir'in

---

7 Buhârî, "İlim", 39, "Cihâd" 176, "Cizye", 6, "Megâzî", 83; Müslim "Vasıyye", 20; İbn Hanbel, I, 222.

8 Buhârî" İlim", 39, "Merdâ", 17, "İ'tisâm" 26; Müslim "Vasâyâ", 22; İbn Hanbel, I, 325.

9 Al-i İmran 3/144.

sözüne uydular. Ömer de bu ayeti Ebu Bekir okuyuncaya kadar sanki hiç duymadığını belirtti.

Dördüncü ihtilaf Hz. Peygamber'in defnedileceği yer konusunda oldu. Mekkeli muhacirler doğduğu, yetiştiği yer ve ailesinin vatanı, hicretinin başlangıcı olması sebebiyle onun Mekke'de defnedilmesini istediler. Medineli Ensar ise hicret yurdu ve kendisinin destek gördüğü yer olması sebebiyle Medine'de defnedilmesi gerektiğini belirttiler. Bu arada bir topluluk da, birçok peygamberin defnedildiği ve miraca çıkışın başlangıcı olan Beytü'l - Makdis'de defnedilmesini teklif ettiler. Daha sonra "Nebîler nerede ölmüşlerse orada defnedilirler"[10] hadisi gereğince Hz. Peygamber ittifakla Medine'de defnedildi.

Beşinci ihtilaf imâmetle ilgilidir. İslâm ümmeti arasındaki en büyük anlaşmazlık bu konuda olmuştur. İslâm'da dinî hususlardan hiçbirinde, imâmet konusunda olduğu kadar taraflar birbirine karşı silâha sarılmamışlardır. Allah ilk devrede Müslümanlar'ın işini kolaylaştırdı. Zira Hz. Peygamber'in ölümünü takiben Muhacirler ve Ensar ihtilafa düştüler. Ensar, bizden bir emir, sizden de bir emir olacak dedikten sonra reisleri Sa'd b. Ubade'nin emîrliği üzerinde ittifak ettiler. Bunu haber alan Ebu Bekir ve Ömer derhal toplantı yeri olan Beni Sâide Sakifesi'ne ulaştılar. Ömer: "Yolda giderken söyleyeceklerimi kendi zihnimde tasarladım, vardığımızda da konuşmak istedim. Fakat Ebu Bekir bana "sus", dedikten sonra Allah'a hamd ve sena ederek, sanki kendisine gaybden haber verilmişçesine benim söylemeyi tasarladığım şeyleri söyledi. Ensar söze başlamadan ben elimi Ebu Bekir'e uzâttım ve biat ettim, Bunun üzerine insanlar da ona biat ettiler, böylece fitne söndü. Şu var ki Ebu Bekir'e yapılan biat ani bir şekilde oldu Allah Müslümanları sonucunda bir şer çıkmasından korudu, eğer bunun benzerini yapmaya teşebbüs eden olursa, onu öldürünüz. Kim Müslümanlarla meşveret etmeden bir kimseye biat ederse, kendini aldatmış ve helake maruz kalır, bu durumda her ikisinin de öldürülmesi gerekir" demiştir.

Ensar hilafet konusundaki iddiasından Ebu Bekir'in Hz. Peygamber'den rivayet ettiği "İmamlar Kureyş'tendir"[11] hadisi dolayısıyla vazgeçti. Bahsedilen biat Sakife'de yapılan biat idi. Daha sonra Ebu Bekir mescide geldiğinde, Hâşim oğullarından bir cemaat, Beni Ümeyye'den Ebu Süfyan, ve Hz. Pey-

---

10 İbn Mâce, "Cenâiz", 65; Tirmizî, "Cenâiz", 33.

11 İbn Hanbel, III. 129, 183, IV, 421.

gamber'in teçhiz, tekfin ve defni ile meşgul olan, kabrinden ayrılmayan halife seçimi konusunda müsbet menfi bir şey ileri sürmeyen Emiru'l-müminin Ali b. Ebi Talip haricinde, insanlar akın akın gelerek kendi arzularıyla Ebu Bekir'e biat ettiler.

Altıncı ihtilaf Fedek[12] ve Hz. Peygamber'e mirasçı olunması konusundadır. Hz. Fâtıma babasından kalan Fedek arazisi için önce veraset daha sonra da burasının kendisine temlik edilmesi gerektiğini iddia etti. Bu konuda nakledilen "Biz peygamberler zümresinin varisi olmaz, bıraktığımız her şey sadakadır."[13] hadisine göre isteği yerine getirilmemiştir.

Yedinci ihtilaf, zekat vermeyenlerle ilgilidir. Bir grup onlarla kâfirlerle yapıldığı gibi savaş yapılamayacağını ileri sürerken, diğer bir topluluk savaşılacağını ileri sürdü. Ebu Bekir "Onlar Hz. Peygamber'e zekat olarak getirdikleri bir oğlağın yularını getirmezlerse bile, onlarla savaşırım" diyerek onlarla savaşın gereğini bizzât ortaya koyunca sahâbeden bir cemaat de ona tabi oldular. Daha Ömer b. el-Hattab halife olunca farklı görüşte olması sebebiyle, ictihadı gereği onlardan alınan malları, iade etti, hapsedilenleri ve esir kabul edilenleri de salıverdi.

Sekizinci ihtilaf Ebu Bekir'in vefatı esnasında Ömer'i halifelik için görevlendirmesidir. Kendisine karşı "Sert ve kaba bir adamı bizim başımıza getirdin" diyenlere karşı "Eğer Rabbim bana kıyamet gününde bunu sorarsa, başlarına en iyilerini getirdim, derim" şeklinde cevap verdi. Ömer zamanında dede ve kızkardeşe düşen miras, kelâle, parmakların ve dişlerin diyetleri ve hakkında nas bulunmayan bazı cürümler konusunda bir çok ihtilaflar ortaya çıktı. Bu devrede Müslümanların meşgul olduğu en önemli şey, Rumlar ve İranlılar ile savaşmaları idi. Sonuçta Allah bir çok fetihler müyesser kılmış, esirler ve ganimetler son derece çoğalmıştır. Bütün bu faaliyetler

---

[12] Fedek, bu günkü ismiyle Hâit, Medine ile Hayber arasında, Medine'ye yaklaşık 150 km. mesafede Yahudîlerin yaşadığı bir yerdi. Hz. Peygamber Hayber'in fethinden önce 6. yılın Şaban ayında (Aralık 627) Hz. Ali komutasında 100 kişilik bir askeri birliği, müslümanlara karşı savaş hazırlığı yapan Fedek ahalisi üzerine gönderdi. Ali üç gün burada kalıp, itaati temin ettikten sonra Medine'ye döndü. (Geniş bilgi ve bibliyografya için bk. Hüseyin Algül, "Fedek" DİA, XII, 294-295).

[13] Buhârî "Humus", 1, "Fazâilü'l-ashab", 12, " Megâzî", 14, 38; "Nâfâkât", 3, "Ferâiz", 3, "İ'tisâm", 5; Müslim "Cihâd", 49-52, 54-56, Ebu Dâvud, "İmâre", 19; Tirmizî, "Siyer", 44; "Fey", 9, 16; Muvatta', "Kelâm", 27, İbn Hanbel, I, 6, 9, 10, 25, 47, 48, 49, 60; II, 463; VI, 145, 262.

Ömer'in rey ve görüşleri doğrultusunda idi. Sonuçta İslâm daveti yayılmış, Araplar baş eğmiş, diğer milletler de yumuşamıştır.

Dokuzuncu ihtilaf şûrâ ve bu konudaki ihtilaflarla ilgilidir. Ömer b. el-Hattab'ın ölümünü takiben şûrâ üyeleri Osman b. Affan'a biat konusunda ittifak ettiler, durum düzeldi. Onun zamanında İslâm daveti devam etti, fetihler çoğaldı, beytülmal doldu, halife insanlara en güzel tarzda davrandı, cömertlik gösterdi. Fakat bu esnada Ümeyye oğullarından 'an akrabaları onun felaketine sebep olacak olaylara ön ayak oldular, halka zulmettiler, suç halifeye yüklendi. Zamanında ortaya çıkan ve kendisinin mes'ul tutulduğu pek çok hadisede Ümeyye oğullarının dahli ve tesiri vardır.

Yaptığı işlerden biri, Hz. Peygamber zamanında Medine'den kovulmuş olması sebebiyle Hz. Peygamber'in tardettiği kişi diye anılan Hakem b. Ümeyye'yi, Ebu Bekir ve Ömer devirlerinde onlardan yardım isteyerek Medine'ye getirmek isteyip, her ikisinin de reddetmelerine, hatta Ömer'in onu Yemen'de bulunduğu yerden 40 fersah daha uzağa sürmesine rağmen, kendi halifeliği devresinde Medine'ye getirmesidir.

Bir başkası Osman'ın Ebu Zer el-Gıfârî'yi Rabeze'ye sürmesi, kendi kızını Mervan b. el-Hakem'le evlendirmesi ve ona miktarı 200.000 dinara baliğ olan İfrikiyye ganimetlerini teslim etmesidir.

Bir diğeri ise, Hz. Peygamber'in kanını heder saydığı, süt kardeşi Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh'i barındırması ve onu bütün çevresi dahil Mısır'a; Abdullah b. Âmir'i de kendisinin mes'ul tutulduğu bir çok olay çıkardığı Basra'ya vali tayin etmesidir. Askeri komutanları Şam âmili Muaviye b. Ebi Süfyan, Kûfe âmili Sa'd b. Ebi Vakkas ve daha sonra Saîd b. el-As, Basra âmili Abdullah b. Âmir, Mısır âmili Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh idi. Bunların hepsi zor anında onu terketmiş, sonunda halife Osman kaderiyle başbaşa kalmış ve evinde mazlum olarak öldürülmüş, bu zulümden dolayı henüz sönmemiş bir fitne ortaya çıkmış bulunmaktadır.

Onuncu ihtilaf Emiru'l-mü'minin Ali zamanında, kendisine biat edildikten sonra ortaya çıkmıştır. Önce Talha ve Zübeyr Mekke'ye gittiler, daha sonra Hz. Aişe'nin tesiriyle Basra'ya giderek Ali ile Cemel Harbi denilen savaşı gerçekleştirdiler. Talha ve Zübeyr giriştikleri bu hareketten dolayı harp esnasında Ali'nin bazı hatırlatmalarıyla tevbe edip geri dönmek istemişlerdi. Bu esnada Zübeyr, Hz. Peygamber'in, İbnü Safiyye'nin katilininin cehennemle müjdelendiğindiğini belirten ifâdesine göre, cehennemlik olan

Amr b. Cürmûz tarafından bir okla öldürüldü. Talha ise döneceği sırada Mervan b. el-Hakem'in attığı okla düşüp öldü. Sorumluluk kendisine ait olan Hz. Aişe'ye gelince, bu hareketten dolayı tevbe ederek Medine'ye döndü. Ali ile Muaviye arasındaki ihtilaf, Sıffîn Savaşı, Hâricîlerin muhalefeti, Ali'yi tahkime zorlamaları, Amr b. el-As'ın Ebu Musa el-Eş'arî'ye karşı yaptığı hileli hareketler, ihtilafların Ali'nin vefatına kadar devam ettiği herkesçe bilinmektedir. Keza Ali ile dinden uzaklaşan Şürat (Hâricîler) arasında Nehrevan'da akit ve sözle olan ihtilaflar, kendisiyle savaşa kalkışmaları bilinen olaylardır. Bütün bunların hepsinde Hz. Ali hak üzere idi, hak kendisiyle idi. Onun zamanında Eş'as b. Kays, Mis'ar b. Fedekî et-Temimî, Zeyd b. Husayn et-Tâî ve diğerleri ortaya çıkmıştır. Yine onun zamanında hakkında aşırı düşünceler ileri süren Abdullah b. Sebe' ve beraberindekiler gibi müfrit kimseler de zuhur etmiştir. Hz. Peygamber Ali'ye "Senden dolayı iki zümre helak olacaktır: Aşırı seven ve aşırı düşman olanlar"[14] şeklinde söylediği üzere Ali'ye aşırı muhalif ve aşırı taraftar olan bu iki gruptan birçok bid'at ve dalâletler ortaya çıkmıştır.

Daha sonra ihtilaflar, imâmet konusundaki ve usul konularındaki anlaşmazlıklar olmak üzere iki kısma ayrılmış bulunmaktadır.

İmâmet konusundaki ihtilaf iki yönde gelişmiştir:

İlki, imâmetin insanların ittifakı ve seçmesisuretiyle sabit olması,
İkincisi, imâmetin nas ve tayin ile gerçekleşmesinin gerektiği.

İmâmetin ittifak ve seçimle gerçekleşeceğini kabul edenler, ümmetin yahut ümmetten muteber kimselerin, üzerinde ittifak ettiği her kişinin mutlak olarak yahut bir cemaate göre Kureyş kabilesinden olması şartıyla veya bir başka topluluğa göre Hâşimî olması kaydıyla ve ileride geleceği üzere, diğer bazı şartlarla imâmetinin sahih olacağını belirtmişlerdir.

İlk şıkkı kabul edenler Muaviye ve evlatlarının imâmetini, ondan sonra da Mervan ve neslinin hilafetini kabul etmiş olmaktadırlar. Hâricîler inançlarına bağlı kalması ve kendilerinde karşı muamelesinde adalet üzere hareket etmesi kaydıyla, daima kendilerinden birinin imâmeti üzerinde birleşmişler, aksi ortaya çıktığında imamı hal' edip bazan da öldürme yoluna gitmişlerdir.

---

14 Hadis olduğu belirtilen bu sözün, kaynağı bulunamamıştır.

İmâmetin nas ile sabit olacağını ileri sürenler Hz. Ali'den sonra ihtilafa düşmüşler, bir kısmı Ali'nin, oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye'nin imâmetini belirttiğini ileri sürmüşler -ki bunlar Keysaniyye'dir- ondan sonra ihtilafa düşerek bir kısmı İbnü'l-Hanefiyye'nin ölmediğini, geri dönüp dünyayı adaletle dolduracağını, bir kısmı da öldüğünü kabul ederek imâmetin oğlu Ebu Hâşim'e intikal ettiğini ileri sürmüştür. Bunlar kendi aralarında ihtilafa düşmüş, bir kısmı birbirinden sonraki vâsiyetlerle imâmetin Ebu Hâşim'in neslinde devam edeceğini, bir kısmı da başkasına intikal ettiğini iddia etmiştir. Bu zikredilen başkasının kim olduğu konusunda anlaşmazlığa düşülmüş, bazıları bunun Benân b. Sem'ân en-Nehdî, bir grup Ali b. Abdullah b. Abbas, bir başka grup Abdullah b Harb el-Kindî, diğerleri de Abdullah b. Muaviye b. Abdullah b. Cafer b Ebi Tâlib olduğunu iddia etmişlerdir. Bütün bu gruplar, dinin bir kişiye itaatten ibâret olduğunu benimseyerek şeriatın ahkamını belirli bir şahıs üzerine te'vil etmişlerdir, ileride görüşlerine temas edilecektir.

Muhammed b el-Hanefiyye'nin nasla sabit olduğu iddia edilen imâmetini kabul etmeyenler, Ali'den sonra sırasıyla iki oğlu Hasan ve Hüseyin'in babalarından gelen nasla imam olduğunu, Hasan ve Hüseyin dışında iki kardeşin imam olamayacağını ileri sürdüler. Daha sonra ihtilafa düşen bu gruptan bir kısmı imâmetin Hasan'ın evladında devam edeceğini belirterek, Hasan'dan sonra oğlu Hasan b. Hasan'ın, ondan sonra oğlu Abdullah b. Hasan'ın, daha sonra Mansur zamanında isyan eden ve öldürülen oğulları Muhammed b. Abdullah en-Nefsü'z-Zekiyye ve kardeşi İbrahim b. Abdullah'ın imamlığını ileri sürdüler. Bunlardan bazıları Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye'nin imam olarak geri geleceğini iddia etmişlerdir. İmâmetin Hüseyin'in evlatlarında devam edeceğini ileri sürenler de ondan sonra oğlu Ali b. Hüseyin Zeynülabidin'in babasından gelen nasla imam olduğunu iddia ettiler. Daha sonra anlaşmazlığa düşen bu topluluk içinde Zeydiyye, Zeyd b. Zeynülabidin'in imâmetini ileri sürmüştür. Onlara göre Fâtıma neslinden gelen ve imam olduğunu belirterek ortaya çıkan her âlim, zahit, cesur ve cömert kişi imam olarak kabul edilir ve ona tabi olmak gereklidir. Bunlar imâmetin Hasan evladına geçebileceğini de câiz görmüşler, daha sonra bir kısmı ölse de imamından başkasını kabul etmeyerek (tevakkuf) imamının geri döneceğini (rec'at) iddia etmiş, bir kısmı da imâmeti başkasına sevkederek her devrede şartları haiz olan kişinin imam olacağını belirtmiştir. Görüşleri ileride tafsilatlı olarak ele alınacaktır.

İmamiyye'ye göre, Muhammed b. Ali el-Bâkır'ın imâmeti babasından gelen nasla sabit olup, daha sonra oğlu Cafer b. Muhammed es-Sâdık ise babasının vasıyyetiyle imamdır. Bunlar daha sonra Cafer'in, Muhammed, İsmail, Abdullah Musa ve Ali isimli oğullarının hangisinin nasla imam olacağı konusunda ihtilafa düştüler. Bir kısmı Muhammed'in imam olduğunu ileri sürdü, ki bunlar Ammâriyyedir. Bir kısmı da babası hayatta iken ölen İsmail'in imâmetini iddia ettiler. Bunlar Mübârekiyye diye anılırlar. Bunlardan bir kısmı sadece İsmail'i imam kabul ederek onun geri döneceğini ileri sürerken, diğerleri de günümüze kadar, birbirini takip eden naslara dayanarak imâmetin İsmail'in evlatlarına intikal edeceğini iddia ettiler ki bunlar İsmâiliyye'dir. Bazıları Cafer'in oğullarından Abdullah el-Eftah'ın imâmetini kabul edip, nesli olmadığı için ölümünden sonra geri döneceğini ileri sürdüler. Bir bölümü de Cafer es-Sâdık'ın "Yedinciniz kâiminizdir, o Tevrat sahibinin adaşıdır" ifâdesine dayanarak Musa el-Kâzım'ın imâmetini benimsediler. Bunlar da aralarında anlaşmazlığa düştüler, bir grup sadece Musa'nın imâmetini kabul ederek, onun ölmediğini, geri döneceğini ileri sürerken, Memtûre diye anılan bir kısmı da onun ölüp ölmediği konusunda tereddüde düştü. Bazıları da kesın olarak öldüğünü kabul ederek imâmetin oğlu Ali b. Musa er-Rıza'yı imam kabul ettiler. Bu grup Kat'iyye adıyla anılır. Bunlar daha sonra Ali er-Rıza'nın çocuklarının hepsinde ihtilaf ettiler. İsnâaşeriyye imâmetin Ali er-Rıza'dan sonra oğlu Muhammed et-Takî'ye, onu takiben oğlu Ali en-Nakî'ye, daha sonra onun oğlu Hasan el-Askerî'ye, sonuncudan sonra oğlu, beklenen onikinci imam Muhammed b. Hasan'a geçtiğini kabul ederek, onun ölmediğini, diri olduğunu, geri dönüp, zulümle dolmuş olan yeryüzünü adaletle dolduracağını belirtmişlerdir. Diğerleri ise imâmetin Hasan el-Askerî'den sonra kardeşi Cafer'e intikal ettiğini ileri sürerek onda kalmışlar yahut Muhammed b. Hasan'ın durumunda şüpheye düşmüşlerdir. Bu grupların imâmetin birinden diğerine intikali, tevakkuf, ölümden sonra geri dönüş, gaybet, gaybetten sonra dönüş gibi konularda ileri sürdükleri pek çok şey vardır.

Bu bahsedilenler imâmet konusundaki ihtilaflar olup mezhepler zikredilirken hepsi tafsilatlı olarak ele alınacaktır.

Ashabın yaşadığı son zamanlarda ortaya çıkan usul konusundaki ihtilaflara gelince; bunlar Ma'bed el-Cühenî, Gaylân ed-Dımeşkî ve Yunus el-Esvârî'nin kader konusundaki bidatleri, hayır ve şerrin kadere izafesini inkar etmeleridir. Hasan el-Basrî'nin öğrencisi olan Vâsıl b. Ata el-Gazzâl de bun-

ların yolunu takip etmiş, Amr b. Ubeyd b. Bab da talebesi olmuş, kaderle ilgili meselelerde onu geçmişti. Amr b. Ubeyd b. Bâb, Emevî halifesi Yezid en-Nâkıs'ın adamlarından idi, Abbâsîler devrinde Mansur'la yakınlaşmış, hatta Mansur onu övmek için bir defasında "İnsanlara daneleri (para ve dünyalık) saçtım, Amr b. Ubeyd hariç, kim varsa toplayıp götürdü" demiştir.

Vaîdiyye Hâricîlerden, Mürcie Cebriyyedendir.

Kaderiyye bidatlerini ortaya koymaya Hasan el-Basrî zamanında başladı, Vâsıl onlardan ve hocasından el-menziletü beyne'l-menzileteyn (günahkar kimsenin imân ve küfür arasında bir durumda bulunduğu) konusundaki düşüncesiyle ayrıldı, bu sebeple kendisi ve mensupları Mutezile diye isimlendirildi. Zeyd b. Ali Zeynülabidin Vâsıl'ın öğrencisi olduğu için usulü ondan aldı, bu sebeple Zeydiyye'nin hepsi Mutezilîdir. Babalarının usul, tevellî ve teberrî konularındaki anlayışlarına muhalefet ettiği gerekçesiyle Zeyd'den ayrılan kûfeli mensupları Râfiza diye isimlendirildiler. Daha sonra Mutezile'nin ileri gelen âlimleri, Me'mun zamanında neşredilen felsefecilerin eserlerini mütalaa edip felsefenin metotlarını kelâmın metotları ile mezcederek ortaya koydukları ilmi, kelâm diye adlandırdılar. Bu isimlendirme ya tartışılan ve üzerinde mücadele edilen ilâhî kelâm meselesi olması sebebiyle belirtilen ilim dalı bu ismi almış yahut felsefecilerin ilim dallarından biri olan mantığa karşılık olarak isimlendirilmiştir. Zira mantık ve kelâm, eşanlamlı kelimelerdir.

Mutezile'nin en büyük âlimi olan Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf, Allah'ın bir ilimle âlim, ilminin zâtı olduğu; keza bir kudretle kâdir, kudretinin zâtı olduğu konularında felsefecilerin düşünceleriyle uzlaştı, kelâm, irâde, kulların fiilleri, kader, ecel, rızık konularında mezhebini anlatırken görüleceği üzere, birçok bid'atler ortaya koydu. Hişâm b. el-Hakem'le arasında teşbih konusunda birçok münazara cereyan etti. İki mensubu Yakub b. Şahhâm ve Ademî de bütün düşüncelerinde Ebu'l-Hüzeyl'e katıldılar.

Daha sonra Abbâsî Halifesi Mu'tasım zamanında ortaya çıkan İbrahim b. Seyyar en-Nazzâm, felsefecilerin mezhebini benimsemekte ifrata giderek, ilerde açıklanacağı üzere, seleften ve kendi mezhebinin ayrılarak, kader ve râfizilik konularında kendine has bid'atler ileri sürdü. Muhammed b. Şebib, Ebu Şemir, Musa b. İmran, Fazl el-Hadesî ve Ahmed b. Hâbit ona tabi oldular. Esvârî ise, bütün bid'atlerinde ona katıldı. Keza Ebu Cafer el-İskâfî'nin

İskâfiyye fırkası, Cafer b. Mübeşşir ve Cafer b. Harb'in Caferiyye fırkaları onun düşüncelerini benimsediler.

Daha sonra Bişr b. el-Mu'temir, tevellüd ve bu konudaki aşırı düşünceleri, tabiatçı filozoflara temayülü, Allah'ın çocuklara azap etmeye muktedir olduğu, bunu yaptığı zaman da zâlim olacağı şeklinde kendine has düşüncelerle ana gruptan ayrıldı.

Mutezile'nin rahibi diye anılan Ebu Musa el-Murdar, Bişr b. Mu'temir'in öğrencisidir. Hocasından Kur'an'ın fesahat ve belagat yönündeki icazını iptal etmesi dolayısıyla ayrıldı. Yaşadığı devrede Kur'an'ın kadîm olduğunu belirten Selef'e karşı şiddet uygulamalarını arttırdı. Yukarıda belirtilen iki Cafer onun öğrencisi, Ebu Züfer ve Muhammed b. Süveyd onun yakını, Ebu Cafer el-İskafî ve İsa b. el-Heysem de, Cafer b. el-Harb el-Eşecc'in dostu idiler.

Kader konusunda mübalaga gösteren Hişâm b. Amr el-Fuvatî ve mensuplarından el-Asam, imâmetin, hiç kimse ayrılmaksızın bütün ümmetin icmâıyla gerçekleşeceğini belirterek Hz. Ali'nin imâmeti konusunda yakışık almayan sözler sarfettiler. Fuvatî ve Asam, eşya mevcut değilken Allah'ın onu bilmesinin mümkün olmayacağını ve madûmun (mevcut olmayanın) bir şey olmadığını ileri sürdüler

Ebu'l-Hüseyin el-Hayyât ile Ahmed b. Ali eş-Şatavî, İsa es-Sûfî'nin mensubu iken daha sonra Ebu Mücâlid'e tabi oldular.

Ka'bî, Ebu'l-Hüseyin el-Hayyât'ın öğrencisi olup düşünceleri birbiriyle aynıdır. Muammer b. Abbâd es-Sülemî, Sümâme b. Eşres, Ebu Osman Amr b. Bahr el-Câhız, ileride görüleceği üzere bazı konularda ayrılırlarsa da, aynı dönemin insanları olup, görüş ve inançları itibariyle birbirine yakındırlar.

Ebu Ali el-Cübbâî, oğlu Ebu Hâşim el-Cübbâî, Kadı Abdülcebbâr, Ebu'l-Hüseyin el-Basrî gibi sonraki Mutezilîler, ileride belirtileceği üzere, bazı konularda düşüncelerine katılmamakla birlikte, öncekilerin takip ettikleri yolu ve düşüncelerini açıklayıp ortaya koydular.

Kelâmın en parlak dönemi Abbâsî halifeleri Harun er-Reşid, Me'mun, Mu'tasım, ve Vâsık devirlerinden itibâren başlayıp Sâhib b. Abbâd ve Deylemlilerden bir cemaatle sona erer.

Mutezile içinde Dırâr b. Amr, Hafs el-Ferd, ve Hüseyin en-Neccâr gibi öncekiler ve sonrakileri uzlaştırıcılar da çıkmış, sonrakilerin bir kısmı da bazı

meselelerde hocalarına muhalefet etmiştir. Nasr b. Seyyar zamanında ortaya çıkıp tanınan Cehm b. Safvan, Tirmiz'de cebir konusundaki bid'atini ortaya koymuş, Sâlim b. Ahvez el-Mâzinî tarafından Emevîler devrinin sonunda Merv'de öldürülmüştür.

Mutezile ile Selef arasında ilâhî sıfatlar konusunda anlaşmazlıklar her zaman sürüp gitmiştir. Selef onlarla bu konudaki tartışmalarını kelâmî bir usulle değil, iknaî sözlerle yapmakta idi. Sıfâtiyye diye anılan bu topluluk içinde Allah'ın sıfatlarını zâtıyle kâim manâlar olarak anlayanlar yanında, sıfatları yaratılmışların sıfatlarına benzetenler de vardı, hepsi Kitap ve sünnetin zâhiri anlamlarına bağlı kalıyorlar, Mutezile ile âlemin kadîm olması konusunda felsefî değil, düz ve zâhir sözle münazara ediyorlardı. İçlerinde fikirleri itibariyle sanki ittifak etmiş olup, sözleri itibariyle en en güçlü olanlar, Abdullah b. Saîd el-Küllâbî, Ebu'l-Abbas el-Kalânisî, Hâris b. Esed el-Muhâsibî idi. Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî ile hocası Ebu Ali el-Cübbâî arasında geçen hüsün-kubuh meseleleriyle ilgili münazarada, Eş'arî hocasına sorduğu sorularla ilgili cevap alamayınca, ondan uzaklaşarak Selefe katılmış, onlara kelâmî bir tarz üzere yardımcı olmuş, bu suretle onun düşünceleri müstakil bir mezhep olmuştur. Aralarında fazlaca ihtilaf bulunmayan Ebu Bekir el-Bâkıllânî, Ebu İshak el-İsferâyînî ve Ebu Bekir b. Fûrek gibi muhakkık ulemadan bir cemaat de onun koyduğu esasların yerleşmesi için çaba göstermişlerdir.

Sicistan'da ortaya çıkan, zühdle gizlenen, ilmi az, her mezhepten karışık ve muğlak düşünceleri alıp birleştirerek kitabına derc eden Ebu Abdullah Muhammed b. Kerrâm, bunları Garce, Gur ve Horasan beldelerinde, lisanı iyi bilmeyen insanlara benimsetmeye çalıştı, sonunda bir mezhep tesis etmeye muvaffak oldu. Gazne Sultanı Mahmud b. Sebüktêkin onları destekledi ve onlar vasıtasıyla Ashabu'l-hadis ve Şia'yı büyük sıkıntılarla karşı karşıya bıraktı. Bu mezhep, Hâricîlere en yakın mezhep olup, diğerlerine yakın olan Muhammed b. el-Heysam dışında mücessimedirler.

BEŞİNCİ MUKADDİME

Bu Kitabın Bir Hesaba Dayalı Olarak Yazılmasının Sebebi ve Hesap Metotlarına İşaret Edilmesi

Hesabın temeli hasr ve ihtisara dayandığı için, benim bu kitabı teliften maksadım, mezhepleri ihtisar etmekle birlikte bir adede hasretmektir. Tertip itibariyle istîfâ (bütününü numaralandırma) yolunu seçtim. Eserin bölüm ve baplara ayrılmasını o usule göre uyguladım. Benim fakih ve mütekellim olmam itibariyle, hesap usulleri ve işlemlerine yabancı olduğum sanılmaması, bu konuda acemi bir kâlem sahibi olduğum düşünülmemesi için, bu ilmin usulünün nasıl olduğunu ve kaç kısım ihtiva ettiğini beyan etmek istedim. Hesap yollarının en güzeli ve en sağlamını seçtim ve onun üzerine en açık ve en sağlam burhanlardan deliller ikame ettim. Bütün bunları hesap ilminin ilk kurucusu nasıl sayılar ilmine başvurdu ise, ben de söz konusu delillerin o ilimle irtibâtını kurdum. Diyorum ki, hesabın mertebeleri birden başlar, yedide nihayete erer, bunu kesinlikle geçmez.

Birinci mertebe: Hesabın sadrı (başlangıcı) ilk taksimin üzerinde cereyan ettiği ilk mevzudur. Bu bir itibarla çifti olmayan tektir, diğer bir itibarla da taksimi ve ayrılmayı kabul eden bir bütündür. Tek olması hasebiyle şekil ve yayılım bakımından ona eşit olabilecek bir benzeri yoktur. (?) Bütün olması itibariyle de bölünmeyi kabul eder ve bu sebeple iki kısma ayrılabilir. Yayılım şekli ise bir sayfadan diğerine geçmek suretiyledir. Sayfanın sağ altına (haşv) tafsilatın özetleri, takdir ve takririn mürselatı, (?) nakil ve tahvil, mecmuun bütün yönleri, ilhak ve mevzuun belirlemeleri yazılır. Barizin

(sayfanın ikinci yarısı) altına açık bir şekilde sol taraftan başlayarak bütün meblağların kemiyetleri kaydedilir.

İkinci mertebe: "minhâ" ibâresi asıldır, şekli muhakkak yazı ile yazılır. Bu ilk mecmu üzerine varid olan ilk taksimdir, bu çifttir, tek değildir, iki kısma hasrı gerekir, üçüncü kısma geçmez. Yayılımın şekli sadrdan biraz daha kısa olması gerekir, zira cüz külden daha küçüktür. Alta ilgili bulunduğu tevcih, çeşitlendirme ve tafsilat yazılır, onun miktarda eşit olması gerekmese bile, yayılımda müsavi olan bir benzeri vardır.

Üçüncü Mertebe: "min zalike" ibâresi asıl olup keza muhakkak hatla yazılmış şekildedir. Bu, ilk ve ikinci mevzu üzerine varid olan ikinci taksimdir. İki kısımdan az olması câiz olmadığı gibi dört kısımdan fazla olması da câiz değildir. Bu sanatı bilip de dört kısmı geçiren hata etmiş ve hesabın konumunu bilmemiş demektir. Sebebini zikredeceğiz Bunun şekli ve yayılımı, aslın şekil ve yayılımından biraz daha azdır, keza uygun olan hususlar sayfanın her iki bölümünün altına yazılır.

Dördüncü Mertebe: "minhâ" matmus (sonu kısaltılmış) olup işareti tâ' (tı) harfidir. Bunun dördü geçmesi mümkündür, en iyi yol en az olana iktisar edilmesidir, yayılımı ise önce geçenlerden daha kısadır.

Beşinci Mertebe: "min zalik" küçük olup, şekli sad harfidir. Bununla bölümleme ve baplandırma yapmak câizdir, yayılımı geçenlerden daha kısadır.

Altıncı Mertebe: "minhâ" eğri olup şekli alttan ters çevrilmiş virgül gibidir, tafsilat verilecek yerde kullanılması câizdir.

Yedinci mertebe: "min zalike" muakkad (düğümlü) olup, şekli birbirine bitişik iki lam gibidir. Fakat bir taraftan diğer tarafa uzatılır. Bu hesabın sadrı olması bakımından değil, başlangıca benzeyen nihayeti olması sebebiyledir.

Bu, yazılması bakımından hesabın şekilleri, bütün baplarının mücmel olarak kemiyetidir. Baplardan her kısmın kendine tekabül eden benzeri, yayılımda kendisine müsavi olan çifti vardır, hiçbir şekilde bundan gafil olunmamalı. Hesap tarih ve tevcihtir.

Şimdi bu suretlerin kemiyetlerini, kısımlarının yediye inhisar ettiğini, niçin ilk adedin tek olup, şekilde çifti olmadığını, aslın "minhâ"sının niçin iki kısma inhisar edip bir üçüncüye geçmediğini, aslın "min zâlik"inin niçin dört kısma münhasır olduğunu ve diğer kısımların niçin hasrdan çıktığını zikredeceğiz.

Diyorum ki; sayılar ve hesap ilminde söz söyleyenler, bir sayısının sayı mı yoksa sayı başlangıcı mı, veya sayının Hâricînde mi olduğunda ihtilaf ettiler. Bu ihtilaf, bir sayısının lafzının müşterek oluşundan kaynaklanmaktadır. Bu durumda bir sayısı söylenip bununla, sayıların terekküp ettiği şey anlaşılır. Çünkü iki sayısının, ancak bir ile birin mükerrer olarak ilk tekrarıyla bir manâsı vardır. Durum üç ve dört sayıları için de aynıdır, bunlar söylenir kendisinden hasıl olan aded kastedilir. Yani bir sayısı diğer sayıların illeti olup, sayıda dahil değildir, ondan aded terekküp etmez. Birlik bazan bütün adedlere -adedin ondan oluşması sebebiyle değil- ve daha ileri olarak cinsinde, nev'inde ve şahsında bir olan her mevcutla ilgili olup onlardan ayrılmaz. Bir insan, bir şahıs denilir, sayıda da böyledir. Üçün üç olması, üç tane bir olmasıdır. Birlik ilk manâ itibariyle adedde dahildir, ikinci manâ itibariyle ise adedin illetidir, üçüncü manâ itibariyle ise adedin mülazimi (ilgili olup ayrılmayan) dir. Bu üç kısımdan hiç birinin manâsı Allah için söylenmez, O vahiddir, fakat diğer ahadlar yani bir olanlar gibi değil. Çünkü belirtilen birlikte kesret bulunabilir. Allah'ın herhangi bir şekilde kısımlara ayrılması muhaldir.

Adedlerle meşgul olanların ekserisi bir sayısının adede dahil olmayacağı görüşündedirler, zira adedin ilk kaynağı iki olup çift ve teke bölünebilir. İlk tek üç sayısı, ilk çift ise dört sayısıdır. Dördün ötesindekiler beş gibi, bir aded ve tekten mürekkeptir, bunlara devreden sayılar denilir. Altı sayısı iki tek sayıdan, mürekkep olup tam aded adını alır, yedi ise bir tek, bir çift sayıdan oluşur ve kâmil aded diye isimlendirilir. Sekiz ise iki çift sayıdan meydana gelir ki bir başka başlangıçtır, bizim maksadımız bu değildir.

Hesabın sadrı, sayıların illeti ve fakat sayı olmayan birin mukabelesindedir. Bu sebeple o tektir ve bir benzeri mevcut değildir. Sayının kaynağı iki olduğu için muhakkak yazı ile yazılan "minhâ" iki kısma hasredilmiştir. Sayılar tek ve çifte bölündüğü için "min zalike'l-asl" ibâresi dörde mahsur olmuştur. Çünkü ilk tek üçtür, ilk çift de dörttür, bunun dışındakiler bunlardan terekküp eder. Böylece adedlerde umumî ve külli bâsitler, bir, iki, üç ve dörttür, ki bu kemaldir. Bunun üzerine zait olanlar ise hepsi de sınırsız mürekkep sayılardır. Bu sebeple diğer bablar belirli bir sayıya inhisar etmez, hesabın ulaştığı yerde biter. Daha sonra sayıların sayılanlar üzerine terkip edilmesi bâsitin mürekkep üzerine takdiri, bir başka ilmin konusudur. Bunu kadîm felsefecilerden bahsederken zikredeceğiz.

Her babın ve kısmın altına, o bab ve kısmın nasıl zikredilmesi uygun ise onu yazacağız ki bu sayede, bu lafzın niçin bu bab için konulduğu bilinsin. Zikredilen her fırkanın altına da sınıflarına şâmil olan mezhep ve itikadı, her sınıfın altına da kendine has ve diğerlerinden ayrıldığı görüşleri kaydedeceğiz.

İslâm fırkalarının kısımlarını tek tek yetmiş üç sayısına ulaştırıyoruz. Millet-i Hanifiyye (İslâm) Hâricindeki fırkaların kısımlarını da asıl ve kâide olarak en şöhretli ve en çok bilinenlere inhisar ettirerek önce zikredilmesi gerekenleri önce, sonra zikredilmesi gerekenleri de sonra zikredeceğiz.

Hesap sanatının şartı, sayfanın hatlarla sınırlanmış olan kısmının hizasına yazmak, kitabet sanatının şartı ise haşiyeleri alışılmış kurala uygun olarak boş bırakmaktır. Ben her iki usule de uydum, babları hesap şartına göre uzâttım, haşiyeleri de katiplerin yaptığı gibi terk ettim. [1] Allah'tan yardım diler, O'na tevekkül ederim. O bize yeter, O ne güzel vekildir.

---

[1] Şehristânî, bir fakih ve mütekellim olması hasebiyle, yazım usullerini bilmeyeceği gibi bir endişe doğmaması için bu mukaddimeyi yazmış bulunmaktadır. İfâdeleri o günkü usullere göre olduğu için, bazı yerler tarafımızdan da anlaşılamamıştır. Metinde görüldüğü üzere bazı yerlere (?) işareti koymak durumunda kaldık. Bu konu tamamen teknik bir konu olup, kitabın muhtevasının dışındadır. (Mütercim)

DÜNYADAKİ DİN MENSUPLARI
(Ehlü'd-Diyânât ve'l-Milel)
İLE ŞAHSÎ DÜŞÜNCELERE BAĞLI OLANLARIN
(Ehlü'l-Ehvâ ve'n-Nihal) MEZHEPLERİ

Bu bölümde İslâm fırkaları ve kendilerine gerçekten kitap indirilmiş olan Yahudîler ve Hıristiyanlar ile kitap benzerlerine sahip olan Mecûsîler ve Maniheistler; kitapları bulunmamasına rağmen bir kısım sınırlamalar (hudud) ve hükümleri mevcut olan filozoflar, Dehriyye, yıldızlara ve putlara tapanlarla, Brahmanistler ele alınacaktır. Bu zümrelerin mensuplarını zikredeceğiz, metotlarını öğrenip kullandıkları terimler uyarınca, başlangıç ve akıbetlerini iyice tetkik ederek, her zümrenin kaynaklarını ve düşüncelerini kendi kitaplarından nakledeceğiz.

Dünyada mevcut bulunan insanlar mezhepleri itibariyle ya diyânet mensubu ya da ehvâ ehlidir, şeklindeki sözümüz, nefiy ve isbat arasında doğru bir taksimi ifâde eder. Zira insan bazı inanç esaslarına inandığı yahut bir söz söylediği zaman, ya bunu bir başkasından istifâde etmek suretiyle, yahut da kendi ısrarlı görüş ve kanaatiyle ortaya koymuştur. Başkasından istifâde suretiyle ortaya koyan, müslim ve itaatli kişidir, din de taat demektir. İtaatkar ise, müslim mütedeyyin yani dine intisap etmiş kişidir. Kendi şahsi görüşünde ısrar ve inat eden ise, kendiliğinden hüküm koyan bid'atçi kimsedir. Nitekim bu hususta Hz. Peygamber'den gelen bir haberde danışan kimsenini bedbaht, inadıyla hareket edenin de mutlu olmayacağı belirtilmiştir. Bazan bir başkasından istifâde eden kişi, taklîd eden durumunda olur. Böyle bir kimse, ebeveyni yahut öğreticisinin batıl bir inanca inanması, onun da hakkı ve batılı, doğru ve eğriyi düşünmeden onları taklîd ederek kendisini tesadüfen bir mezhebe bağlı bulması şeklinde görülür. Bu takdirde bu kişi

başkasından istifâde eden durumunda değildir, çünkü bu kimse bir ilim ve faide elde edememiş, öğreticisine de bâsiret ve kesin bilgi elde etme gayesiyle tabi olmamıştır. "Ancak bilerek hakka şahitlik edenler bunun dışındadır"[1] ayeti dikkate alınması gereken büyük bir şarttır.

Bazan kendi görüşüyle haraket eden kimse, yerini ve keyfiyetini bilmek şartıyla faydalandığı şeyden başka neticeler elde edebilir. Bu takdirde gerçekten kendi rey ve ısrarıyla hareket ediyor sayılmaz, çünkü o kimse bu özelliği ile bir ilme ulaşmış olmaktadır. "Onların arasında işin içyüzünü anlayanlar, onun ne olduğunu bilirlerdi"[2] ayeti gaflet edilmemesi gereken büyük bir rükündür.

Mutlak olarak rey ve görüşleriyle hareket eden filozoflar, Sâbie ve Brahmanistler, peygamberliği inkar ederek şeriatları ve ilâhî emirle gelen hükümleri reddedip, yaşamalarını mümkün kılacak aklî kural ve kâideleri kendileri vaz ederler. İstifâde edenler nübüvveti kabul edenlerdir.

Şer'î hükümleri kabul eden kimseler de, aklî sınırlamaları aklî sınırlamaları (hudûd) kabul etmiş olacaklardır, bunun aksi olmaz.

---

1 Zuhruf 43/86.

2 Nisa 5/83.

GİRİŞ

DİN MENSUBU OLAN MÜSLÜMANLAR, EHL-İ KİTAP VE KİTAP BENZERİNE SAHİP OLANLAR

Burada din, millet, şir'a, minhâc, İslâm, Hanîfiyye, sünnet ve cemaat kelimelerinin manâlarını ele alacağız. Bu kelimelerin hepsi Kur'an-ı Kerim'de geçmekte olup, her birinin lugat ve ıstılah (terim) olarak kendine has manâsı ve uyduğu gerçeklik vardır. Dinin taat ve itaat anlamına geldiğini belirtmiştik, Kur'an'da " Allah katında din İslâm'dır"[1] buyurulur. Din kelimesi bazan "nasıl yaparsan, öyle mukabele görürsün" cümlesinde olduğu gibi ceza ve karşılık anlamında kullanılır. Bazı kere de "Bu doğru hesaptır"[2] ayetinde görüldüğü gibi kıyamet günündeki hesap manâsını ifâde eder. Mütedeyyin veya din mensubu ise teslim olan, itaat eden, ahiret gününde ceza ve ve hesabı kabul edendir. "Size din olarak İslâm'ı beğendim."[3]

İnsan nevi, kendisine ait olan şeyleri muhafaza etmek, kendisinin olmayan şeyleri de diğerleri ile yardımlaşmak suretiyle elde edebilmek için, hayatını kendi cinsinden diğerleri ile birlikte devam ettirmeye ve geleceğine hazırlanmaya muhtaçtır. Bu maksatla meydana getirilen beraberlik yahut ictima şekli, millet diye isimlendirilir. İnsanları bu duruma ulaştıran özel yol ise şir'a, minhac ve sünnet adını alır. Bu sünnet üzere ittifak ise cemaati

---

1 Al-i İmran 3/18.

2 Tevbe 9/36.

3 Maide 5/3.

meydana getirir. Nitekim Kur'an'da "Her birinize bir şir'a (şeriat) ve bir yol (minhac) verdik"[4] buyurulur.

Bu anlamda bir topluluk (millet) ortaya koymak veya bir şeriat vaz etmek ancak Allah tarafından, doğruluğuna delâlet eden, kendisini destekleyen, bazan daha sonra ortaya çıkan mucizelerle, bazan da davanın kendindeki özelliklerle gönderilmiş bir şâri veya din koyucusuna mahsustur.

Bunlardan sonra bil ki, en büyük millet, İbrahim Halil'in (a.s) milletidir. Bu, haktan ayrılmaya tamamen zıt olan ve tek Allah'a inanan bir millettir. İnşaallah bunun nasıl böyle olduğunu belirteceğiz. Kur'anı Kerim'de de "Babanız ibrahim'in milletinde olduğu gibi"[5] şeklinde geçmektedir.

Şeriat Nuh'dan itibâren başlamıştır. "Nuha tavsiye ettiğini sizin için de şeriat kıldı."[6] Sınırlamalar (hudud) ve ahkâm, Adem, Şit ve İdris ile başladı, şeriatlar, dinler, yollar (minhac) ve sünnetler en olgun ve en kâmil şekilleriyle "Bugün sizin dininizi ikmal ettim, üzerinizdeki nimetimi tamamladım ve size din olarak İslâm'ı beğendim"[7] ayetinde belirtildiği üzere Muhammed (a.s) ile tamamlandı.

Adem'in, Allah'ın öğrettiği isimleri öğrenme; Nuh'un isimlerin manâlarını bilme, İbrahim'in her ikisine de vakıf olma, Musa'nın indirilen ilâhî metne (tenzil) vukuf, İsa'nın metnin anlamına ulaşma (te'vil) özellikleriyle, Hz. Muhammed'in ise (Allah'ın salat ve selamı hepsine olsun) "Babanız İbrahim'in milleti üzere"[8] tenzil ve te'vili cem etmekle mümtaz kılındığı söylenir.

Görüldüğü üzere din ilk defa konulduğunda, daha sonra konulan kurallarla tamamlanıp ikmal edilir. Şöyle ki halk için takdir edilen bir husus olması ve fıtrata uygunluğu temin maksadıyla, her bir din, kendinden önceki şeriatları, geçmiş uygulamaları tasdik eder. Sahalarında peygamberlere kimsenin ortak olmaması nübüvvetin özelliklerindendir.

Allah, yarattıkları ile dinine, dini ile yarattıklarına istidlalde bulunulsun diye, dinini yarattıklarının misali ve durumuna göre tesis etti, denilmiştir.

---

4 Maide, 5/ 48.

5 Hac 22/78.

6 Şûrâ 42/13.

7 Mâide 3/3.

8 Nisa 4/125.

BİRİNCİ BÖLÜM

MÜSLÜMANLAR

İslâm'ın manâsını daha önce belirtmiştik, burada İslâm ile imân ve ihsan arasındaki farkı ele alarak, Cibrîl hadisi olarak bilinen hadiste varid olduğu üzere başlangıç, vasat ve kemal noktalarını belirteceğiz. Buna göre Cibrîl bir çöl arabı suretinde Hz. Peygambere gelerek, dizi dizine değecek şekilde yanına oturdu ve "Ey Allah elçisi, İslâm nedir?" diye sordu. Hz. Peygamber, "İslâm Allah'tan başka ilâh olmadığına ve benim Allah'ın kulu ve resulü olduğuma şehadet etmen, namazı kılman, zekatı vermen, ramazan ayında oruç tutman, eğer gücün yeterse Beytullah'ı ziyaret etmendir"dedi. Daha sonra "İmân nedir?" diye sordu. Hz. Peygamber "İman Allah'a, meleklerine, kitaplarına, resullerine, ahiret gününe, kadere, hayır ve şerrine inanmandır" buyurdu. Doğru söyledin, dedikten sonra "ihsan nedir?" diye sordu. Hz. Peygamber "Sanki görürcesine Allah'a ibâdet etmendir, her ne kadar sen onu görmüyorsan da O seni görür" diye cevap verdi. Doğru söyledin dedi. Sonra "kıyamet ne zaman ?" diye sorunca, Hz. Peygamber, "Sorulan sorandan daha âlim değildir" dedikten sonra, soru soran kişi çıkıp gitti, Hz. Peygamber "Bu kişi Cibrîl idi, size dininizi öğretmeye geldi" dedi.[1]

İslâm ve imânın tefsirinde fark vardır. İslâm bazan zâhiren teslim olmak manâsına gelir, bu konuda müslim ve münafık müşterektir. "Çöl Arapları

---

1 Buhârî, "Tefsiru Sureti Lukmân", 2; "İman", 37; Müslim "İmân", 57; Ebu Davud, "Sünne", 16; Tirmizî "İmân", 4; İbn Mâce"Mukaddime", 9; İbn Hanbel, I, 28, 51, 53, 319, II, 107, 426, IV, 129, 164.

imân ettik, dediler, de ki, imân etmediniz, fakat teslim olduk deyiniz"[2] ayetinde Kur'an ikisi arasında fark bulunduğunu belirtmiştir.

İslâm zâhiren teslim olma ve itaat etme anlamında, müştereklik ifâde etmektedir ki, bu başlangıçtır. Daha sonra Allah'ı, melekleri, kitapları, resulleri, ahireti samimiyetle tasdik etmek, kesinlikle kadere, hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna inanmak suretiyle, kendisine gelecek bir şeyin gelmemesinin, gelmeyecek bir şeyin de, gelmesinin mümkün olmadığına kabullenmekle bu kimse gerçekten mümin olur. Daha sonra İslâmla tasdiki cem eder, mücahedeyi müşahedeye yaklaştırıp, gaybı şehadete dönüşürse, bu kemaldir. O halde İslâm başlangıç, imân vasat, ihsan ise kemaldir. Buna göre Müslümanlar (müslimler) sözünün kurtuluşa eren ve helak olanı ihtiva ettiği bilinmelidir.

Bazan "Kim muhsin olarak yüzünü Allah'a döndürürse..."[3] ayetinde olduğu gibi İslâm benzeri olan ihsanla birlikte kullanılır. "Size din olarak İslâm'ı beğendim."[4], "Allah katında din İslâm'dır."[5] "... Rabbi ona, müslim ol demiş, o da âlemlerin Rabbi'ne boyun eğdim, demişti."[6], "O halde sadece müslimler olarak ölünüz"[7] ayetlerindeki İslâm, ihsanı ihtiva eden bir anlamda kullanılmıştır. Bu anlamda İslâm kurtuluşa eren fırkayı (el-fırkatü'n-nâciye) ifâde etmektedir. En iyi bilen Allah'tır.

Usulle meşgul âlimler tevhîd, adl, va'd, vaîd, sem' ve akıl konularında ihtilaflıdırlar. Burada usul, fürû ve diğer kelimelerin anlamlarını ele alacağız.

Mütekellimlerden bazısı, usulü, Allahu Taâlâ'yı vahdaniyeti ve sıfatları ile, peygamberleri de getirdikleri ayetler ve apaçık delillerle bilmek şeklinde tarif ederler. Mücmelen, iki hasım taraf arasında, hakkın tayin edilebildiği her mesele, usul meselesi sayılır. Malumdur ki din marifet (Allah'ı ve katından gelenleri bilmek) ve taat (ibâdet) bölümlerine ayrılır, burada marifet usul, taat ise fürû demektir. Bu sebeple marifet ve tevhîd konusuyla uğraşan usulcü, taat, ibâdet ve uygulamalarla uğraşan ise fürûcu sayılır. Usul, kelâm

---

2 Hucurat 49/13.

3 Bakara 2/112.

4 Maide 5/3.

5 Ali İmran 3/19.

6 Bakara 2/ 131.

7 Bakara 2/132.

ilminin mevzuunu, fürû ise fıkıh ilminin konusunu teşkil eder. Akıllılardan biri, akılla kavranan, düşünce ve istidlal ile ulaşılan her şey usul; zannî olan kıyas ve içtihat ile ulaşılan her şey fürûdandır, demiştir.

Tevhîd konusuna gelice: Ehl-i sünnet ve Sıfatiyye'nin tamamı tevhîdi "Allah zâtında birdir, cüzlere ayrılmamıştır; ezelî sıfatlarında tektir, benzeri yoktur; fiillerinde birdir, ortağı yoktur" şeklinde ortaya koymuşlardır. Ehlü'l-adl (Mutezile) ise, tevhîdi "Allahu Taâlâ zâtında bir olup bölünmesi ve sıfatı yoktur; fiillerinde tektir, ortağı yoktur, zâtından başka kadîm mevcut değildir, fiillerinde eşi ve ortağı yoktur, iki kadîmin var olması ve iki kâdir arasında bir makdurun bulunması mümkün değildir" şeklinde belirtmişlerdir.

Adl konusunda Ehl-i sünnet'in düşüncesi, mülkünde ve milkinde tasarruf ettiği, dilediğini yaptığı, istediği şekilde hükmettiği anlamında, Allah'ın fillerinde adl (adil) olduğu şeklindedir. Zira adl, bir şeyi yerine koymaktır, bu ise mülkünde dilemesi ve ilmi gereği tasarrufudur, zulüm ise bunun zıddıdır. Allah'ın hükmünde ve tasarrufunda zulmedeceği tasavvur olunamaz. Ehlü'l-adl'e (Mutezile) göre adl, aklın hikmet olarak gerektirdiği şeydir, bu da fiili doğru olarak ve maslahata uygun şekilde ortaya koymaktır.

Va'd ve vaîde gelince: Ehl-i sünnet işlenen iyiliklere karşı Allah'ın va'di, kötülüklere karşı tehdidi, ezelî kelâmıdır. Emirlerinin yerine getirilmesi konusunda va'dini, yasaklarını işlemek dolayısıyla da cezalandıracağını bildirmiştir. Bu sebeple kurtuluşa eren ve sevap kazanan O'nun va'di; helak olan, cezayı hak eden de onun vaîdi sebebiyle bu sonuca ulaşmıştır. Bu konuda akıl hiçbir şekilde hüküm vermeye yetkili değildir. Buna karşı Ehlü'l-adl; ezelde kelâm mevcut değildir, Allah muhdes bir kelâmla emretmiş, nehyetmiş, va'd etmiş ve tehditte bulunmuş, kurtulan işlediği fiilin sonucu olarak kurtulur ve sevaba ulaşır, kaybeden de fiili neticesinde kaybeder ve cezayı hak eder, akıl, hikmet ve sebeplilik açısından bunu gerektirir, düşüncesini ileri sürmüşlerdir.

Sem' ve akıl konularında Ehl-i sünnet'e göre, bütün dinî gereklilikler (vâcibat) sem' yani dinin emirleriyle, bilgi elde etme ise tamamiyle akılladır. Akıl dinî mes'uliyet konusunda, iyilik ve kötülükleri ortaya koyamaz, bir şeyi gerekli kılamaz, Sem' ise bilgi icat etmeyip, sadece bir şeyin işlenmesinin gereğini ortaya koyar. Buna mukabil Ehlü'l-adl ise, bütün bilgilerin akla dayandığını, dinî gerekliliğin de aklî düşünce sonucu olduğunu, bu bakım-

dan din gelmeden önce de iyilik yapana teşekkür etmenin vâcip bulunduğunu, iyilik ve kötülüğün (hüsün ve kubuh) iyi ve kötünün ayrılmaz sıfatları olduğunu ortaya koymuştur.

Bütün bu kâideler usulcülerin üzerinde konuşup tartıştıkları meselelerdir. İnşaallah her grubun düşüncesini tafsilatlı olarak inceleyeceğiz. Her ilmin mevzuu ve meseleleri vardır, bunları da mümkün olan ölçüde ortaya koyacağız.

Mutezile, Cebriyye, Sıfatiyye ve bunların karışımı gruplar:

Mutezile ile Sıfatiyye birbirine tamamen zıt gruplardır. Keza Kaderiyye, Cebriyye; Mürcie ve Vaîdiyye, Şia ve Havâric de böyledir. Fırkalar arasındaki bu tezât her zaman görüle gelmiştir. Her fırkanın kendine has düşünceleri, yazdıkları kitaplar, kendilerine yardım eden devletler yahut onları zaptu rapta alan güçler daima olagelmiştir.

I- MUTEZİLE

Ashabu'l-adl diye de isimlendirilen Mutezile, Kaderiyye ve Adliyye lakaplarıyla da anılır. Bunlar, "Kaderiyye bu ümmetin Mecûsileridir"[1] şeklinde Hz. Peygamber'den gelen ve ümmetin ittifakla ayıpladığı bu lakabın kendilerine getireceği sıkıntılardan sakınmak için, bu lafzın muhtelif manâları ifâde eden müşterek bir isim olduğunu, aynı zamanda kaderi, hayır ve şerrin Allah'tan olduğunu kabul edenlerin de bu isimle anıldığını ileri sürdüler. Sıfatiyye bu gruba tamamiyle muhalif, Cebriyye ve Kaderiyye de biribirine tam anlamıyla karşıttır. O halde zıt bir lafız kendisine muhalif olan bir topluluğa nasıl isim olarak verilebilir? Oysaki Hz. Peygamber "Kaderiyye, Allah'ın kader konusundaki hasımlarıdır"[2] buyurmuştur. Kaderde husumet hayrın ve şerrin Allah'ın ve kulun fiillerine taksim edilmesi demektir. Halbuki teslim ve tevekkül sahibi olan, bütün halleri gerekli takdire ve verilmiş hükme havale eden hiçbir kimse, belirtildiği şekilde düşünemez

Mutezile'nin Genel İtikadî Düşünceleri: Mutezile Allah'ın kadîm olduğunu ve kıdemin onun en özel sıfatı olduğunu belirterek diğerlerinin kadîm kabul ettikleri sıfatları kesinlikle reddeder. Allah'ın, zâtı ile âlim, zâtı ile kâdir, zâtı ile diri olduğunu ortaya koyarak, Allah'ın kadîm sıfatlar ve Allah ile kâim manâlar olarak kabul edilen, ilim, kudret ve hayat sıfatlarıyla, âlim, kâdir ve diri olmadığını ortaya koyar. Onlara göre, eğer sıfatlar Allah'ın en hususî özelliği olan kıdemde müşterek olsalardı, bundan ilâhlıkta müştereklik ortaya çıkardı. Allah'ın kelâmının muhdes ve bir mahalde yaratılmış, emsali mushaflarda ilâhî kelâmı ifâde eder şekilde yazılmış harf ve sesden ibâret olduğunda ittifak etmişlerdir. Bir mahalde bulunan şey ise araz olup, derhal ortadan kalkar. İrâde, sem' ve basarın Allah'ın zâtı ile kâim bir manâ

---

[1] Ebu Dâvud, "Sünne", 16; İbn Mâce"Mukaddime", 10, 35; İbn Hanbel, II, 86, V, 407.

[2] Bu haber, anılan lafızlarla ana hadis kitaplarında geçmemektedir.

olmadığı konusunda ittifak etmiş olmalarına rağmen, ileride görüleceği üzere varlıklarının yönü ve neye hamledileceği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Allah'ın ahirette gözlerle görülemeyeceğini ittifakla belirten Mutezile, O'nun hakkında cihet, mekan, suret, cisim, mekanda yer tutma, intikal, zeval, değişme ve etkilenme gibi yaratılanlara benzeme ifâde eden her türlü teşbihi nefyetmiş, bu konudaki müteşabih ayetlerin te'vil edilmesi gereğini ortaya koymuştur. Bu düşünce tarzı, Mutezile tarafından **tevhîd** olarak isimlendirilmiştir.

Kulun, hayır veya şer olan fiillerinin yaratıcısı (hâlıkı) olduğunu, bunu sonucunda da ahirette sevap veya ceza ile karşılaşacağı konusunda ittifak ettiler. Onlara göre, Allah şer ve zulümden, küfür ve mâsiyet olan bir fiili meydana getirmekten de münezzehtir. Çünkü Allah nasıl adli yarattığında adil ise, zulmü yarattığında da zâlim olması gerekir.

Allah'ın sadece salah ve hayrı işleyeceğini, hikmet yönünden kulların hayır ve maslahatlarına riayet etmesinin gerektiğini ittifakla ileri sürdüler. Kullar için en uygun olanı yaratmak ve lutuf gibi konularda aralarında ihtilaf vardır. Bu nevi düşünce, **adl** olarak isimlendirmişlerdir.

Kulun taat ve tevbe üzere mümin olarak bu dünyadan ayrıldığında -Allah'ın lutuf ve ihsanı ötesinde- sevap ve karşılığı hak edeceğini, tevbesiz ve işlediği büyük günahlarla dünyadan ayrılıp ahirete intikal ettiğinde ise, azabının kâfirlerin azabından daha hafîf olmak kaydıyla, cehennemde ebedî olarak kalacağını ittifakla ileri sürerler. Bu anlayış **va'd ve vaîd** adını almaktadır.

Marifet (bilgi) asılları ve nimete karşı şükretmenin etmenin şeriat gelmeden önce de gerekli olduğunu ittifakla kabul eden Mutezile, hüsün ve kubuhun akılla bilinmesinin gerekliliğini ortaya koymuş, bu sebeple iyiyi işlemenin ve kötüden kaçınmanın vâcip olduğunu belirtmiştir. Onlara göre Allah'ın peygamberler vasıtasıyla kullarına gönderdiği emir ve yasaklar, onları imtihan için konulmuş "Helak olanın açık bir delille helak olması, yaşayanın da açık bir delille yaşaması için "[3] şeklinde belirtilen ilâhî lutuflardır."

Mutezile imâmetin nas ve seçmeye dayanması konusunda, kendi bünyesindeki her fırkanın düşüncesi ileride görüleceği üzere, ihtilafa düşmüştür.

---

3 Enfâl 18/42.

Şimdi Mutezile'nin birini diğerinden ayıran farklı düşüncelere sahip fırkalarını ele alarak inceleyeceğiz.

1- Vâsıliyye

Bunlar Ebu Huzeyfe Vâsıl b. Atâ el-Gazzâl el-Elsag'ın[4] mensuplarıdır. Vâsıl, Hasan el-Basrî'nin öğrencisi olup, ondan bir kısım ilimler ve haberler öğrenmişti. Her ikisi de Abdülmelik b. Mervan ve Hişâm b. Abdülmelik devrinde hayatta idiler. Abbâsîler'den Ebu Cafer el-Mansur devrinde Magrip'te isyan ederek devlet kuran İdris b. Abdullah el-Hasenî'nin ülkesinde, günümüzde Vâsıliyye'ye mensup küçük bir grup bulunmaktadır. Vâsıliyye adını alan zümrenin itizalî düşünceleri dört kâideye dayanır:

a. Allah'ın ilim kudret, hayat ve irâde gibi sıfatlarının nefyedilmesi. Bu düşünce başlangıçta olgunlaşmamıştı, Vâsıl b. Ata açık bir sözle iki ezelî ve kadîm ilâhın var olmasının mümkün olmadığı konusunda ittifakı belirterek, kadîm manâ sıfatı iddia edenlerin iki ilâhın varlığını iddia etmiş olacaklarını söylüyordu. Mensupları filozofların kitaplarını mütalaa ettikten sonra, Allah'ın âlim, kâdir olduğu şeklinde bütün sıfatlarını reddettiler. Daha sonra, zâti sıfatlar kabul edilen bu sıfatların, Ebu Ali el-Cübbâî'nin dediği gibi kadîm zâtın iki itibarı yahut Ebu Hâşim el-Cübbâî'nin dediği gibi iki hali olduğunu ileri sürdüler. Ebu'l-Hüseyin el-Basrî'nin temayülü ise her ikisini de âlimiyyet sıfatına irca etmek şeklindedir, bu ise ileride tafsilatlı olarak görüleceği üzere, filozofların mezhebinin aynıdır. Oysaki Selef, ilâhî sıfatların kitap sünnette zikredilmesinden dolayı bu düşünceye muhaliftiler.

---

[4] Vâsıl b. Atâ el-Gazzâl, Basra asıllı, Mutezile'nin kurucusu, ilk kelamcı ve zahid kimselerden olup 131 (748-749) yılında vefat etmiştir. (Vâsıl hakkında bilgi ve bibliyografik malumat için bk. J. Van Ess, "Wâsıl" EI², İng. XI, 164-165.)

b. Kader: Bu konuda Ma'bed el-Cühenî[5] ve Gaylan ed-Dımeşkî'nin[6] yoluna yöneldiler. Vâsıl bu konuya, sıfatlar konusundan daha fazla önem vererek şöyle dedi: "Allahu Taâlâ hakim ve adildir, ona şer ve zulüm isnad edilemez, kullarından emirlerinin hilafına bir şey istemesi, bir şeyi gerekli kıldıktan sonra kullarını bundan dolayı cezalandırması câiz değildir. Kul hayrın ve şerrin, imân ve küfrün, taat ve mâsiyetin failidir, bundan dolayı da karşılığını görecektir. Allahu Taâlâ, kulu bütün bunları işlemeye muktedir kılmıştır. Kulların fiilleri hareket etme, sakin olma, dayanma düşünme ve bilme fiillerine inhisar eder. Allah'ın kula, yapması mümkün olmayan, yapması için kendinde güç hissetmediği bir şey için "yap" demesi mümkün değildir. Bunu inkar eden, zarurî olan bir hususu inkar etmiş olur" diyerek sözlerini ayetlerle delillendirmiştir.

Hasan el-Basrîye nisbet edilen, Abdülmelik b. Mervan'ın kader ve cebir konularındaki soruları üzerine yazılmış, Kur'an ayetleri ve aklî delillerle istidlalde bulunan ve fakat verilen cevaplar tamamen Kaderiyye'nin düşüncelerine uygun bir risale[7] gördüm. Öyle anlaşılıyor ki bu risale Vâsıl'a ait.

---

[5] Kaderiyye'nin ilk düşünürlerinden olan Ma'bed el-Cühenî, büyük ihtimalle 20 (641) yılında Medine, Basra veya Kûfe'de doğdu. Hayatının büyük kısmını Medine'de geçirdikten sonra Basra'ya gitti. Emevîler'in cebir anlayışını desteklemeleri, ilâhî kaderin kendilerini müslümanların başı ve beytülmalin hakimi yaptığı konusundaki düşüncelerinin Ebu Zer tarafından eleştirilmesinin Ma'bed üzerinde etkili olduğu sanılmaktadır. Ma'bed, Bizans'a elçi olarak gönderilmiş ve Abdülmelik b. Mervân'ın oğlu Said'in mürebbiliği ile görevlendirilmiştir. Genellikle biyografik eserler, akaid ve fırkalarla ilgili olarak yazılan kitaplar, kader konusunu ilk defa ortaya koyan, Basra'da bu mevzuu ilk defa söyleyen kişi olarak tanıtır. Ma'bed büyük ihtimalle Abdülmelik b. Mervân veya Haccâc b. Yusuf tarafından 83/702 yılında idam edilmiştir. (Geniş bilgi ve bibliyografya için bk. Mustafa Öz, Ma'bed el-Cühenî, DİA, XXVII, 281-282)

[6] İrâde hürriyeti konusundaki fikirleriyle ilk Kaderiyye fırkasının doğuşunu hazırlayan Gaylân ed-Dımeşkî'nin, Kelb kabilesine mensup olan babası Müslim, Hz. Osman'ın azâtlı kölelerindendi. Gaylân muhtemelen Medine'de doğdu. Uzun müddet yaşadığı Medine'de irca hakkında ilk konuşan âlim olarak tanınınan Hz. Ali'nin torunlarından Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin derslerine devam ettikten sonra Dımeşk'a gitti. Burada Emevî idaresinde bir süre katip olarak çalıştı, Gaylân Ömer b. Abdülaziz'in hilafet devresinde (199-201/ 717-720), onunla yakın ilişkiler kurmuş, fakat çok geçmeden düşüncelerinden dolayı araları bozulmuştur. Kaderi inkar düşüncesine ağırlık veren Gaylân'ın halkı Emevîler'e karşı kışkırttığı gerekçesiyle (120/738 civarı)idama mahkum edilmiştir. (Geniş bilgi ve bibliyografya için bk. Cihat Tunç, "Gaylân ed-Dımaşkî" DİA, XIII, 414-415)

[7] Abdülmelik b. Mervân'ın Hasan el-Basrî'ye, Hasan el-Basrî'nin de Abdülmelik b. Mervân'a yazdığı mektubun Türkçe tercümesi için bk. "Hasan Basrî'nin Kader hakkında Halife Abdülmelik b. Mervân'a mektubu", çevirenler, Lütfi Doğan-Yaşar Kutluay, Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi (Ankara 1954) III-IV, 75-84.

Zira Hasan el-Basrî kadere, hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna - ki bu kelimeler, onlara göre üzerinde ittifak edilmiş bir ifâde idi - Selefe muhalefet etmezdi. Haberde varid olan bu kader lafzını, insanların iktisabı sonucu ortaya çıkan hayır, şer, iyi ve kötü gibi şeyler ötesinde belâ, afiyet, şiddet, rahatlık, hastalık, şifa ölüm, hayat ve diğerleri gibi, ilâhî fiillere hamletmesi oldukça düşündürücüdür. Mutezile kendi mensuplarının görüşlerini bu şekilde ortaya koymuştur.

c. Menzile beyne'l-menzileteyn (Kebîre işleyenin imânla küfür arasında bir durumda bulunması düşüncesi): Bunun sebebi geçmişteki bir olaydır. Şöyle ki: Hasan el-Basrî'nin yanına gelen bir adam, "Ey din imamı, zamanımızda büyük günah işleyenleri kâfir sayan bir cemaat ortaya çıktı, onlara göre kebîre insanı dinden çıkaran bir unsur, bunlar Hâricîler'in Vaîdiyyesi. Bir başka cemaat de var ki, bunlar kebîre işleyenleri Allah'a irca ediyorlar, imân olduğunda kebîrenin zarar vermeyeceğini belirtiyorlar. Onlara göre amel imânın bir rüknü değil, nasıl küfürle birlikte taat fayda vermezse, imânla beraber mâsiyet de zarar vermez, diyorlar. Bunlar ümmetin Mürcie'si. Bizim bu konuda inancımız ne olmalı?" Hasan bu konuda biraz düşündü, o cevap vermeden öğrencisi Vâsıl "Ben kebîre işleyenin mutlak olarak mümin veya kâfir olduğu düşüncesinde değilim, o kimse menzile beyne'l-menzileteyn durumundadır, mümin de kâfir de değildir" diyerek kalkıp hocasının yanından ayrılarak mescidin direklerinden bir başkasının dibine yerleşip, düşüncelerini Hasan'ın mensuplarından bir topluluğa anlatmaya başladı. Bunun üzerine Hasan el-Basrî, "Vâsıl bizden ayrıldı" dedi. Bundan dolayı Vâsıl ve mensupları Mutezile (ayrılanlar) diye anılmaya başladı.

Vâsıl'ın konuya yaklaşımı şöyle idi: İman bir takım hayırlı hasletlerden ibârettir, bu özellikler bir kimsede toplandığında o kimse bir övgü ismi olan mümin ismini alır. Fâsık, hayırlı hasletleri kendisinde cem etmediği için medih ismi almaya hak kazanamaz ve mümin ismini alamaz. Bu kimse kâfir olmadığı, inkar edilemeyecek şekilde şehadet ve diğer hayırlı ameller kendisinde mevcut bulunduğu için kâfir ismiyle de anılamaz. Fakat kebîre üzere tevbe etmeden dünyadan ahirete intikal ederse ebedî olarak cehennemde kalacaktır. Çünkü ahirette biri cennette, diğeri cehennemde olaniki zümre vardır, fakat onun azabı kâfirlerin azabından daha hafîf, bulunacağı yer ise, kâfirlerin derekesinin üzerinde olacaktır.

Kader ve sıfatların inkarı konusunda Vâsıl'a uyan Amr b. Ubeyd b. Bâb,[8] bu konuda da kendisine tabi oldu.

d. Vâsıl, Cemel ve Sıffîn savaşına katılanların hangisi olduğu bilinmeksizin birinin mutlaka hatalı olduğunu söylemiştir. Hz. Osman'ın katilleri ve yardımsız bırakanlar hakkında da aynı kanaati izhar etmiştir. Ona göre iki gruptan biri, tıpkı lian hadisesindeki karı koca gibi, hangisi olduğu kesin olarak bilinmeksizin fâsıktır. Nasıl lian olayında birbirleriyle lanetleşen karı ve kocanın şehadetleri kabul edilmezse, en azından bu fırkaların mensuplarının da şehadetleri makbul değildir. Ali, Talha, Zübeyrin, bir bakla demeti hakkındaki şehadetleri bile kabul edilmez. Osman ve Ali'nin hata üzere olmasını câiz görmüştür. İşte Mutezile'nin reisi ve sahâbenin ileri gelenleri ve Ehl-i beyt imamları hakkındaki yolunun başlangıcı.

Amr b. Ubeyd onun mezhebine iştirak etti, hangisi olduğu belli olmadan Cemel ve Sıffîn'e katılan iki grubun birini fâsık kabul ederek, bu iki gruptan Ali ve askerinden birisi olmak üzere iki kişi, yahut Talha ve Zübeyr sehadette bulunsa, şahitliklerinin kabul edilemeyeceğini belirtti, Bu ifâde, iki grubun fâsık sayılması ve cehennemlik olduklarının ifâdesidir. Oysaki Amr b. Ubeyd b. Bâb, hadis ravilerinden zahitliğiyle tanınan bir kişi, Vâsıl ise insanlar nezdinde fazilet sahibi ve edip olarak ün kazanmış bir kimse idi.

2- Hüzeyliyye

Mutezile'nin şeyhi, öncüsü, usulünü ortaya koyan ve bunlar üzerine münazaralarda bulunan Ebu'l-Hüzeyl Hamdân b. el-Hüzeyl el-Allâf'ın[9] mensuplarıdır. Ebu'l-Hüzeyl itizal konusundaki düşüncelerini Osman b. Hâlid et-Tavil'den, o da Vâsıldan aldı. Denildiğine göre Vâsıl da Ebu Hâşim

---

8 Amr b. Ubeyd b. Bâb, Mutezile'nin ilk kurucularından kelamcı, zâhid ve hadis râvilerinden biri olup144 (761) yılında vefat etmiştir. (Amr ile ilgili bilgi ve Bibliyografik malumat için bk. Avni İlhan, "Amr b. Ubeyd" DİA, III, 93-94.)

9 Mutezile'nin Basra ekolünün önde gelen âlimlerinden biri olan Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf, tercih edilen görüşe göre, 135/752 yılında Basra'da doğmuş olup, hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Basra'da Vâsıl b. Atâ el-Gazzâl'in öğrencisi Osman b. Hâlid et-Tavîl'den ders aldı, Arapça'ya çevrilen felsefe kitaplarını okuyup kendisini yetiştirdi. Muhtelif dinlere mensup pek çok kişiyle münazaralar yaptı. Başta yeğeni Nazzâm olmak üzere çok sayıda öğrenci yetiştirdi. Yüz yıla yaklaşan bir hayatın sonunda 235/849-50 yılında Sâmarrâ'da vefat etti. Geniş bilgi ve bibliyografya için bk. Metin Yurdagür, "Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf", DİA:, X, 330-332.

Abdullah b. Muhammed b. el-Hanefiyye'den, bir başka nakle göre Hasan el-Basrî'den almıştır. Ebu'l-Hüzeyl ana zümreden on konuda ayrılmıştır.

a. Allahu Taâlâ, bir ilimle âlim, ilmi zâtıdır; bir kudretle kâdir, kudreti zâtıdır; bir hayatla diri, hayatı zâtıdır. Bu görüşü, Allah'ın zâtı birdir, onda hiçbir şekilde çokluk yoktur diyen felsefecilerden almıştır. Sıfatlar ilâhî zâtın ötesinde bizzât kâim manâlar olmayıp Allah'ın zâtıdır. İleride görüleceği üzere selbî yahut gerekler yönlerine racidir.

Allah bir ilimle değil, zâtı ile âlimdir diyen kimsenin sözü ile, Allah bir ilimle âlimdir, o zâtıdır diyenin sözü karşılaştırıldığında, birincisinde sıfatın nefyedildiği, ikincisinde ise bizâtihi sıfat olan zâtın ortaya konulduğu görülür. Ebu'l-Hüzeyl bu sıfatları zâtın değişik yönleri olarak kabul ettiğ nde, Hıristiyanlar'ın uknumları veya Ebu Hâşim'in ahval görüşü ortaya çıka. .

b. Ebu'l-Hüzeyl mahalli olmayan irâdelerin varlığını ortaya koyarak Allah'ın bunlarla mürîd olduğunu iddia etti. Bu düşünceyi ortaya koyan ilk kişi odur, bu konuda sonrakiler ona tabi oldular.

c. Ona göre Allah'ın kelâmının bir kısmı, mesela "ol" sözü bir mahalde değildir, bazısı da emir, nehiy, haber ve istihbar gibi bir mahaldedir. Ona göre tekvin emri teklif emrinden başkadır.

d. Kader konusunda ashabının görüşünde olmasına rağmen dünyada kaderî, ahirette cebrîdir. Düşüncesine göre ahirette cennetlik ve cehennemliklerin bütün hareketleri zarurî olup, kulların dahli ve tesiri mevcut değildir. Bütün hepsi Allah tarafından yaratılır. Bu hareketler kulların iktisabı ile olsaydı, kulların orada da mükellef olmaları gerekirdi.

e. Cennet ve cehennem ehlinin hareketleri nihayete erer ve onlar daimî bir sükuna ulaşırlar. Bu sükun halinde bütün lezzetler cennetlikler için bir araya gelir, bütün elemler de sükun halindeki cehennemlikler için cem olur. Bu, cennet ve cehennemin yok olacağını ileri süren Cehm b. Safvan'ın mezhebine yakın bir görüştür. Ebu'l-Hüzeyl'in bu mezhebi benimsemesi, âlemin hudusu meselesinde evveli olmayan hâdisler, sonu olmayan hâdisler gibidir, zira her ikisi de nihayete ermez şeklinde ilzam edildiği zaman, "evveli nihayetsiz olan hareketleri kabul etmediğim gibi, sonunda nihayete ermeyen hareketleri de kabul etmem diyerek, sonunda sükuna ulaşırlar" şeklinde sanki ona hareket konusunda gerekli olan, sükun konusunda gerekmezmiş gibi cevap vermişti.

f. İstitâatın, selamet ve sıhhatten başka bir araz olduğunu belirterek fiilleri kalbin fiilleri ve uzuvların fiilleri olarak iki kısma ayırıp, kudret bulunmadan kalbî fiilerin mevcut olamayacağını, istitâatın fiili işleme sırasında kalbî fiillerle beraber bulunduğunu söyledi. Organlarla yapılan fiillerde bunu câiz görerek, kalbî fiillerin önceliğini, ilk durumda fiilin bu suretle oluştuğunu, eğer fiil mevcut bulunmazsa ikinci durumda oluşacağını belirtti. Ona göre bir fiilin oluşacağını belirten hal, oluştuğunu belirten halden farklıdır. Kulun fiili sebebiyle hasıl olan (tevellüd) fiil de, renk, tat, koku gibi keyfiyeti bilinenler dışında, yine kulun fiilidir. Bir başkasında öğretme ve duyurma sonucu ortaya çıkan idrak ve ilim gibi hususlarda, Allah'ın o kimsede bunu yarattığını, bunun kulların fiileri olmadığını ileri sürdü.

g. Dinin gelmesinden önce mükellefin Allah'ı apaçık bir delille bilmesi gerekir, bunda kusur işlediğinde ebedî cezayı hak etmiş olur. Keza iyinin iyiliğini, kötünün kötülüğünü bilip doğruluk ve adalet gibi iyiye yönelmesi, yalan ve zulüm gibi kötü şeylerden kaçınması icap eder. Bunun gibi, henüz Allah'ı bilmek için ilk düşünceye yönelme, -ki ilk düşüncede henüz Allah'ı bilmiş değildir- ve kullarına karşı işlenecek fiillerde, Allah'ın rızasının ve ona yakınlaşmanın kastedilmediği taatlar bulunduğunu belirtti. İkraha maruz kalan kimse için meram ve maksadını gizli olarak anlatamazsa, yalan söyleme hakkı bulunduğunu, bunun günahının kendisinden sakıt olacağını ifade etmiştir.

h. Ecel ve rızık konusunda ki düşüncesine göre, bir kişi öldürülmezse, yine o saatte ölür, ömrün artması ve eksilmesi câiz değildir. Rızıklar da iki iki türlü düşünülür: Allah'ın faydalanılacak şeylerden kulların istifâdesi için yarattığı şeyler için, bunlar kulların rızkıdır, demek câizdir. Buna istinaden bir kimse Allah'ın rızık olarak yaratmadığı şeyi yer veya faydalanırsa hata etmiş olur, çünkü cisimlerde Allah'ın yaratmadığı, cismin özelliği sonucu ortaya çıkan şeyler vardır. İkincisi ise Allah'ın bu rızıklardan kulların rızkı diye hükmettiği şeylerden helal kıldığı nesneler rızık, haram kıldığı şeyler ise rızık değildir, yani yenmeleri emredilmemiştir.

i. Ka'bî'nin ondan nakline göre, Allah'ın irâdesi irâde ettiğinin gayridir. Onun yaratacağı konusundaki irâdesi, o şeyi yaratmasıdır. Bir şeyi yaratması da o şeyden başkadır. Yaratma ona göre bir mahalde bulunmayan sözüdür. Allah, duyacak ve görecek anlamında daima duyar ve görür. Bu, Allah'ın gafur, rahim, ihsan edici, yaratıcı, rızıklandırıcı, sevap verici, cezalandıran,

muadî, emredici, yasaklayıcı olması durumunun geleceğe şâmil olması hususunda da aynıdır.

j. Ka'bî'nin naklîne göre, Ebu'l-Hüzeyl, gaybe ait hususlarda, bir veya daha çoğu cennet ehli olan yirmi kişinin haberinin delil olabileceğini söylemiştir. Yeryüzü Allah'ın velileri olan, yalan söylemeyen ve kebîre işlemeyen masum bir cemaatten hali kalmaz, haberlerde tevatür değil, hüccet ve delil olan onlardır. Zira sayılamayacak derecede çok da olsa, içlerinde Allah'ın velileri veya masum bir kişi bulunmayan bir cemaatin yalan söylemesi mümkündür.

Ebu Yakub eş-Şahhâm ve Ademî, Ebu'l-Hüzeyl'in düşüncesini benimseyen mensuplarıdır. Ebu'l-Hüzeyl, yüz yıl yaşadı, Abbasî halifesi Mütevekkil'in hilafeti esnasında 235h. (849-50) yılında vefat etti.

3- Nazzâmiyye

İbrahim b. Yesar (veya Seyyâr) b. Hâni' en-Nazzam'ın[10] mensuplarıdır Nazzâm, felsefecilerin çok sayıda kitaplarını mütalaa ederek onların düşüncelerini Mutezile'nin düşüncesi ile mezcetmiştir. Ana gruptan şu noktalarda ayrıldı:

a. Kader kelimesinin sonuna hayrı ve şerri bizdendir, ilavesini yaparak Allah'ın şer ve mâsiyeti yaratmaya kudreti bulunmadığını, bunların Allah'ın gücü dahilinde olmadığını, ana zümreye rağmen ileri sürdü. Oysaki Mutezile Allah'ın şer ve mâsiyeti yaratmaya kâdir ve fakat kabih olduğu için yaratmadığı düşüncesinde idi. Nazzâm'a göre, kubuh, kabihin zâtî sıfatı olduğundan fiilen Allah'a izafe edilmesi mümkün değildir. Kabihin Allah'tan vukunu tecviz etmek, mani olunması gereken bir kötülük teşkil eder. Buna göre adaletin faili, zulüm işleme hususunda kudretle tavsif edilemez. Bu dalâleti biraz daha artırarak, Allah kulların salahını bildiği fiilleri yaratmaya kâdir olduğunu, kullar için dünyada salah ve iyilik bulunmayan fiilleri yaratmaya kâdir olmadığını belirtti. Bu dünya işleri için Allah'ın kudretinin taallukunu, ahiret için ise Allah'ın cehennemliklerin azabını arttırmak veya eksiltmek hususunda kudretli olmakla vasıflanamayacağını ileri sürdü. Keza

---

10 Basra Mutezile ekolünün en şöhretli kelamcılarından, gözde bir şâir, iyi bir dilci, son derece zeki ve cedelci bir kişi olan Ebu İshak İbrahim en-Nazzâm, Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf'ın yeğeni olup genç yaşta, 220-230 (835-845) arasında vefat etmiştir. (Nazzâm'la ilgili bilgi ve bibliyografik malumat için bk. H. S. Nyberg, "Nazzâm", İA, IX, 148-149; J. V. Ess, "al-Nazzâm" EI², İng. VII, 1057-1058.)

cennet nimetlerini azaltamayacağı, cennetlikleri cennetten çıkaramayacağı, bunların O'nun gücü dahilinde olmadığını iddia etti. Allah'ın fiillerinde mecbur ve mahkum tutulduğu, oysaki gerçekten kâdir olanın bir şeyi işleyip işlememek arasında muhayyer olması gerektiği düşüncesiyle ilmen sıkıştırıldığında, kudret konusunda kendisini ilzam ettikleri şeyin, ilâhî fiil konusunda muhataplarını zor durumda bıraktığını, zira Allah'ın gücü yettiği halde yapması mümteni olan fiillerin varlığını kabul ettiklerini, oysaki ikisi arasında bir fark bulunmadığını belirtmiştir. Nazzâm bu düşünceyi cömert olanın infak edeceği şeyi biriktirmemesi gerekir, onun yaptığı ve ortaya koyduğu şey gücü dahilinde olandır, eğer Allah'ın ilminde ve gücü dahilinde yarattığından, düzen, terkip ve salah itibariyle daha güzel ve daha kâmili olsaydı bunu ortaya koyardı, şeklinde düşünen kadîm filozoflardan almıştır.

b. İrade: Nazzam Alah'ın gerçekten irâde sıfatı ile mevsuf olduğu görüşünde değildir. Fiillerinde şer'an irâde ile vasfedildiğinde, bundan anlaşılan ilmine göre irâdenin yaratıcısı ve ortaya koyucusu olmasıdır. Kulların fiillerini irâde etmesi ile tavsif edildiğinde, fiilleri emr ve nehyetmesidir. Ka'bî irâde konusundaki düşüncelerini Nazzâm'dan almıştır.

c. Ona göre kulların fiillerinin hepsi hareketten ibârettir, sükun ise bir dayanma hareketidir. İlim ve irâdelerin hepsi nefsin hareketleridir. Bununla nakil hareketini kastetmemiştir. Ona göre hareket, felsefecilerin dediği gibi nasıl, kaç, durum, nerede ve ne zaman ilh... gibi sorulara cevap veren herhangi bir değişikliğin başlangıcıdır.

d. Nazzâm, insanın gerçekte ruh ve nefisten ibâret olduğunu, bedenin de alet ve kalıp mesabesinde bulunduğu hususunda felsefecilere muvafakat etmiş, fakat onların düşüncelerini yeterince kavrayamamış olduğu için, ruh bedenle imtizaç etmiş latif bir cisim, kalbin bütün bölümlerine güldeki su, susamdaki ve sütteki yağ gibi karışmış bulunmaktadır görüşündeki tabiatçı filozofların görüşlerine meyletmiştir. Ona göre ruhun, kuvveti, istitâatı, hayatı ve irâdesi mevcut bulunmaktadır, ruh bizâtihi fiilden önce mevcut bir istitâata sahiptir.

e. Ka'bî'nin naklîne göre, kulun fiilinin kudret haddini aşan her şeyin, hilkat icabı olarak Allah'ın fiili olduğunu söylemiştir. Yani Allah, taşa taşlık özelliğini vermiş, atıldığı zaman atılır, atma kuvveti ulaşacağı nihai hadde ulaştığında tabiatı gereği taş mekanına döner. Nazzam'ın cevherler ve hü-

kümleri konusunda mütekellimlerin ve felsefecilerin düşüncelerine zıt iddiaları bulunmaktadır.

f. Parçalanmayan cüz'ün (atom) olmayacağı konusunda felsefecilere tabi olmuştur. Tafra (sıçrama) düşüncesini, karıncanın bir kaya üzerinde bir taraftan diğer tarafa yürüyerek sonsuzu kat ettiği, sonlu olanın sonsuzu nasıl kat edeceği konusunda sıkıştırıldığında, bir kısmını yürüyerek, diğer kısmını da sıçrayarak kat edeceğini söylemiştir. Bunu şöyle bir benzetme ile açıkladı: Bir kuyunun ortasına uzatılmış bir ağaca bağlı, elli zira uzunluğunda ucuna bir kova asılmış bir ipe paralel olarak sarkıtılan, ucunda bir çengel bağlı uzunluğu yine elli zira olan bir ip, kovaya takılıp kuyunun başına kadar çekildiğinde, aynı anda elli ziralık bir uzunluk ile yüz zira kat etmiş olur. Bu ancak bazı mesafelerin sıçrama suretiyle kat edilmesidir. Fakat tafranın paralel bir mesafe kat'ı olduğunu bilmediği için ilmî anlamda sıkıştırılması ortadan kalkmış olmamaktadır. Zira yürümekle sıçrama arasındaki fark, zamanın sür'ati ve yavaşlığına racidir.

g. Nazzâm'a göre cevherler bir araya toplanan arazlardan meydana gelir. Hişâm b. el-Hakem'in renkler, tatlar, kokular cisimdir düşüncesine uyarak bazan cisimlerin araz, bazan da arazların cisimlerden başka bir şey olmadığına hükmetmiştir.

h. Ona göre Allah mevcudatı bu gün bulundukları hal üzere madenler, bitkiler, hayvanlar ve insanlar olmak üzere bir defada yaratmıştır. Adem'ın yaratılması evlatlarının yaratılmasından önce olmamış, fakat Allahu Taâlâ yarattıklarının bir kısmını gizlemiştir. Zaman bakımında öncelîk ve sonralık, varlık ve hudusta değil, gizlenen yerden zuhur etme konusundadır. Nazzâm bu konuda kümûn ve zuhûr ehli diye bilinen filozofların düşüncelerini benimsemiş, ilâhîyyun denilenlerden daha çok tabiatçılara meyletmiştir.

i. Ona göre Kur'an'ın icâzı geçmiş ve gelecek şeylerden haber vermesi, insanların onakarşı muaraza edebilme gücünün ortadan kaldırılması ve Araplar'ın onun benzerini getirmekten men' edilmesi ve aciz bırakılmaları sebebiyledir. Böyle bir durum olmasaydı, Araplar belagat, fesahat ve nazım itibariyle onun benzeri bir sure meydana getirmeye kâdir olurlardı.

J. Ona göre icmâ şeriatta hüccet değildir, keza şer'î hükümlerde de kıyasın delil kabul edilmesi câiz değildir. Hüccet, masum imamın kavlindedir.

k. Şia'ya meyleden Nazzâm, ashabın ileri gelenleri hakkında yakışık almayan sözler söylemiştir. Önce, imâmetin açık ve zâhir olarak nas ve tayinle olması gerektiğini ileri sürerek, Hz. Peygamber'in muhtelif vesilelerle, cemaatin şüpheye düşmeyeceği açık bir şekilde Ali'nin imâmetini ortaya koyduğunu belirtmiştir. Fakat Ömer bunu ketmetmiş ve Sakife günü Ebu Bekir'in hilafetini benimsemiştir. Nazzâm Hudeybiyye günü Ömer'in Hz. Peygamber'e söylediği "Biz hak üzere değil miyiz, onlar da batıl üzere değiller mi?" şeklindeki sözüne Hz. Peygamber'in "evet " şeklindeki cevabı üzerine "O halde dinimiz konusunda niçin aşağılanıyoruz?" sözünden dolayı şek ve dinde tereddüt gösterdiğini ve Hz. Peygamber'in hükmüne teslim olmadığını belirtir. Buna ilaveten Ömer'in Sakife günü Hz. Fatıma'nın karnına vurduğunu ve çocuğunu düşürmesine sebep olduğunu, daha sonra "Fatıma'nın evini içindekilerle birlikte yakın" diye bağırdığını, oysaki evde Ali, Fâtıma, Hasan ve Hüseyin'den başkasının bulunmadığını kaydeder. Keza Ömer'in Nasr b. el-Haccâc'ı Medine'den Basra'ya sürmesini, cemaatle teravih bid'atını ortaya koymasını, hac müt'asını menetmesini, âmillerin mallarını müsadere etmesini, onun ihdas ettiği şeyler olarak ortaya koyar.

Daha sonra Hz. Peygamber'in tard ettiği Hakem b. Ümeyye'yi Medine'ye getirdiği, Hz. Peygamber'in arkadaşı Ebu Zerr'i Rabeze'ye sürdüğü, insanların en kötülerinden biri olan Velid b. Ukbe'yi Kufe'ye, Muaviye'yi Şam'a, Abdullah b. Âmir'i Basra'ya vali tayin ettiği, kendisinin düzenini bozan Mervan b. el-Hakemi kızıyla evlendirdiği, mushafın hazırlanması esnasında Abdullah b. Mes'ud'u dövmesi ve diğer sebeplerden dolayı Osman b. Affan'ı kıyasıya tenkit eder.

Bunun ötesinde "bu konuda, kendi görüşümü söylüyorum" şeklindeki sözlerinden dolayı Ali ve Abdullah b. Mes'ud'u, keza "Saîd annesinin karnında saîddir, şakî de annesinin karnında iken şakîdir"[11] şeklinde rivayetiyle, inşikakı kamerle ilgili rivayetinden ve cinleri çingenelere benzetmesinden dolayı İbni Mes'ud'u yalanlamıştır. Cinleri de doğrudan inkar etmiş, sahâbe konusunda (Allah hepsinden razı olsun) pek çok sözler söylemiştir.

l. Ona göre, şeriatın gelmesinden önce, kişi akıllı ve düşünebîlecek bir seviyede ise, düşünce ve istidlal yolu ile allah'ı bilmeye ulaşması gerekir. İnsanların bütün fiillerinde iyiyi ve kötüyü bilip anlamak akılladır. Ayrıca iki

---

11 Müslim, "Kader", 3, 4; İbn Mâce "Mukaddime", 7.

hatırlama durumu vardır ki, biri bir işe koyulmayı emreder, diğeri ise seçme doğru olması için o şeyden meneder.

m. Nazzâm, Va'd ve vaîd meselelerinde iddialar ileri sürmüş, 199 dirhem çalmak suretiyle hırsızlık veya zulümle hainlik eden kimse, hıyaneti zekat nisabı olan 200 ve daha çok miktar dirheme ulaşmadıkça fâsık olmaz, bu miktara ulaşınca o kimse fâsık sayılır, demiştir. Durum diğer zekat nisaplarında da aynıdır. Ahirette Allah'ın çocukken ölenler için fazl ve lutfu, diğer canlılara fazl ve lutfu gibidir.

Esvârî, bütün düşüncelerinde Nazzâm'a tabi olmuş ve bunlara, Allah'ın yapmayacağını bildiği veya yapmayacağını haber verdiği şey hususunda kudretle vasıflandırılamayacağını, oysaki insanın bu vasfa sahip bulunduğunu, kudretinin yapma veya yapmama gibi iki zıt şeye uygun olduğunu ilave etmiştir. Malumdur ki bilinen iki zıt şeyden birisi vaki olur. Her ne kadar Allahu Taâlâ alevli ateşe gireceğini haber vermiş olsa da, Ebu Leheb'e yönelik ilâhî hitap inkıtaa uğramayacaktır.

Ebu Cafer el-İskâfî ve onun Mutezilî olan mensupları bu konuda Nazzâm'a uymuşlar, Allah'ın akıllılara zulmetmeye kâdir bulunmadığını, ancak çocuklar ve delilere zulmedebileceğini ilave etmişlerdir.

İki Cafer, Cafer b. Mübeşşir ve Cafer b. Harb, düşüncelerinde Nazzâm'a tabi oldular. Sadece Cafer b. Mübeşşir, ümmetin fâsıklarının zındıklar ve Mecûsîlerden daha kötü olduğunu ileri sürerek, içki içen kimseye had uygulanması konusunda sahâbenin icmâının hatalı olduğunu, zira hadlerin nassa bağlı ve tevkifî bulunduğunu belirtti. Keza bir buğday danesini çalan kimsenin fâsık ve imândan çıkmış olduğunu iddia etti.

Muhammed b. Şebib, Ebu Şemir, Musa b. İmran, Nazzâm'ın mensuplarındandı. Fakat hepsi vaîd ve menzile beyne'l-menzileteyn meselelerinde ona karşı çıkarak, kebîre sahibinin mücerret kebîre işlemekle imândan çıkmayacağını ifâde ettiler. İbn Mübeşşir vaîd konusunda, küfür sebebiyle cehennemde ceza görmek ve ebedî kalmanın din gelmeden önce de bilineceğini belirtmiştir. Diğer mensupları ise, ebedî kalışın ancak sem' ile bilinebîleceğini ifâde etmişlerdir.

Fazl el-Hadesî ve Ahmed b. Hâbit, Nazzam'ın tabilerindendir. Ravendî'ye göre her ikisi de "... Hani benim iznimle çamurdan kuş şeklinde bir şey yapıyordun... " (Maide 5/110) ayetine dayanarak, yaratılanların biri kadîm ki

Allahu Taâlâ, diğeri hâdis yani İsa b. Meryem olmak üzere iki yaratıcısı olduğunu iddia etmişlerdi. Ka'bî, Hadsî'den bahsederken, hakkındaki müsbet kanaatinden dolayı bu ifâdeyi yalanlamıştır.

4- Hâbitıyye ve Hadesiyye

Hâbitıyye Ahmed b. Hâbit'ın[12], Hadesiyye de Fazl el-Hadesî'nin mensuplarıdır. Her ikisi de Nazzâm'ın öğrencisi olup, felsefecilerin kitaplarını inceleyerek onun görüşlerine üç bid'at daha ilave ettiler.

a. Hıristiyanlar'ın inancına uygun olarak, İsa Mesih'in (a.s) ahirette insanları hesaba çekeceği şeklinde, onu bir ilâhlık özelliği ile vasıflandırarak, "Rabbi'nin emri geldiği ve melekler saf saf dizildiği zaman"[13] ayetinde bunun kastedildiğini belirtirler. İsa bulutlardan gölgeler içinde gelecektir, "yahut Onlar ille de bulutlar içinde Allah'ın ve meleklerin gelmesini mi beklerler"[14] ayeti de bunu belirtir. Hz. Peygamber'in "Allah insanı Rahman'ın sureti üzere yarattı"[15] ve "Cebbâr, ayağını ateşe koyar"[16] hadislerinde de bu husus kastedilmektedir. Ahmed b. Hâbit, aynen Hıristiyanlar'ın belirttiği gibi Mesih cesetlenen kadîm kelime olup, cismanî olan cesede bürünmüş olarak kabul eder.

b. Tenâsüh: Her ikisi de Allah'ın, bütün mahlukatı bu gün bulundukları yerden bir başka yerde, sağlıklı, sâlim ve baliğ olarak yaratarak, onlarda kendisini bilme ve tanıma özelliğini halk ederek bir çok nimetler ihsan ettiğini belirtirler. Allah'ın ilk defa yarattıklarının ancak akıllı, düşünen ibret alan ve başlangıçta kendilerine şükretmeleri teklif edilen kimseler olması gerekir. Ancak bundan sonra bir kısmı Allah'ın emrettiği bütün şeylere itaat

---

12 Mutezile mezhebine mensupken, sonraları benimsediği bazı görüşler sebebiyle İslâm'dan ayrıldığı kabul edilen bir kelâmcı olan Ahmed b. Hâbit'ın (ö. 232/846-47) hayatı hakkında bilinenler son derece azdır. Basra'da yaşadığı, arkadaşı Fazl el-Hadesî ile birlikte Nazzam'ın öğrencisi olduğu, daha sonra aykırı görüşleriyle hocasından ayrıldığı, bu sebeple Mutezile mensuplarının tepkisine maruz kaldığı bilinmektedir. Özellikle tercümesini verdiğimiz Şehristânî'nin eserinde, Ahmed b. Hâbit ve Fazl'ın düşünceleri müşterek bir mezhep olarak kaydediliyorsa da, tarihte böyle bir zümrenin varlığı tesbit edilmemiştir. (Ahmed b. Hâbit ve Fazl el-Hadesî hakkında geniş bilgi için bk. : Mustafa Öz, "Ahmed b. Hâbit", DİA, II, 70-71.)

13 Fecr 89/22.

14 Bakara 2/ 210.

15 bk. Buhârî, "İsti'zân" 1; Müslim "Birr", 115, "Cenne" 28.

16 Hadis olduğu belirtilen bu sözün kaynağı bulunamamıştır.

etmiş, bazıları da bütün bu hususlarda kendisine isyan etmiş, diğerleri ise kısmen itaat ve isyan etmiştir. Allah bütün hususlarda kendisine itaat edenleri, başlangıçta koyduğu nimetler yurdunda bırakır; her konuda isyan edenleri ise buradan çıkararak azap yeri olan ateşe sokar. Bazı konularda itaat, bazılarında isyan edenleri ise dünyaya getirerek, günahlarına göre muhtelif suretlerde insanlar ve hayvanlar olarak bu kesif cisimlere büründürüp, onları bela, sıkıntı, şiddet, bolluk, elem ve lezzetlerle imtihan eder. İsyanı az, itaati çok olanların suretleri daha güzel, elemleri daha az, günahları çok olanların ise suretleri çirkin, elem ve ıstırapları daha çok olur. Yaşayanlar, günah ve sevabı bulunduğu süre içinde, daima bir sonraki gelişte tekrar bir suretten sonra bir başka surete girerek dünyaya gelir. Bu düşünce tamamiyle tenâsüh düşüncesidir. Yaşadıkları devrede olan Mutezile'nin şeyhi olan Ahmed b. Eyyub b. Mânûs -ki o da Nazzâm'ın talebesi idi- Ahmed b. Hâbit'ın tenasuh konusundaki düşüncelerini ve mahlukatın bir defada yaratıldığı fikrini benimseyerek, yaşadığı devrede hayvanlık nöbetine intikal eden kişiden teklifatın sakıt olacağını, iki nöbetin ceza âleminde (?) olacağını belirtmişlerdir.

Her ikisinin düşüncesine göre, mevcut beş dâr (mahal, yer) vardır ki, bunlardan ikisi sevap işleyenlere aittir. Birincisinde yeme, içme, zevceler, cennetler ve nehirler bulunmaktadır. İkincisi ise birincini fevkinde olup, orada yeme, içme ve zevceler yoktur, sadece ruhanî lezzetler, gayri cismani rahat ve reyhan vardır. Üçüncüsü sadece azap yeri olan cehennemdir, buradakiler arasında bir tertip mevcut bulunmayıp herkes eşit olarak azap görür. Dördüncüsü insanların dünyaya gelmeden önce yaratıldıkları dâru'l-ibtida denilen ilk cennettir. Beşincisi ise insanların ilk yaratıldıkları yerdeki durumlarına göre çıkarılıp mükellef tutuldukları dâru'l-ibtila yani dünyadır. Bu oluşum ve tekrar insanların hayır ve şer mizanları doluncaya kadar devam eder. Hayır mizanı dolduğu zaman, bütün ameller taat olur, taat sahibi ise hayırlı ve halis bir kimse olarak, bekletilmesi zulüm olacağı için "çalışana çalıştığının karşılığını alnının teri kurumadan verin"[17] hadisi gereğince, bir an bile beklemeden cennete gönderilir. Bütün amelleri mâsiyet olduğu için şer mizanı dolan sırf isyankar ve şerir olanlar, bir an bile bekletilmeden "Ecelleri geldiğinde ne bir an geri kalabilirler, ne de bir an ileri gidebilirler"[18] ayeti gereği cehenneme sevk edilirler.

---

17 İbn Mâce, "Rühûn", 4.

18 A'râf 7/34.

c. Her ikisi de Allah'ın görüleceğini belirten "Siz şüphesiz kıyamet günü Rabbinizi bedir gecesinde ayı gördüğünüz gibi, birbirinize mani olmaksızın göreceksiniz"[19] gibi haberlerde varid olan rü'yetullahı, ilk yaratılan olan el-aklü'l-evvelin -ki bu mevcutlar üzerine çeşitli suretlerin kendisinden ifaza edildiği el-aklu'l- fa'aldir- görülmesine hamlettiler. Keza "Allah'ın ilk yarattığı akıldır, Allah ona yönel, dedi yöneldi, geri dön, dedi döndü, Allah dedi ki: izzetime ve celâlime yemin olsun ki, senden güzel bir şey yaratmadım, seninle aziz kılar, seninle zelil ederim, seninle verir, senin sebebinle men ederim"[20] hadisinde kastedilen de budur. Kıyamet günü akıl zuhur eder, kendisinden feyz alarak beliren suretlerin perdeleri ortadan kalkar ve insanlar bedir gecesi ayı gördükleri gibi aklı görürler, fakat aklı lutfeden Allah'ı göremezler, ancak yaratılan bir başka yaratılana benzetilebilir.

İbn Hâbit, "Yeryüzünde yürüyen ve gökte iki kanadıyla uçan kuşlardan hepsi sizin gibi topluluklardır."[21] ayetinden dolayı bütün hayvan nevilerinin bir ümmet olduğunu iddia ederek "Her ümmet için mutlaka bir uyarıcı vardır"[22] ayetine istinaden onların nevinden resuller bulunacağını belirtmiştir. Tenâsühiyye, felsefeciler ve Mutezile'nin düşüncelerini birbirine karıştırdıkları anlaşılan bu iki şahsın, tenâsüh konusunda başka tür fikirleri de bulunmaktadır

5- Bişriyye

Bişr b. el-Mu'temir'in[23] mensuplarıdır. Mutezile'nin önde gelen âlimlerinden olan Bişr, tevellüd konusunu ortaya koyarak bunda ifrata gitmiş, ashabından altı konuda ayrılmıştır.

---

19 Buhârî, "Mevâkit", 16, 26, "Ezan"129, Tefsîru Sureti Kâf, "2, "Rikâk", 53; "Tevhîd", 34; Ebu Dâvud, "Sünne" 19, Tirmizî, "Cenne" 16.

20 Deylemî, Firdevs, I, 13.

21 En'am 6/38.

22 Fâtır 35/ 24.

23 Mutezile'nin Bağdat ekolünün kurucusu olan Bişr'in hayatı hakkında kâfi malumat mevcut değildir. Bağdat'ta doğmuş, Basra'ya giderek Vâsıl b. Atâ'nın arkadaşlarından Bişr b. Saîd, Ebu Osman ez-Za'ferânî ve Muammer b. Abbâd es-Sülemî'den itizal esaslarını öğrenmiş. Bağdat'a dönerek fikirlerini yaymaya başlamıştır. Ebu Musa el-Murdâr, Ahmed b. Ebi Düâd, Sümâme b. Eşres, Cafer b. Harb ve Cafer b. Mübeşşir onun düşüncelerini benimseyenler arasındadır. Fazl b. Yahya el-Bermekî ile iyi münasebetler kurmaya muvaffak olan Bişr, Halife Me'mun'dan da himaye gördü. Hakem olayında Ali'nin haklı olduğunu savunduğu için bir ara şiîlikle suçlanarak hapsedildiği bilinen Bişr, büyük ihtimalle 210/825 yılında vefat etmiştir. (Geniş bilgi ve bibliyografya için bk. :Cihat Tunç, "Bişr b. el-Mu'temir", DİA, VI, 223-224.)

a. Ona göre renk, tat, koku ile duyma ve görme ile ilgili bütün idrakler, kişinin fiiline dayanmakta ise, kulun fiilinden tevellüd yoluyla ortaya çıkmış olması mümkündür. Bişr bu düşünceyi tabiatçı filozoflardan almıştır. Fakat onlar mütevellid olanla bizzât güçle ortaya konulan fiiller arasında ayrım yapmıyor, bazan da mütekellimlerin yolu üzere kudret ortaya koymuyorlardı. Fiil ve infial (etki ve etkilenme) kuvveti, mütekellimlerin ortaya koyduğu kudretten başkadır.

b. Ona göre istitâat, bünyenin selameti ve organların sıhhatli ve afetlerden sâlim olmasıdır. Bu istitâatla insan ilk durumda yahut ikinci durumda fiili işler demediğini ve fakat insan fiili işler, fiil de ancak ikinci halde ortaya çıkar dediğini belirtmiştir.

c. Ona göre Allah, çocuğa azap etmeye kâdirdir, fakat bunu yaparsa ona zulmetmiş olur. Onun hakkında bunu söylemek güzel görülmemekle birlikte, eğer şöyle yapsaydı çocuk akil, baliğ, işlediği kebîre sebebiyle cezaya layık olurdu, denebîlir, der. Bu bizce çelişkili bir sözdür.

d. Ka'bî'nin naklettiğine göre Bişr, Allah'ın irâdesinin fiillerinden biri olduğu olduğu ve sıfat-ı zât ve sıfat-ı fiil diye ikiye ayrıldığı görüşündedir. İlki Allah'ın bütün fiillerini, kulların bütün taatlarını ezelî olarak irâde eder olmasıdır. Çünkü O hakimdir, hakimin ise salah ve hayır olarak bildiği şeyi irâde etmemesi câiz değildir. Diğeri ise, bir şeyi ihdas etme halinde, o şeyikendisinin fiili olan ve yaratma anlamındaki irâdesidir. Bu, yaratmadan öncedir, zira bir şeyin ortaya çıkış sebebi kendisiyle beraber bulunmaz. Eğer bu tür irâdesiyle kullarının bir şeyi yapmalarını isterse, bu o fiili emretmek demektir.

e. Ona göre Allah'ın nezdinde öyle bir lutuf mevcuttur ki, onunla muamele etse yeryüzündeki bütün herkes imân eder, o lutuf bulunmadığı takdirde imân sevabının daha fazlasını elde ederler. Allah'ın kulları için bunu yapması gerekmez, keza kullar için aslaha (en uygun olanı yaratmaya) riayeti de vâcip değildir. Çünkü onun takdir edeceği salahın sonu yoktur, her aslahın fevkinde daha aslah vardır. Allah'ın yapacağı şey kulu kudret ve istitâatla mücehhez kılmak, mani sebepleri davet ve risaletle ortadan kaldırmaktır. Şeriatın gelmesinden önce düşünen insan tefekkür ve istidlal ile Allah'ı bilir, fiilinde muhtar olan insan iki tür hatırlamadan müstağnidir. Çünkü bunların her ikisi de Allah tarafından olmayıp şeytandandır. İlk düşünenin düşüncesine şeytan hatırına şek ve şüphe getirmekle takaddüm etmez,

eğer öyle olsaydı şeytan konusundaki söz, Allah konusundaki söz gibi olması gerekirdi.

f. Ona göre tevbe eden ve daha sonra günaha dönen, tevbe etmeden önceki fiilinin de cezasını görür, zira tevbe etmeden önce günaha tekrar dönmeyeceğini belirtmiştir

6- Muammeriyye

Bu grup, sıfatların ve kaderin, hayır ve şerrin Allah'tan olduğunun nefyi, tekfir ve tadlil (dalâlette sayma) konularındaki düşüncelerin araştırılmasında, Kaderiyye içindeki en büyük iftiracılardan biri olan Muammer b. Abbâd es-Sülemî'nin[24] mensuplarıdır. Bu zât, . ana mezhepten bazı konularda ayrılmıştır:

a. Allah cisimlerden başka şey yaratmamıştır, arazlar ise ya tabiatı gereği, ateşin ortaya koyduğu yakma, güneşin verdiği hararet, ayın verdiği renklendirme veya seçme sonucu ortaya çıkan canlıların hareketi ve sükunu, ayrılma ve birleşmeleri gibi cisimlerin yarattığı şeylerdir. Gariptir ki, cismin hudusu ve ortadan kalkması ona göre iki arazdır bu durumda bunların cisimlerin fiilleri olduğunu nasıl söyler? Eğer Allah arazı yaratmadıysa, cismi de cismin ortadan kaybolmasını da yaratmamış olmaz mı? Hudus araz olduğunda Allahu Taâlâ'nın hiç bir fiili olmaması gerekir. Daha sonra Allah'ın kelâmının araz veya cisim olduğunda ilzam edildiği zaman, araz derse Allah'ın onu ihdas ettiği ortaya çıkar. Çünkü bir sözü söyleyen onun benimsediği esasa göre, kelâmın failidir, yahut da Allah'ın araz olan kelâmının bulunmadığını kabul etmesi gerekecektir. Eğer ilâhî kelâm cisimdir derse, onu bir mahalde ihdas etti şeklindeki sözünü iptal etmiş olacaktır. Zira cisim cisimle kâim olmaz. Kendisi ezelî sıfatları ve arazların yaratıldığını da kabul etmediğine göre, onun mezhebine göre Allah'ın kelâmının bulunmaması lazım gelir. Kelâmı olmadığında âmir ve nâhi olmaması icap eder, emir ve yasakları bulunmadığı takdirde şeriat diye bir şeyin bulunmaması lazım gelir. Bu düşüncesi onu büyük bir rezalete sokar.

---

24 Ebu Amr (yahut Mu'temir) Muammer b. Abbâd es-Sülemî, Basra Mutezile ekolünün II/VIII asır sonları ve III/IX. asır başlarında felsefî düşünceleriyle şöhret kazanmış âlimlerinden ve Muammeriyye diye anılan fırkanın kendisine nisbet edildiği kişidir. 215 (830) yılında Bağdat'ta vefat ettiği sanılmaktadır. (Düşünceleri ve bibliyografik bilgi için bk. H. Daiber, "Muammer b. Abbâd" EI² İng, VII, 259-260.)

b. Her neviden arazların sonsuz olduğunu söyleyen Muammer, bir mahalde kâim olan bir arazın bunu gerektiren bir manâdan dolayı mevcut bulunduğunu ifâde eder. Bu düşünce teselsülü gerektirir. Bu sebepten ötürü Muammer ve mensupları **Maânî Ashabı** diye anılmışlardır. Daha da ileri giderek, hareket bizzât değil karşıtlığını gerektiren bir manâdan dolayı sükunun karşıtıdır, dedi. Keza benzerlerin birbirinden farklı yahut benzer olmaları ve zıtların zıddiyeti de bir manâdan dolayıdır.

c. Ka'bî'nin beyanına göre Muammer, Allah'ın bir şeyi irâde etmesi, Allah'ın ve o şeyi yaratmasının gayri, emri, ihbarı ve hükmünden başkadır, görüşündedir. Böylece bilinmeyecek bir meçhule işaret etmiş olmaktadır. Keza ona göre insanın doğrudan veya dolaylı (tevlid) irâdeden başka bir fiili yoktur. Hayır ve şer hususunda, kalkmak, oturmak, hareket, sükun gibi bütün teklifî fiiller, doğrudan doğruya yahut dolaylı olmaksızın, irâdesine müstenittir. Bu garip bir sözdür, fakat bunu insanın hakikati konusundaki düşünceleri üzerine bina etmiştir. Ona göre insan cesetten başka bir manâ yahut bir cevherdir, âlim, kâdir, muhtar ve hakîmdir, hareketli sakin, mütekevvin (oluşmuş), bir yerde mekan tutan, görülen, dokunulan, hisseden ve edilen bir varlık değildir, bir yer dışında bir başka yere inmez, mekan onu ihtiva etmez, fakat o sadece cesedin tedbir ve idaresini üstlenmiştir. İlgisi bedenledir, bu ilgi sadece bedende idare ve tasarrufla alakalıdır. Muammer bu düşünceyi felsefecilerden almıştır. Onlar bir şekilde insan nefsini isbata koyularak onun bir yer tutmayan, mekanda yerleşmemiş bizzât kâim bir cevher olduğunu belirterek, ukulü müfarika (ayrı akıllar) türünden aklî varlıkları ortaya koymuşlardır. Daha sonra felsefecilerin mezhebine iyice meyleden Muammer, anlayışı sebebiyle insan diye isimlendirdiği nefsî fiiller ile, kalıp yani cesedin fiilerini birbirinden ayırarak, nefsin fiilinin sadece irâde olduğunu belirtti. Nefis insandır, insanın fiili de irâdedir, bunun dışında harekat, sekenat, dayanmalar... hepsi cesedin fiilleridir.

d. Muammer'in Allah kadîmdir hükmünü, kadîm isminin **kadüme yakdümü** fiilinden alınması sebebiyle inkar ettiği nakledilir. Bu fiil " ondan kadîm **(mâ kadüme)** ve hâdis olanı **(mâ hadese)** aldı" gibi, zaman bakımından bir öncelik hissettirir, oysaki Allah'ın varlığı zamanla ilgili değildir. Keza onun halketme mahluktan başka, ihdas etme de muhdesten başkadır dediği nakledilir. Cafer b. Harb'in nakline göre Muammer, Allah'ın kendisini bilmesinin muhal olduğunu, zira böyle bir durum âlim ve malumun aynı olması sonucunu doğuracağını, başkasını bilmesinin de muhal olduğunu,

nitekim mevcut olması itibariyle, mevcut üzerine de kâdir olmadığını söylemiştir. Fakat her halde bu nakilde bir bozukluk olması gerekir. Zira akıllı olan hiçbir kimse makul olmayan böyle bir sözü söylemez.

Yemin ederim ki bu zât filozoflara meyletmektedir. Onların düşüncelerine göre Allah'ın ilmi, infialî yani maluma bağlı bir ilim değil, Allah'ın fail âlim olması ve ilminin fiili gerektirmesi sebebiyle fiilî ilimdir. Şüphesiz ki hudusu ve var olması halinde mevcuda taalluk eder, yokluğu sürmesi sebebiyle madûma (var olmayana) taalluk etmez, o ilim ve akıldır, akıl, âkıl ve makul olması aynı şeydir. İbn Abbad "Allah kendisini bilir" denmeyeceğini, zira bunun bilen ve bilinen arasında bir ayrıcalaşma meydana getireceğini belirtmiş, "Allah başkasını bilmez" sözünde de ilminin bir başkasından elde edildiği sonucu çıkacağını ifâde etmiştir. Ya burada yanlış bir nakil vardır veya bunun gibi bir manâya hamledilmiştir. Biz Muammer b. Abbâd'ın kelâmını bir şekilde düzeltmeye çalışacak mensuplarından değiliz.

7- Murdâriyye

Ebu Musa künyesiyle bilinen, el-Murdâr lakaplı İsa b. Sabih'in[25] mensuplarıdır. Kendisi Bişr b. Mu'temir'e öğrencil olmuş, bilgisini ondan öğrenmiş, zühd ve takvaya meylinden dolayı Mutezile'nin râhibi ismiyle anılmıştır. Bazı konularda Mutezile'den farklı düşünceleri şöyledir:

a. Ona göre Allah yalan söylemeye, zulmetmeye, kâdirdir, yalan söyler ve zulmederse yalancı ve zâlim ilâh olur. Allah onun bu sözlerinden münezzehtir.

---

25 Bağdat Mutezilesi'nin önde gelenlerinden Ebu Musa İsa b. Sabih (veya Subeyh) el-Murdâr el-Basrî'nin doğum yeri ve ailesi hakkında kaynaklarda bilgi mevcut değildir. Lakabının kirli, lekeli anlamında Farsça bir isim olan Murdâr olması, onun İran'la ilişkisini hatıra getirmektedir. Kendisinin Bişr b. Mu'temir'in öğrencisi olduğu, onun ölümünden sonra öğretim faaliyetlerini devam ettirerek Bağdat'ta Mutezile'nin gelişip yayılmasına vesile olduğu belirtilmektedir. Zühd ve takvasıyla tanınan Murdâr, ölümü yaklaştığında, haram karışmış olabileceği endişesiyle mallarını ihtiyaç sahiplerine dağıtmış, bundan dolayı kaynaklarda "Mutezile'nin rahibi" olarak tanınmıştır. Eserleri zamanımıza intikal etmediği için Murdâr'ın düşünce ve kanaatleri, kelâm ve mezhepler tarihi kaynaklarındaki metinlerin birleştirilmesiyle ortaya konulabilir. Murdâr226/841 yılında büyük ihtimalle Bağdat'ta vefat etti. (Geniş bilgi için bk. İbnü'n-Nedim, el-Fihrist nşr. Rıza Teceddüt, s. 206-207, Ebu'l-Kâsım el-Belhî, Zikru'l-Mutezile min Makâlâti'l-İslâmiyyîn, nşr. Fuad Seyyid, Tunus 1393/1974, s. 277-279, 296, İbnu'l-Murtazâ, Tabâkâtü'l-Mu'tezile, nşr. Susanna Diwald-Wilzer, Beyrut ts., s. 70-71, 75, 77, 85.)

b. Bir fiilin tevellüd yoluyla iki failden ortaya çıkacağını ilave etmesiyle tevellüd konusundaaynen hocası gibi düşünmektedir.

c. Kur'an'la ilgili ifâdesine göre, insanlar fesahat, belagat ve nazım itibariyle Kur'an gibi bir kitabı ortaya koymaya kâdirdirler. Kur'an'ın mahluk olduğu konusunda son derece aşırı giden Murdâr, Kur'an kadîmdir diyenleri iki kadîm kabul ettikleri için tekfir etmiştir. Keza işbaşındaki sultanla içli dışlı olanları da tekfir ederek, bunların mirasçı olamayacaklarını, miras da bırakamayacaklarını ileri sürdü. Keza insanların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını ve Allah'ın ahirette görüleceğini ifâde edenleri de kâfir saydı. Tekfir konusunda aşırı giderek, tekfir ettiklerinin, "la ilâhe illallah" şeklindeki sözleriyle bile kâfir olduklarını ileri sürdü. İbrahim b. es-Sindî bir gün kendisine yeryüzünde bulunanların durumunu sorunca, hepsini tekfir etti. Bunun üzerine İbrahim ona yönelerek, "Bu durumda genişliği semavat ve arz kadar olan cennete sen ve sana tabi olan üç kişi girecek, öyle mi?" dedi. Bu söz karşısında rezil olup cevap veremedi.

Cafer b. Harb ve Cafer b. Mübeşşir, Ebu Züfer, Muhammed b. Süveyd, onun öğrencisi oldular, Ebu Cafer Muhammed b. Abdullah el- İskâfî, İsa b. el-Heysem ve Cafer b. Harb el-Eşec onun arkadaşları idiler. Ka'bî'nin iki Cafer'den naklîne göre Murdâr, Allah'ın Kur'an'ı Levh-i Mahfuz'da yarattığını, onun naklinin câiz olmadığını çünkü bir şeyin aynı anda iki ayrı yerde bulunmasının imkansız olduğunu, bizim okuduğumuzun Levh-i Mahfuz'a ilk yazılanın tekrar okunması olduğunu belirterek, bunun bizim fiilimiz ve yaratmamız olduğunu söylemiştir. Ka'bî, bunu, Murdar'ın Kur'an konusundaki değişik kavillerden benimsediği düşünce olduğunu söyledi. Hüsün ve kubuhun akılla bilineceği belirten Murdar, Aklın şeriat gelmeden bütün hükümleriyle ve özellikleriyle Allah'ı bilmeyi gerektirdiğini, eğer kişi kusur eder, bilmez ve şükretmez ise, Allah'ın onu daimî azaba maruz kılacağını, ebedî cehennemlik olmayı da akılla isbat ettiklerini söylemiştir.

8- Sümâmiyye

Sümâme b. Eşres en-Nemîrî'nin[26] mensuplarıdır. Dinî konularda laubali, ahlakî bakımdan da düşük bir insan olan Sümâme, fâsık kimse tevbe etmeden ölürse cehennemde ebedî kalacağını kabul etmekteydi. Oysaki kendisi

---

26 Mutezile'nin yedinci tabakasından sayılan Sümâme b. Eşres için bk. İbnu'l-Murtazâ, "Bâbu Zikri'l-Mutezile" Kitabü'l-Münye ve'l-emel, nşr. Thomas Arnold, Haydarabad Dekken, 1316, s. 35-37.

hali hayatında hep menzile beyne'l-menzileteyn durumunda idi. Bazı konularda Mutezile'den farklı düşünceler ileri sürdü.

a. Mütevellîd fiillerin faili yoktur, Çünkü bu fiiller faillerine izafe edilemez, eğer böyle olursa ölmüş insanlara da bazı fiiler isnadı gerekir. Mesela bir kimse bir sebebi işlese ve ölse, daha sonra bu sebepten bir mütevellid fiil meydana gelse, bu fiilin Allah'a izafe edilmesi mümkün değildir, çünkü bu Alllah'ın kabihi de işlemesine yönlendirir ki, bu muhaldir. Bu konuda bocalayan Sümâme, mütevellid fiillerin faillerini bulunmadığını belirtti.

b. Ona göre kâfirler, müşrikler, Mecûsîler, Yahudîler, Hıristiyanlar ve zındıklar kıyamet günü toprağa dönüşürler. Durum hayvanlar, kuşlar ve müminlerin küçükken ölen çocukları için de aynıdır.

c. Onun düşüncesine göre istitâat, organların sıhhat ve selâmeti, bir kısım afetlerden sâlim bulunması olup fiilden önce mevcuttur.

d. Marifet veya bilgiye ulaşma, düşüncenin sonucu olup, diğer mütevellid fiiller gibi faili mevcut değildir.

e. Tahsin, takbih ve şeriat gelmeden önce marifetin gerekliliği konusunda diğerleri gibi düşünen Sümâme, kâfirlerden Allah'ı bilmeyen bazı kimselerin mazur bulunduklarını belirtmiştir. Bütün bilgilerin zarurî olduğunu ileri sürerek, Allah'ı bilmenin zarurîliğini hissetmeyen kimsenin bununla mükellef olmadığını, zira bu kişinin ibret alınması ve alay edilmesi için diğer hayvanlar gibi yaratıldığını ileri sürmüştür.

f. Ona göre insanın irâdeden başka fiili yoktur, bunun ötesindekiler ortaya koyucusu bulunmayan işlerdir. İbnu'r-Ravendî, ondan naklen, âlem tabiatı gereği Allah'ın fiilidir, dediğini belirtir. Muhtemelen o bu sözle, felsefecilerin irâde muktezasınca, yaratma olmaksızın bizzât gereklilik düşüncelerinden almış olmalıdır. Fakat bu takdirde felsefecilerin âlemin kadîm olduğu düşüncesini benimsemesi icap eder, çünkü gerektiren gerektirilenden ayrılmaz. .

Me'mun zamanında yaşayan Sümâme, halife nezdinde itibarlı bir kişi idi.

9- Hişâmiyye

Hişâm b. Amr el-Fuvatî'nin[27] mensuplarıdır. Hişâm'ın kader konusunda aşırılığı, bütün diğerlerinkinden fazla idi, Kur'an'da varid olmasına rağmen fiillerin Allah'a izafe edilmesini imkansız kabul ediyordu. Düşünceleri şöyledir:

a. "Sen onların gönüllerini birleştiremezdin, fakat Allah onların aralarını bulup kaynaştırdı"[28] ayetinde belirtildiği şekilde, Allah müminlerin kalplerini birbiriyle kaynaştırmamış, müminler bunu kendi irâdeleriyle yapmışlardır.

b. "Fakat Allah size imânı sevdirdi ve onu gönüllerinize sindirdi"[29] ayetinde belirtildiği üzere, Allah müminlere imânı sevdirip, onu kalplerinde süsleyip sindirmez, keza Kur'anda "Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürledi"[30], "Aksine, küfürleri sebebiyle Allah onların kalplerine mühür vurmuştur"[31] ve "Onların önlerine bir set, arkalarına da bir set çektik"[32] ayetlerinde geçen tab' ve hatm (mühürleme), set çekme ve benzeri ifâdelerin Allah'a izafe edilmesine son derece muhaliftir. Yazık, bu zât nelere inanıyor? Kur'an'da mevcut lafızlar ve bunların Allah tarafından vahyedilmiş olduğunu inkar etmeyi mi? Böyle ise küfrünü açıkça ortaya koymuş olmaktadır, Yoksa Allah'a nisbet edilen bu lafızların zâhirî anlamlarını ve bunların te'vil edilmesi gerektiğini mi? Sonuncusu mensup olduğu fırkanın düşüncesidir.

---

27 Hişâm b. Amr el-Fuvatî eş-Şeybânî, Mutezile'nin Basra ekolü kelâmcılarından olup, hayatı hakkında yeterli bilgi mevcut bulunmamaktadır. Halife Me'mun döneminde Bağdat'ta bulunduğu, Ebu'l-Hüzeyl, Nazzâm ve Muammer b. Abbâd gibi hocalardan ders gördüğü, öğrencileri içinde en meşhurunun Abbâd b. Süleyman es-Saymerî olduğu belirtilmektedir. Ölüm tarihi kesin olarak bilinmemesine rağmen, hicrî üçüncü asrın ilk çeyreğinde, büyük ihtimalle Bağdat'ta vefat ettiği sanılan Hişam'ın, cenaze namazını Ahmed b. Ebi Düâd'ın kıldırdığı kaydedilmektedir. Hişam'ın günümüze intikal eden herhangi bir eseri bulunmadığı için, düşünce ve görüşleri daha ziyade kelâm ve mezhepler tarihi kaynaklarındaki ifâdelerinin birleştirilmesinden ortaya çıkmaktadır. (Hişâm b. Amr hakkında daha geniş bilgi ve bibliyografya için bk: Cihat Tunç, "Hişâm b. Amr", DİA, XVIII, 151-52.) .

28 Enfal 8/ 63.

29 Hucurât 49/7.

30 Bakara 2/7.

31 Nisa 4/155.

32 Yâsin 36/ 9.

c. Hişam'a göre arazlar Allah'ın hâlık olduğuna delâlet etmez, arazların delil olması da doğru değildir. Allah'ın yaratıcılığına ancak cisimler delil olabilir. Bu düşüncesi de oldukça gariptir.

d. Ona göre İmâmet, fitne ve insanlar birbirine düştüğü esnada akdedilemez. Ancak ittifak, sulh ve selâmet anında gerçekleştirilir. Ebu Bekir el-Asam ve mensupları da, bunun gibi imâmetin herkesin katılacağı ve reyini belirteceği icmâ ile gerçekleşebileceğini söylemişlerdir. Hişâm bu ifâdesiyle biatın fitne günlerinde yapıldığı, bütün sahâbenin icmâı bulunmadığı ve her grubun da bulunduğu ihtilaf hali üzere kalması sebebiyle, Ali b. Ebi Talib'in imâmetine dil uzatmaktadır.

e. Ona göre cennet ve cehennem halen yaratılmamıştır. Çünkü halen faydalanan veya zarar gören kimseler içinde bulunmadığına göre, yaratılmasında bir fayda yoktur. Bu düşünce daha sonra Mutezile için bir inanç esası olarak devam etmiştir. Muvâfâtı yani kişinin son durumuna göre imânının değerlendirilmesi görüşünü benimseyen Hişam, imânın ölüme kadar devam etmesi gereğini belirterek, bütün ömrü boyunca Allah'a itaat eden kimsenin, bir kebîre ile bile olsa, Allah onun amelini boşa çıkaracak bir günahla geleceğini biliyorsa, o kişi Allah'ın vadine layık olamaz, aksi de böyledir, şeklinde görüş beyan etmiştir. Mutezile'den Abbâd b. Süleyman es-Saymerî yakınlarındandı. Allah kâfiri yarattı ifâdesine karşı çıkan Hişâm, kâfirin insan ve küfürden mürekkep olduğunu, Allah'ın insanı yarattığını ve fakat küfrü yaratmadığını belirtmiştir. Peygamberliğin işlenen amelin karşılığı olduğunu, dünya devam ettiği sürece peygamberliğin de devam edeceğini ileri sürmüştür. Eş'arî'nin Abbâd'dan naklîne göre Allah'ın ezelî olarak söz söyleyen veya söylemeyen olması belirtilemez, mütekellim olarak da isimlendirilemez. İskâfî bu düşünceye katılmıştır.

Fuvatî'ye göre eşya, madûm olmadan önce eşya değildir, eğer mevcut olduktan sonra madûm olursa eşya diye isimlendirilir. Bundan dolayı Allah'ın ezelde eşyayı mevcut olmadan önce bildiğini söylemeyi menetmiş, bunun eşya olmadığını söylemiştir. Fuvatî mezhebine muhalif olanların doğrudan veya hile ile öldürülmesi, kâfir sayıldıkları için mallarının gasbedilmesi ve çalınmasını câiz, canları ve mallarını mübah saymıştır.

10- Câhızıyye

Ebu Osman Amr b. Bahr el-Câhız'ın[33] mensuplarıdır. Mutezile'nin önde gelenlerinden olan Câhız, çok sayıda eserin de müellifidir. Felsefecilerin yazdığı bir çok kitabı okuyup düşüncelerini kendi düşünceleriyle mezcetmiş, onlardan aldığı bir çok fikri belagatli ibârelerle ve ustalıklı bir üslupla takdim etmiştir. Mutasım ve Mütevekkil zamanında yaşayan Câhız, bazı konularda ana gruptan ayrılmıştır:

a. Bütün maarif (bilgiler) tabiat gereği zarurîdir, hiç biri beşerin fiillerinden değildir. Kulun irâde dışında bir kesbi yoktur, Sümâme'nin dediği gibi fiilleri de tabiat gereği ortaya çıkar. İrâde'nin aslını ve onun bir tür araz olduğunu inkar ettiği nakledilir. Ona göre sehiv yahut unutma hali failden zail olup, yaptığını bilir hale gelmesi halinde, kişi gerçekten irâde sahibidir. Bir başkasının fiili konusuyla ilgili irâde ise, nefsin ona meyletmesidir. Bu arada, tabiatçı filozofların düşündüğü üzere cisimlerin tabiatını ortaya koyarak, onlara mahsus fiiller bulunduğunu belirtmiş, cevherlerin bulunmaması durumunun muhal, ortadan kalkmalarının ise câiz olmayacağını ifâde ederek, arazların değiştiklerini ilave etmiştir.

b. Cehennemliklerin cehennemdeki azapları ebedî olmayıp, onlar ateşin tabiatına intikal edeceklerdir. Câhız, cehenneme kimse girmemiş olsa bile ateşin tabiatının, kendine layık olanları cezbetmek olduğunu belirtmiştir. Onun bu konudaki mezhebi sıfatların nefyi hususunda felsefecilerin mezhebi, kaderi isbat edip hayrın ve şerrin kuldan olduğunu isbat konusunda Mutezile'nin mezhebidir. Ka'bî'nin nakline göre Câhız, Allah'ın, fiillerinde sehiv

---

33 Arap edebiyatının en büyük nesir yazarlarından ve Mutezile'nin önde gelen kelâmcılarından biri olan Câhız'ın 150-160 (767-777) yılları arasında Basra'da doğduğu tahmin edilmektedir. Bir zenci-Arap melezi ve patlak gözlü olması sebebiyle Câhız lakabıyla anılmıştır. Küçük yaştan itibâren Basra'daki ilim çevrelerinde hemen her konuda hocalardan istifâde ederek tahsilini tamamlayan Câhız, birçok âlim ve ediplerin meclislerine katılmak için muhtelif yerlere seyahat etmiştir. 200/815 yılından itibâren eserlerini yazmaya başlamış, çalışmalarının Me'mun tarafından takdir edilmesi dolayısıyla Bağdat'a çağrılmıştır. Bundan sonra Bağdat ve Samarrâ'da devlet adamlarının muhitinde bulunan Câhız'ın itibarlı durumu, Mütevekkil'in 247 (861) yılında öldürülmesine kadar devam etmiş, kendisi 255 yılı Muharrem ayında (Ocak 869) vefat etmiştir. Câhız'ın Arap dili ve edebiyatı, kelâm ve mezhepler tarihi, tarih, siyaset, ahlak, san'at, ticaret ve hayvanat konusunda önemli eserleri günümüze intikal etmiş bulunmaktadır. (Geniş bilgi ve bibliyografya için bk. Ramazan Şeşen, "Câhiz", DİA, VII, 20-24. Kelâmi görüşleri için bk. Y. Şevki Yavuz, "Câhiz", DİA, VII, 24-26.)

ve cehil bulunmaması, mağlup ve mahkum olmasının câiz olmayacağı manâsında, mürîd olmakla vasıflandırılacağı görüşündedir.

Câhız'a göre akıl sahibi insanların hepsi Allahu Taâlâ'nın yaratıcıları olduğunu bilip, peygambere muhtaç bulundukları itiraf ederler ve bilgileri ölçüsünde mes'uldürler. Bu insanlar daha sonra tevhîdi bilen ve bilmeyen diye iki sınıfa ayrılır. Bilmeyen mazur, bilen ise mes'uldür. İslâm'ı din olarak kabul eden, eğer Allah'ın cisim ve suret olmadığını, gözlerle görülmeyeceğini, adaletli olup zulmetmeyeceğini, mâsiyeti dilemeyeceğini kesin olarak kabul eder ve inanırsa, bu kimse gerçekten müslimdir. Eğer bütün bunları bilip daha sonra red ve inkar eder, teşbih ve cebire yönelirse, o da gerçekten müşrik ve kâfirdir. Bütün bunlar üzerinde düşünmemiş, Allah'ın Rabbi, Hz. Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğuna inanmışsa o kimse mümindir, ayıplanamaz, onun üzerine bunun ötesinde bir teklif yoktur.

İbnu'r-Ravendî'nin naklettiğine göre Câhız, Kur'an'ın bir cesedi olduğunu, bazan bir erkek, bazan da hayvan kalıbına girmesinin câiz olduğunu belirtmiştir. Bunun benzeri, Kur'an'ın mahluk bir cisim olduğu şeklinde Ebu Bekir el-Asam'dan nakledilmiştir. Câhız arazları kesin olarak inkar etmiştir. Allah'ın sıfatlarını da inkar eden bu zâtın mezhebi felsefecilerin mezhebinin aynıdır, fakat o ilâhîyyun denilenlerden çok, tabiatçılara meyletmiştir.

11- Hayyâtıyye ve Ka'biyye

Ebu'l- Kâsım b. Muhammed el-Ka'bî'nin hocası Ebu'l-Hüseyin b. Ebi Amr el-Hayyât'ın[34] mensuplarıdır. Her ikisi de Bağdat Mutezilesi'nden olup aynı düşüncelere sahip bulunmakla birlikte, Hayyât, madûmun bir şey olduğunu isbat konusunda aşırılık göstermiştir. Ona göre şey, bilinen ve kendisinden haber verilendir, cevher adem (yokluk) halinde de cevher, araz da

[34] Mutezile'nin Bağdat ekolüne mensup kelâm âlimlerinden biri olan Ebu'l-Hüseyin Hayyât'ın doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak bilinmemektedir. Yusuf b. Musa el-Kattân'dan hadis öğrendiği, kelâm konusunda ise İsa b. Heysem es-Sûfî ve Ebu Mücâlid'den istifâde ettiği, bilhassa sonuncu hocasının, onun ilmî şahsiyetinin oluşmasında önemli ölçüde tesir ettiği bilinmektedir. Mutezile'nin çalkantılar içinde bulunduğu bir devrede yaşayan Hayyât, yaşadığı devrede Bağdat Mutezilesi'nin liderliğini üstlenmiş, genel olarak İslâm'a, özellikle Mutezile'ye yapılan saldırılara karşı faaliyetlerini sürdürmüş, İbnü'r-Râvendî'ye karşı yazdığı reddiye olan el-İntisar günümüze kadar ulaşmış bulunmaktadır. Hayyât büyük ihtimalle 300 (913) tarihinde vefat etmiştir. (Hayyât ve eserleri hakkında geniş bilgi ve bibliyografya için bk. Şerafettin Gölcük, "Hayyât, Ebu'l-Hüseyin" DİA, XVII, 103-105.)

yokluk durumunda da arazdır. Bunu bütün cins ve sınıflar için teşmil ederek, siyah adem halinde de siyahtır, ancak onun varlık özelliği, yahut varlığını veya hudusunu gerektiren özellikler bulunmamaktadır. Madûm için sübut kelimesini kullanan Hayyât, Allah'ın sıfatlarının nefyi hususunda ashabı yani Mutezile ile aynı düşüncededir. Keza kader, sem' ve akıl konularında da onlarla hemfikirdir.

Ka'bî[35] hocasından bazı konularda ayrılmıştır. Buna göre; Allah'ın irâdesi Allah ile kâim olan bir sıfat değildir, Allah da lizâtihi mürîd değildir, irâdesi bir mahalde olan yahut mahalde olmayan hâdis bir irâde de değildir. O'nun mürîd olduğu söylenince, bundan kastedilen âlim, kâdir, fiilinde icbar edilmeyen ve fiilinde isteksiz olmayandır. Allah'ın, fiillerinde mürîd olduğu söylenince bundan anlaşılan, O'nun fiillerini ilmi gereğince yarattığıdır. Kulların fiilleri konusunda mürîd olduğu söylendiği zaman bundan murat, o fiilleri emrettiği ve onların yapılmasından razı olduğudur. Allah'ın semî ve basîr olduğu hususundaki sözü de buna racidir. Buna göre Allah semîdir denildiği zaman duyulacakları bilir, basîrdir denildiği zaman ise görülecekleri bilir manâsındadır. Allah'ın görülmesi konusunda nefyetme ve muhal sayma itibariyle ashabının görüşündedir Fakat onlar Allah'ın, zâtını ve diğer görülecek şeyleri gördüğünü belirterek, bunu müdrik olmasının âlim olması üzerine zaid olduğunu ifâde ettiler. Bunları reddeden Ka'bî, Allah zâtını ve görülecek şeyleri görür dendiğinde, sadece bunları bilir anlamında söylendiğini belirtmiştir

12- Cübbâiyye ve Behşemiyye

Ebu Ali Muhammed b. Abdülvehhab el-Cübbâî[36] ve oğlu Ebu Hâşim Abdüsselam'ın[37] mensuplarıdır. Her ikisi de Basra Mutezilesi'nden olup bazı

---

[35] Mutezile âlimlerinden, olan Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Belhî el-Ka'bî, 273 (886) yılında Belh'te doğmuş, kabilesine nisbetle Ka'bî olarak anılmıştır. Tahsil için gittiği Bağdat ta uzun süre kalan ve burada Hayyât'ın ve Müberred'in öğrencisi olan bu zât, daha sonra Taberistan'da Zeydiyye liderlerinden Muhammed b. Zeyd'in hizmetine girmiş, bir ara da Sâmânîlerin hizmetinde çalışmıştır. Kendisi fıkıh itibariyle hanefî, itikadî hususlarda mutezilî olan Ka'bî, Ebu Mansur el-Matürîdî ve Ebu İshak el-İsferayînî tarafından tenkit edilmiştir. Çeşitli beldeleri dolaştıktan sonra Nesef'te müderrislikle görevledirildiği esnada 319 (931) yılında vefat etmiştir . (Geniş bilgi ve bibliyografya için bk. Adil Bebek, "Ka'bî", DİA, XXIV, 27.)

[36] Basra Mutezilesi'nin liderlerinden, kelâm, tefsir ve fıkıh konularında söz sahibi bir âlim olan Ebu Ali el-Cübbâî, 235 (849-50) yılında Huzistan'ın Cübbâ kasabasında doğmuş, küçük yaşta öğrenime başlamış, devrinin önde gelen âlimlerinden Ebu Yakub eş-

konularda Mutezile'den, bazı hususlarda da birbirlerinden ayrıldılar. Müştereken ayrıldıkları noktalar şöyledir:

a. Her ikisi de bir mahalde bulunmayan hadis irâdeler isbat ederek Allah'ın bunlarla mürîd olarak mevsuf bulunduğunu iddia ettiler. Keza Allah zâtını ululamak istediğinde, bir mahalde bulunmayan tazim ile zâtını yüceltir. Bunun gibi Allah âlemi ifna etmek istediği zaman yine bir mahalde bulunmayan fena ile yok eder. Bu sıfatların en hususî vasıfları bir mahalde bulunmadığından dolayı Allah'a racidir. Arazlardan ibâret olan yahut mahalli olmayan, araz hükmünde bulunan mevcutların isbatı; cevherlerden ibâret olan yahut cevher hükmünde olup mekanı bulunmayan mevcutların isbatı gibidir. Bu düşünce felsefecilerin mezhebine yakındır, zira onlar bir mahalde ve mekanda bulunmayan cevher niteliğinde bir akıl düşüncesi ortaya koymuşlardır ki nefs-i külliyye ve ukulü mufârıka da böyledir.

b. Her ikisi de Allahu Taâlâ'nın bir mahalde yarattığı kelâm ile mütekellim olduğunu iddia ettiler. Onlara göre kelâmın hakikati, parça parça sesler ve bir arada düzenlenmiş harflerden ibârettir; mütekellim ise, kelâmın kendisi ile kâim olduğu kimse değil, kelâmı yapan kişidir. Cübbâî, özellikle Allah'ın her okuyucunun Kur'an okuması esnasında, kendisi için kıraat mahalinde bir kelâm yaratır, şeklindeki sözü ile bağlı olduğu mezhep mensuplarına muhalefet etmiştir. Kendisi o halde okuyucunun okuduğu Allah'ın kelâmı değildir, ondan işitilen de kelâmullah değildir, şeklinde ilzam edilince, o da makul olmayan ve daha önce duyulmamış bulunan aynı mahalde iki kelâm isbatı demek olan yukarıdaki düşüncesini söylemiştir.

Her ikisi de Allah'ın ahirette gözlerle görülemeyeceği, fiilini yaratma ve ibda etmenin kula ait bulunduğu, hayrın ve şerrin, taat ve mâsiyetin doğrudan doğruya kula izafe edilmesi, bünyenin selameti ve organların sıhhati

---

Şahhâm'dan kelâm okumuş, hocasının ölümünden sonra onun yerine geçerek Basra Mutezilesi'nin reisi olmuştur. Hayatı boyunca ders okutan, münazaralarda bulunan ve öğrenci yetiştiren Cübbâî'nin en meşhur talebeleri oğlu Ebu Hâşim ile Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'dir. Cübbâî 303 yılı Şaban ayında (Şubat 916) vefat etmiş ve Asker-i Mükrem'de defnedilmiştir. (Geniş bilgi ve bibliyografya için bk. Y. Şevki Yavuz, "Cübbâî, Ebu Ali" DİA, VIII, 99-102.)

Babası gibi Basra Mutezilesi'nin önemli şahsiyetlerinden biri olan Ebu Hâşim, 277 (890-91) yılında Basra'da doğmuş, babasından ve devrinin önemli bilginlerinden Müberred'den ilim öğrenmiş, özellikle kelâm konusundaki dirayeti sayesinde Mutezile'nin büyük imamları arasında yer almıştır. Babasının ölümünden sonra Bağdat'a giderek öğretim ve telif çalışmalarını burada sürdürmüş, 321 (933) yılında vefat etmiştir. (Geniş bilgi ve bibliyografya için bk. Avni İlhan, "Ebu Hâşim el-Cübbâî", DİA, X, 146-147)

üzerinde bir kudret olan istitâatın fiilden önce olduğu konularında ittifak ettiler. Hayatın sabit olması için gerekli manâların kıyamı konusunda bünyenin şart olduğunu isbat ederek, Allah'ı bilmek ve nimetler verene şükretmenin, iyi ve kötüyü bilmenin aklen vâcip olduğunu ifâde ettiler. Hz. Peygamber'in şeriatını, aklın ulaşamadığı, düşüncenin erişemediği, takdir edilmiş hükümler ve vakitler içinde yapılmış taatlere irca ederek aklî bir şeriat ihdas ettiler. Akıl ve hikmetin gereği itaat edenin mükafatlandırılması, âsinin cezalandırılmasının, hakîm olan Allah'a vâcip olduğunu, fakatbu konudaki zamanlama yahut ebedîliğin sem' ile bilineceğini belirttiler. İmanın bir medih ismi olduğunu belirten baba oğul, hayırlı hasletler bir kimsede toplandığı zaman, o kimsenin mümin ismini alacağını, kebîre işleyenin de mümin veya kâfir değil, fâsık olacağını, eğer tevbe etmeden ölürse cehennemde ebedî olarak kalacağını ifâde ettiler. İttifakla ifâde ettiklerine göre, Allah kullara uyguladığında, onların taat ve tevbeye yöneleceklerini bildiği salah, aslah ve lutuf gibi şeyleri, onlardan ayırıp biriktirip gizlememiştir. Çünkü O kâdir, âlim, cömert ve hakîmdir, lutuf ve ihsan etmek ona zarar vermez, hazinelerinden bir şey eksiltmez, biriktirme mülkünde bir şeyi arttırmaz. Aslah sadece en lezzetli olan değil, elem verse veya beğenilmese de, akıbetle en çok ilgili, dünyada iken de en doğru olandır. Bu, hacamat, yarayı yarma ve ilaç içmeye benzetilebilir. Allah'ın kuluna yaptığından daha uygun olanı yapmaya kâdir olduğu söylenemez. Tekliflerin hepsi ilâhî lutuflardır, Peygamberler gönderilmesi, şeriatlar konulması, hükümler düzenlenmesi, en doğru yol konusundaki uyarılar, bunların hepsi ilâhî lutuflardır.

Allah'ın sıfatları konusunda anlaşmazlığa düşmüşler, Cübbâî, Allah'ın bizâtihi âlim ve diri olduğunu söylemiş, lizâtihi sözünün O'nun âlim olmasının bir sıfat olan ilmi veya âlim olmasını icap ettiren bir hali gerektirmediği manâsında olduğunu beyan etmiştir. Ebu Hâşim ise Allah'ın lizâtihi âlim olması, kendisinin mevcut zât olmasının ötesinde, bilinen bir sıfat demek olan bir hale sahiptir manâsında olduğunu belirtmiştir. Çünkü sıfat tek başına olarak değil, zât üzerinde olarak bilinir. Ebu Hâşim sıfatlar demek olan ve ancak zât ile bilinebîlen, mevcut, madûm, malum ve meçhul olmayan hallerin varlığını ortaya koymuştur. Ona göre akıl, bir şeyi mutlak olarak bilmek ile bir sıfattan dolayı bilmek arasındaki farkı zarurî olarak idrak eder. Zâtı bilen, zâtın ilmini biliyor olmadığı gibi, bir cevheri bilen de cevherin yer tuttuğunu ve arazları bulunduğunu bilmez. Şüphesiz ki insan, bir hükümde varlıkların müşterekliğini, diğer hükümde de farklılığını idrak eder ve zarurî

olarak müşterek oldukları şeyin, ayrıldıklarından başka olduğunu bilir. Bu aklî hükümleri aklı olan inkar edemez. Bu haller zâta raci değildir, zâtın ötesinde arazlara da raci değildir, zira böyle bir durumda arazın arazla kâim olması gerekirdi, şu halde zarurî olarak bunların **ahvâl** (haller) olduğu ortaya çıkar. Bu durumda âlimin âlim olması zâtın ötesinde, sıfat olan bir haldir, yani bundan anlaşılan zâttan anlaşılandan başkadır. Keza kâdir ve diri olmakta da durum aynıdır. Daha sonra Allah hakkında bu ahvâli gerekli kılan bir başka halin varlığını isbata kalkışan Ebu Hâşim'e, başta babası ve ahvâl görüşünü reddedenler karşı çıkıp, müştereklik ve ayrılığı lafızlara ve cinslerin isimlerine irca ederek, "Ahval ahval olma konusunda müşterek, bazı özelliklerde farklı değil midir? Bunu sıfat konusunda da söylüyoruz, aksi halde halin hal ile isbatı gerekir, bu da teselsüle varır. Aslında bu ya mücerret olarak lafızlara racidir ki aslında manâya vaz edilirken, bir kısım eşyaya şâmil ve bir çok manâ o lafızda müşterek olarak bulunur, çünkü onların mefhumu, bir manâ yahut eşyaya şâmil ve birçok şey müşterek olacak tarzda zâtta mevcut bir sıfattır ki bu imkansızdır. Yahut da bunlar iştirak ve ayrılma hükümlerinden anlaşılan aklî yön ve itibarlara racidir. Bu yönler, nisbetler, izafetler, yakınlık, uzaklık ve ittifakla diğer sayılmayacak kadar çok sıfatlardır" dediler. Bu görüş Ebu'l-Hüseyin el-Basrî ve Ebu'l-Hasan el-Eş'arî tarafından benimsenmiş, bunun üzerine madûmun şey olduğu meselesi yerleştirilmiştir. Madûmun bir şey olduğunu isbat edenler, Mutezile'den bir cemaatten naklettiğimiz gibi, sübut sıfatlarında ancak onların mevcut olduğunu ortaya koymakta, bu sebeple kudretin yarattığı şeyde var olması dışında bir eser isbat etmemektedirler. Vücut (varlık), ahvâl görüşünü nefyedenlere göre ancak mücerret lafza racidir, isbat edenlere göre ise varlık veya yoklukla tavsif edilemeyen bir haldir. Bu görüldüğü üzere tenakuz ve muhaldir. Ahvâl görüşünü nefyedenlerden bazıları bir şey olarak kabullenmekle, onu muhtelif cinslerin sıfatı diye isimlendirmemektedir. Cübbâî'ye göre Allah'ın en hususî vasfı kıdemdir en hususîde iştirak en umumî olanda da iştiraki gerektirir. Ahvâl görüşünü nefyedenlerden olan bu zâtın, gerçekten iştirak, ayrılma, umum ve husus gibi konuları isbâtının nasıl mümkün olduğunu bilmek isterdim. Ebu Hâşim'in mezhebine gelince yemin ederim ki o muttarittir, fakat kıdemin hakikatini araştırdığında evveliyyeti nefye gitmekte, bu nefyetme de Allah'ın en özel vasfını muhal kılmaktadır.

Allah'ın semî ve basîr olmasında ihtilaf etmişler, Cübbâî, Allah'ın semî ve basîr olması diri olup kendisine bir afet ulaşmamış bulunmasıdır, derken

oğlu ve diğer mensupları kendisine karşı çıktılar. Oğlu, Allah'ın semî olmasının bir hal, basîr olmasını bir hal, basîr olmasının âlim olması dışında bir hal olduğunu belirterek sonuncusunu iki hüküm, iki mefhum, iki taalluk edecek şey ve iki eser itibariyle farklılığa dayandırdı.

Mensuplarından diğerleri ise Allah'ın görülecekleri ve duyulacakları müdrik olmasıdır dediler. Baba oğul lutuf meselelerinde de farklı düşündüler. Cübbâî'ye göre, kendi haliyle Allah'ı bilen kişi, ilâhî lutuf sonucu imân etmiş olursa, çektiği meşakkat daha az olacağı için sevabı da daha az olur, lutuf olmadan imân ettiğinde ise çekeceği meşakkate göre sevabı daha çok olur. Fakat Allah'ın onu ancak lutfuyla mükellef kılması hasendir. Ancak o kimse ile, lutuf olmadan hiçbir şekilde taat işlemeyeceği malum olan kimsenin durumunu aynı tutarak, eğer Allah o kimseyi lutfu olmadan mükellef kılsaydı, onun halini bozmak istemesi ve illetini uzaklaştırmaması gerekirdi. Ebu Hâşim bu meselenin bazı yerlerinde ona muhalefet ederek, kulu lutfu bulunmaksızın iki yönün en meşakkatlisi üzere imân ile mükellef kılması Allah için hasendir, demiştir. Hangi elem fiilinden dolayı ahirette ivaz veya karşılık olacağı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Baba Cübbâî, ivaz sebebiyle elem fiilinin başlangıcında bunun câiz olacağını belirterek, çocukların elemlerini bunun üzerine bina etti. Oğlu ise düşüncesini, bu (elem fiili) ancak ivaz ve ibret alma bulunması şartıyla hasen olur, şeklinde belirtti. Cübbâî'nin ivazlar konusundaki mezhebi iki yönlüdür: İlki ivazlarda olduğu gibi Allah'ın lutfetmesinin câiz olduğunu benimser, fakat Allah ancak geçmişteki bir elemden dolayı bir ivazın kişiye fayda vereceğini bilir. Diğeri ise Allah'ın ivaz vermesi hasendir, çünkü bu hak edilmiştir, lutfetmek ise hak edilmiş değildir. Sevap onlara göre lutfetmekten iki yönde ayrılır, biri sevap kazanmış kimsenin nimetler verilmek suretiyle yüceltilmesi, diğeri ise lutuf üzerine sıfatı değil meblağı arttırarak ortaya çıkan miktarın zait değeridir. .

Oğlu, başlangıçta ivaz gibi bir şeyle lutufta bulunmanın Allah için hasen olduğunu belirterek, ivazın devamlı olmayıp inkıta bulacağını ileri sürmüştür. Cübbâî, bir zâlimin mazluma verdiği zarar konusunda, Allah katında bir karşılığı mevcut değilse, bu durumda Allah'ın lutf edeceği vereceği ivazlarla, zâlimden mazlumun hakkını almasının câiz olduğunu beyan eder.

Buna karşı Ebu Hâşim hakkını alma konusunda lutuf ve ihsan etmenin cereyan etmeyeceğini, çünkü lutfetme fiilinin Allah'a vâcip olmadığını söyler. Yine Cübbâî ve oğlu, kulları aklen ve şer'an mükellef kılmadığı zaman,

dünya ve ahirette kullarına karşı hiçbir şey O'na vâcip olmaz, fakat onlara bir vacibin yapılmasını, kötülüklerden kaçınmalarını aklî olarak teklif ettiğinde, çirkin şeyler için şehveti, güzel şeyler için nefreti ve bütün kötü ahlakı onlarda cem etse; böyle bir teklif esnasında emrettiği hususlardaki manileri ortadan kaldırmak için, Allah'ın aklı ikmali, delilleri, kudreti ve istitatı ortaya koyması, vasıtaları hazırlaması lazım gelir. Onların yapmalarını teklif ettiği fiil için en çok celb edici şeyleri, nehy ettiği kabihin işlenmesi hususunda da en çok men edici şeyleri yapması Allah'a vâciptir. Bu konuda benzeri bir çok sözleri vardır.

Bağdat Mutezilesinin tamamının nübüvvet ve imâmet konusundaki düşünceleri, Basra Mutezilesi'nin düşüncelerine muhaliftir. Çünkü onların önde gelen bir kısım şeyhleri Râfızîler'e, bir kısmı da Hâricîler'e meyletmiştir.

Cübbâî ve Ebu Hâşim imâmet konusunda Ehl-i sünnet'e muvafakat ederek imâmetin seçmeye bağlı bulunduğunu, sahâbenin (ilk dört halifenin) faziletinin imam seçilmekteki sıraya göre olduğunu belirterek, ashaptan ve diğerlerinden velilerin kerametlerini kesinlikle reddedip, peygamberlerin büyük ve küçük günahlardan masumiyeti konusunda aşırı titizlik gösterirler. Hatta Cübbâî onlar için, tevil edilmeksizin "günaha yönelme" sözünün kullanılmasını menetmiştir. Sonraki Mutezile'den Abdülcebbar ve diğerleri, Ebu Hâşim'in yoluna yönelmişlerdir. Belirtilen konularda Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, Ebu Hâşim'e muhalefet etmiş, Mutezile ileri gelenlerinin delillerini ortaya koyarak bunlara itirazla tezyif ve iptal etmiştir. Hali, madûmun bir şey olduğunu, renklerin arazlığını nefyetmesi, hali kabul etmemenin sonucu olarak mevcutların kendileri dolayısıyla birbirinden farklılık göstermesi, bütün ilâhî sıfatları Allah'ın âlim, kâdir ve müdrik olmasına irca irca etmesi yanında Hişâm b. el-Hakem'in, eşya mevcut olmadan bilinmez şeklindeki görüşüne meyletmiştir. el-Basrî'nin mezhebi felsefîdir, o kelâm konusundaki düşüncelerini Mutezile'ye karşı usta bir üslupla takdim etti, onlar da mezheplerinin metotları konusundaki bilgi noksanlıklarından dolayı bunları benimsediler.

II- CEBRİYYE

Cebir, kulun işlediği fiille ilgisini nefyedip, o fiili Allah'a izafe etmektir. Cebriyye[1], Halis Cebriyye (el-Cebriyyetü'l-hâlisa) ve Mutavassıt Cebriyye (el-Cebriyyetü'l-mütevassita) olmak üzere iki sınıfa ayrılır. Halis Cebriyye, Kulun hiçbir fiili olmadığını, fiil işlemeye de kudreti bulunmadığını benimseyenlerdir. Mutavassıt Cebriyye ise kulun işlediği fiil konusunda kudreti bulunduğunu ve fakat bu kudretin fiil üzerinde tesiri bulunmadığını söyleyenlerdir. Bunun yanında fiilde herhangi bir şekilde tesiri olan hâdis kudretin varlığını ortaya koyup bunu **kesb** diye adlandıranlar cebrî değillerdir

Mutezile fiili ibda ve ihdas konusunda hâdis kudretin doğrudan tesirinin bulunmadığını ileri sürenleri cebrî olarak tavsif eder. Bu takdirde faili olmadığı kabul edilen mütevellid fiillerin varlığını ileri süren kendi mensuplarını de cebrî kabul etmeleri gerekir, zira onlar bu tür fiillerde hâdis kudretin tesirinin olmadığını ifâde etmektedirler. Makâlât yazarları Neccâriyye ve Dırâriyye'yi Cebriyye'den, Küllâbiyye'yi de Sıfatiyye'den saydılar. Eş'ariyye ise bunları bazan Haşviyye, bazan da Cebriyye olarak isimlendirir. Biz Neccâriyye ve Dırâriyye'nin mensuplarını ifâde ettikleri, kendilerini Cebriyye'den oldukları şeklindeki ikrarları gereği, Cebriyye fırkası saydık, diğerlerinin böyle bir ikrarını duymadığımız için onları da Sıfatiyye içinde mütalaa ettik.

1- Cehmiyye

Cehm b. Safvan'ın[2] mensuplarıdır. Halis Cebriyye'den olan Cehm'in bid'ati Tirmiz'de ortaya çıktı, Merv'de Emevîler'in son devrinde Müslim b.

---

1 İnsanlara ait ihtiyarî fiillerin, ilâhî irâde ve kudretin zorlayıcı tesiriyle meydana geldiğini savunan çeşitli grupları bünyesinde toplayan bu fırka hakkında geniş bilgi ve bibliyografya için bk. İrfan Abdülhamid, "Cebriyye" DİA, VII, 205-208.

2 İlk kelâmcılardan olan ve Cehmiyye fırkası kendisine nisbet edilen Cehm b. Safvân'ın hayatı hakkında kâfi bilgi bulunmamakla birlikte, Ezd kabilesiden Beni Râsib'in azâtlı kö-

Ahvez el-Mâzinî tarafından öldürüldü. Ezelî sıfatların nefyi konusunda Mutezile'ye tabi olan Cehm b. Safvan, bu konuda daha da ileri gitti. Onun düşüncelerine göre:

a. Allah'ın mahlukatının nitelendirildiği bir sıfatla tavsif edilmesi câiz değildir, çünkü bu teşbihi gerektirir. Cehm Allah'ın kâdir, âlim, fail ve halık olmasını ortaya koymasında, kulların kudret, fiil ve yaratma ile tavsif edilemeyeceği düşüncesine dayanmıştır.

b. Allah hakkında bir mahalde bulunmayan hâdis ilimlerin varlığını ortaya koymuş, bir şeyi yaratmadan önce bilmeyeceğini, çünkü önce bilip sonra yaratmış olması halinde ilmi olduğu gibi kalıp kalmayacağı sorusu ortaya çıkacağını belirtmiştir. Eğer ilmi olduğu gibi kalacaksa, bu cehalet demektir, zira mevcut olacak şeyi bilmek mevcut bulunanı bilmekten başkadır. İlmi olduğu gibi kalmayacaksa değişmiş demektir, değişen ise mahluk olup kadîm değildir. Bu konudaki görüşünde Hişâm b. el-Hakem'e muvafakat eden Cehm'e göre, ilmin hadis olması sabit olunca, bu, iki husustan hali değildir: İlki ya Allah ilmi kendi zâtında ihdas eder, ki bu zâtta değişime sebep olur ve hadisler için mahal olmasını gerektirir, diğeri ise ilmi zâtında değil kendisiyle vasıflanan bir mahalde yaratması gerekir. Allah'ın bir mahalli bulunmadığı kesinlikle ortaya çıkınca, bu durumda Allah'ın bilinen varlıkların sayısınca hâdis ilme sahip bulunduğunu ileri sürmüştür.

c. Hâdis kudret konusundaki düşüncesi şöyledir: İnsan bir şey yapmaya muktedir değildir, istitâatla tavsif edilemez, fillerinde mecburdur, kudret, irâde ve ihtiyarı yoktur. Allah cansız varlıklarda yarattığı, ağaç meyve verdi, su aktı, taş yuvarlandı, güneş doğdu ve battı, hava bulutlandı, yağmur yağdı, arz silkindi bitkiler yetişti gibi misallerde belirtilen fiiller nasıl mecazen cansızlara nisbet edilirse, Allah'ın insanda yaratmış olduğu fiiller de aynı şekilde mecazen insana isnat edilir. Bütün fiiller cebrî olduğu gibi, sevap ve

---

lesi olduğu Horasan'da yaşadığı, Semerkant'ta yetiştiği, bir müddet Tirmiz'de kaldığı, oradan Kûfe'ye giderek Ca'd b. Dirhem'le görüştüğü, bir süre Belh'te kaldıktan sonra Tirmiz'e yerleştiği, 128 (745-46) yılında ölümüne kadar burada kaldığı bilinmektedir. Çeşitli düşünceleri değişik ekollere mensup âlimler tarafından tenkit ve reddedilmesine rağmen Cehm'in fikirleri birçok mezhep üzerinde etkili olmuştur. Taraftarları, yukarıda kendi düşünceleri çerçevesinde teşekkül eden ve Cehmiyye adını alan mezhebi, hicrî V. yüzyıla kadar sürdürmüşlerdir. (Geniş bilgi ve bibliyografya için bk. Şerafettin Gölcük, "Cehm b. Safvân", "Cehmiyye", DİA, VII, 233-236.)

cezada da cebir vardır. Böylece cebir isbat edilince teklifin de cebrî olduğu ortaya çıkmış olur.

d. Cennet ve cehennemdekilerin hareketleri sona erer, cennet ve cehennem, girecekler girip, . cennettekiler bütünlezzetleri tattıktan, cehennemdekiler de bütün elem ve sıkıntıları gördükten sonra fani olup nihayete erer. Çünkü önceden sonu olmayan hareket tasavvur edilemediği gibi, sonuçta da sonsuz hareket de tasavvur olunamaz. Cennet ve cehennemde ebedî kalınacağını "...hâlidîne fîhâ"mübalaga ve te'kide hamlederek, cennet ve cehennemde ebedî kalışın hakikat anlamında olmadığını belirtmiş, bu konuda "Gökler ve yer durdukça onlar da orada ebedî kalacaklardır"[3] ayetine dayanarak, ayette şart ve istisna bulunduğunu, oysaki ebedîlik ve sonsuzlukta şart ve istisna bulunmayacağını ifâde etmiştir.

e. Bir kimse marifete ulaşsa, sonra lisanıyla inkar etse, bununla kâfir olmaz, çünkü ilim ve marifet inkarla ortadan kalkmaz, o kimse mümindir. İmân parçalara bölünmez, yahut akit (tasdik), kavil (ikrar) ve amel diye kısımlara ayrılmaz. İmân ehli biribirinden farklı değildir, nebîlerin imânı ile ümmetin imânı aynı seviyededir, zira bilgilerin biribirinden üstün olma durumu yoktur. Selef, Cehm'i şiddetle reddederek onu tamamen sıfatları nefy edenlere (muattıla) nisbet etmişlerdir. Keza Cehm, rü'yetullahın nefyi, kelâmın mahluk olması ve bilgilerin (maarif) şeriat gelmeden önce akılla bilineceği konularında Mutezile ile aynı düşüncededir.

2- Neccâriyye

Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr'ın[4] mensuplarıdır. Rey ve çevresindeki Mutezile mensuplarının çoğu onun mezhebindedirler. Her ne kadar aralarında bir kısım gruplara ayrılmışlarsa da, usul olarak sayacağımız konulardaki meselelerde ihtilaf etmemişlerdir. Ayrıldıkları fırkalar, Bergûsiyye

---

3 Hud 11/108.

4 Abbasî halifesi Me'mun zamanında ortaya çıkan Mürciî-Cebrî Neccâriyye fırkasının kurucusu olan Ebu Abdullah Hüseyin b. Muhammed b. Abdullah, Kum asıllı olup Kirman vilayetinin Bâm şehrinde doğdu. Kaynaklarda doğum tarihine rastlanmamaktadır. Öğrenimi hakkında kafi bilgi bulunmamakla beraber, Bişr b. Gıyâs el-Merîsî'nin öğrencisi olduğu bilinmektedir. Zaman zaman Mutezile âlimleriyle tartışan Neccâr'ın İbnü'Nedim'in naklîne göre (bk. Fihrist, nşr. Rıza teceddüd, s. 229) Nazzâm'la yaptığı bir münakaşa sonucunda mağlup olup üzüntüsünden vefat etmiştir. Fakat onun genellikle 230 (845) yılının sonunda öldüğü kabul edilmektedir. (Geniş bilgi ve bibliyografya için bk. H. S. Nyberg-Khalil 'Athamina, "al-Nadjdjâr" EI², VII, 866-868.)

(veya Bürgûsiyye), Za'ferâniyye ve Müstedrike olup, ilim, irâde, kudret, hayat, sem' ve basar gibi sıfatların nefyi konusunda Mutezile, amellerin Allah tarafından yaratılması hususunda da Sıfatiyye ile aynı düşüncededirler.

Neccâr'a göre Allah, lizâtihi âlim olduğu gibi, lizâtihi mürîddir. İrâdenin taallukunun umumî olduğunu belirterek, Allah'ın hayrı da, şerri de, zararı da, faydayı da irâde edeceğini söylemiştir. Keza Allah'ın mürîd olmasının anlamının onun nefret edilmeyen ve mağlup olmayan manâsında olduğunu ifâde etmiştir. Ona göre Allah, hayır, şer, iyi ve kötü, kulların bütün fiillerinin halıkıdır, kul ise bu fiilleri iktisap eder. Hâdis kudretin tesiri olduğunu ifâde ederek, bunu Eş'arî'nin ortaya koyduğu gibi, **kesb** olarak isimlendirmiştir. Keza istitâatın fiille beraber olduğu hususususunda Eş'arî ile mutabıktır. Allah'ın görülmesi konusunu inkar ederek, bunun muhal olduğunu belirtmekle beraber, Allah'ın kalpte bulunan marifet nev'inden olan kuvveti göze tahvil etmesinin câiz olduğunu, kulun Allah'ı böylece bilmesine rü'yet (görmek) denilebileceğini beyan etmiştir. Kelâmın hâdis olduğunu da kabul eden Neccâr, bazı konularda Mutezile'den ayrılmıştır.

Ona göre Allah'ın kelâmı okunduğu zaman arazdır, yazıldığında ise cisimdir. Gariptir ki Za'ferâniyye Allah'ın kelâmı Allah'ın gayridir, Allah'ın gayri olan her şey mahluktur, dedikten sonra Kur'an mahluk diyen kâfirdir, demiştir. Herhalde onlar Kur'an konusundaki ihtilafı belirtmek istediler, yoksa sözlerinde tenakuz vardır. Müstedrike ise Allah'ın kelâmının kendinin gayri olduğunu ve dolayısıyla mahluk bulunduğunu, fakat Hz. Peygamber "Allah'ın kelâmı mahluk değildir" dediği ve selef de bu konuda icmâ ettikleri için onlara muvafakat ettiklerini, onların gayri mahluktur şeklindeki sözlerini, Kur'an'ın mevcut tertibi, sesler ve harflerden meydana gelen nazmına hamlettiklerini belirterek, aslında Kur'anın bu harflerin dışındakilerden başka harflerle yazıldığında, mahluk olacağını iddia etmişlerdir. Bu onlardan yapılan nakildir. Ka'bî'nin Neccâr'dan naklettiğine göre Allah ilim ve kudret manâsı ile değil, zât ve varlık olarak bütün mekandadır. Bu görüş ona muhalleri beraberinde getirmektedir.

Şeriatın gelmesinden önce, düşünen insan konusunda Mutezile ile aynı fikirde olup, bu kişinin düşünce ve istidlal sonucunda marifet yahut bilgiye ulaşmasının vâcip olduğu görüşündedir. İmânın tasdikten ibâret olduğunu söyleyen Neccâr, kebîre işleyip tevbe etmeden ölen kimsenin bundan dolayı

cezalanacağını, fakat cehennemden çıkması gerektiğini onu ebedî kalacak kâfirlerle aynı seviyede tutmanın adalet olmayacağını söylemiştir

Bergûs (veya Bürgûs) lakabıyla anılan Muhammed b. İsa, Bişr b. Gıyâs el-Merîsî, Neccâr, görüşleri itibariyle birbirine yakındırlar, hepsi de Allah'ın daima ortaya çıkacağını bildiği, hayır, şer, imân, küfür, taat ve mâsiyet gibi her şey hususunda mürîd olduğunu ortaya koymuşlardır. Mutezile ise genel olarak, bunu reddetmiştir.

3- Dırâriyye

Dırâr b. Amr[5] ve Hafs el-Ferd'in[6] mensuplarıdır. Her ikisi de sıfatların nefyi konusunda ittifak ederek, Allah'ın, cahil ve aciz olmadığı manâsında âlim ve kâdir olduğunu ileri sürdüler.

Allah'ın ancak kendisinin bilebileceği bir mahiyeti bulunduğunu belirterek, bu düşüncenin Ebu Hanîfe'nin mensuplarından bir cemaatten menkul olduğunu söylediler. Allah'ın böylece kendisini delil ve habere dayanmadan doğrudan bileceğini, bizim ise Allah'ı delil ve haberle bilebileceğimizi ileri sürdüler. Kulların cennette donatılacakları bir altıncı duyu ile Allah'ı göreceklerini, kulların fiillerinin hakikatte Allah tarafından yaratıldığını ve kendilerinin de fiilin gerçekten iktisap edicisi olduklarını belirterek, bir fiilin meydana gelişinde iki failin bulunmasının cevazını ortaya koydular. Allah'ın arazları cisimlere inkılap ettirmesinin câiz olduğunu, istitâat ve aczin cismin bir kısmı olduğunu, iki zamanın ortadan kaldırılmasıyla bunun cisim olduğu ortaya çıkacaktır. Her ikisi de Hz. Peygamber'den sonra sadece icmâın hüccet olma özelliği taşıdığını, dinin hükümleri konusunda nakledilen ahad haberlere dayanmanın makbul olmadığını belirttiler. Nakledildiğine göre

---

5 Basra Mutezilesi'nin ilk âlimlerinden olan Ebu Amr Dırâr b. Amr el-Gatafânî hakkında kaynaklarda İmam Ebu Yusuf'un çağdaşı ve bid'atçilerden biri olması dışında bir bilgi mevcut değildir. Birçoğu onu Mutezile'den saymamış, Bişr b. el-Mu'temir, onun gibisiyle utanç duyduklarını kaydetmiştir. Mezhepler tarihi müelliflerinin onun hakkında çok az bilgi vermeleri, büyük ihtimalle onun aşırıya kaçan düşünceleri olsa gerektir. Dırâr'ın büyük ihtimalle 200 (815) yılında öldüğü sanılmaktadır. (Daha geniş bilgi ve bibliyografya için bk. Mustafa Öz, "Dırâr b. Amr", DİA, IX, 274-275.)

6 Ebu Amr Hafs el-Ferd, Mısır asıllı olup Basra'ya gitmiş ve Mutezile kelâmcılarından Ebu'l-Hüzeyl'in öğrencisi olmuştur. İmam Şâfiî ile çağdaş olan bu zâtın, onunla münakaşalar yaptığı, Kur'an'ın mahluk olduğu iddiasından dolayı tekfir edildiği nakledilir. Hafs el-Ferd'in, kesin olarak bilinmemekle birlikte, 204 (820) yılından sonra öldüğü tahmin edilmektedir. (Geniş bilgi ve bibliyografya için bk. Emrullah Yüksel, "Hafs el-Ferd", DİA, XV, 117-118.)

Dırâr Abdullah b. Mes'ud'un ve Übey b. Ka'b'ın kıraatlerini inkar ederek, kesin olarak onları Allah'ın indirmediğini ifâde etmiştir.

Şeriatın gelmesinden önce düşünen kimseye aklı ile bir şey vâcip olmaz, ancak peygamber gelip, bazı şeyleri emir ve nehyettikten sonra gereklilik başlar. Aklın hükmü ile Allah'a hiçbir şeyin gerekli olduğu ortaya konamaz. İmâmetin Kureyş'in dışındaki insanlar için de uygun olduğunu, hatta Kureyşli ile Nabatî karşı karşıya gelirse, sayıca az ve daha güçsüz, şeriata muhalefet ettiğinde hal' edilmesi daha kolay olan ikincisinin imâmetinin daha uygun olduğunu belirtir.

Mutezile, imâmetin Kureyş'ten başkası için câiz olduğunu ifâde ederse de, Nabatî'yi Kureşî'ye takdim etmez.

III- SIFÂTİYYE

Bil ki, seleften birçok topluluklar, Allahu Taâlâ hakkında ilim, kudret, hayat, irâde, sem', basar, kelâm, celâl, ikram, cûd (cömertlik), in'am, izzet ve azamet gibi ezelî sıfatlar isbat etmişler, zât sıfatlarıyla fiil sıfatlarını ayırmayarak onlardan bahsederken hepsini aynı şekilde sıfat olarak mütalaa etmişlerdi. Bunun yanında yedeyn (iki el) vecih (yüz) gibi haberî sıfatları da kabul ederek, bunları te'vil etmeyip, dinde varid olduklarını, bundan dolayı haberî sıfatlar olarak isimlendirdiklerini söylüyorlardı. Mutezile sıfatları kabul etmediği için Muattıla, selef de sıfatları kabul ve isbat ettiği için Sıfatiyye ismiyle anılmıştır.

Bununla birlikte seleften bazıları sıfat isbatı konusunda aşırı giderek Allah ve kul arasında teşbihe yönelerek, mahlukların sıfatlarını Allah'a izafe etmişlerdir. Bir kısmı da ilâhî fiillerin delâlet ettiği sıfatlarla, haberlerde varid olanları kabul etmekle yetinmişlerdir. Bu sebeple kendi aralarında ikiye ayrılmışlardır:

İlk grup lafzı ihtimalli bulunduğu yönde te'vil edenler, diğerleri ise te'vil konusunda tevakkuf eden yahut duraklayanlardır. Sonuncu grup, akıl gereği Allah'ın benzeri bir şeyin mevcut bulunmadığını, mahlukatından hiçbir şeye benzemediğini, mahluklarından da hiçbir şeyin de O'na benzemediğini kesin olarak bildiklerini, fakat bu konuda varid olan lafızların, "Rahman arşa istiva etti. "[1], "İki elimle yarattım"[2] ve "ve Rabb'in geldi"[3] ayetleri ve diğerlerinin tefsir ve te'vilini bilmekle mükellef bulunmadıklarını, asıl teklifin Allah'ın şeriki bulunmadığı ve hiçbir şeyin ona denk olmadığı

---

1 Tâhâ 20/ 5.

2 Sâd, 38/75.

3 Fecr 89/22.

hususuna inanmak konusunda olduğunu belirterek, bu hususu kesin olarak ortaya koyduklarını ifâde etmişlerdir.

Daha sonra müteahhirinden bir cemaat, selefin dediklerine ilave olarak naslarda geçen lafızların zâhiri üzere kabul edilmesini ileri sürerek, tamamiyle teşbihe düştüler ki, bu selefin inancına zıttır. Tam teşbihe yönelen, Tevrat'ta buna delâlet eden bir çok lafızlar bulan Yahudîler'in Karâîler adlı fırkasıdır.

Daha sonra İslâm bünyesinde Şia, gulüv ve taksire yönelmiştir. Gulüv yahut aşırılık, bazı imamlarını Allah'a benzetmek şeklinde olmuş, taksir ise Allah'ı mahlukatından birine benzetmek şeklinde ortaya çıkmıştır. Seleften Mutezile ve mütekellimler ortaya çıkınca Râfizîler'den bir kısmı gulüv ve taksirden rücu ederek itizal düşüncelerini benimsemişler, seleften bir topluluk da lafızları zâhiri üzere tefsir ederek teşbihe düşmüşlerdir.

Te'vile teşebbüs etmeyen ve teşbihe yönelmeyen selef içinde bulunanlardan Malik b. Enes, "İstiva malum, keyfiyyeti meçhul, ona inanmak vâcip, onu sormak bid'attir"demişti. Ahmed b. Hanbel, Süfyan es-Sevrî, Davud b. Ali el-Isfahânî gibi âlimler ve onlara tabi olanlar bu gruptandır.

Abdullah b. Saîd el-Küllâbî, Ebu'l-Abbâs el-Kalânisî ve Hâris el-Muhâsibî zamanına gelindiğinde, bunlar seleften oldukları halde kelâm ilmiyle ilk uğraşan kimseler olup, selefin akaidini kelâmî hüccetler ve usulî delillerle desteklediler. Bir kısmı eser yazmış, bir kısmı da öğrencilerine ders vermişlerdi. Bu durum devam edip Eş'arî ile hocası Ebu Ali el-Cübbâî arasında salah ve aslah konusunda ortaya çıkan münazara anlaşmazlıkla sonuçlanınca, Eş'arî Mutezile'den ayrılarak bu gruba iltihak etmiş, onların düşüncelerini kelâmî metotlarla desteklemiş, sonuçta Ehl-i sünnet ve'l-cemaat içinde bir mezhep ortaya çıkmış ve Sıfatiyye ismi de Eş'ariyye ismine inkılap etmiştir. Müşebbihe ve Kerrâmiyye sıfatları kabul eden zümreler olduğu için biz onları Sıfatiyye'nin iki grubu olarak ele almış bulunuyoruz.

1- Eş'ariyye

Eş'ariyye, nesebi Hz. Peygamber'in ashabından Ebu Musa el-Eş'arî'ye[4] ulaşan Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî'nin[5] mensuplarıdır. Ebu Musa el-Eş'arî'nin, Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin mezhebindeki düşüncelerinin aynını benimseyip ortaya koyduğu şeklinde duyduğum bir söz, ilginç bir fikrî müşterekliği ortaya koyar. Şöyleki Amr b. el-As'la arasında geçen münazarada, Amr, "Rabbimle benim aramda hükmedecek bir kişiyi nerede bulurum?" diye sorunca, Ebu Musa hükmedecek kişinin kendisi olduğunu belirtmiş, bunun üzerine Amr; "Benim için bir şeyi takdir edip daha sonra beni azaplandırır mı?" şeklinde sorunca, Ebu Musa evet, diye cevap verdi. Amr'ın "niçin?" şeklindeki sorusunu, "Çünkü Allah sana zulmetmez, şeklinde cevaplandırınca, Amr sustu ve cevap bulamadı.

Eş'arî şöyle der: "İnsan hilkati konusunda düşünüp, başlangıcının ne olduğu, yaratılış merhalelerinden devre devre nasıl geçtiği ve sonunda hilkati tamamlanmış bir varlık haline geldiğini dikkatle izlediğinde, hilkatini üstlenen, kendisini bir dereceden diğerine ulaştıran ve noksanlıktan kemale yüceltenin kendisi olmadığını kesin olarak anlar ve zarurî olarak kendisinin kâdir, âlim, mürîd bir yaratıcısının mevcut olduğu sonucuna ulaşır. Çünkü,

---

4 Ebu Musa el-Eş'arî, aslen Yemen'in Zebid şehrindeki Eş'ar kabilesine mensuptur. İslâm'a girmesinden sonra Hz. Peygamber tarafından Yemen bölgesinin zekatını toplamakla görevlendirilmiş, Sıffin savaşı sonunda istemediği halde hakem seçilmiş, 42 (662-663) yılında vefat etmiştir. (Geniş bilgi ve bibliyografya için bk. M. Yaşar Kandemir, "Ebu Mûsâ el-Eş'arî" DİA, X, 190-192.)

5 Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî, 260 (873-874) yılında Basra'da doğmuş, önce yahya b. Zekeriyya es-Sâcî'nin öğrencisi olmuş, annesinin Ebu Ali el-Cübbâî ile evlenmesinden sonra ondan kelâm öğrenmiştir. Bu arada Abdurrahman b. Halef, Ebu Halife el-Cumahî, Sehl b. Nuh ve Muhammed b. Yakub gibi sünni âlimlerden hadis ve fıkıh dersleri aldı. Basra'da oturduğu sırada zaman zaman Bağdat'a giderek Ebu İshak el-Mervezî'nin Mansur Camii'ndeki derslerine katıldı. Gençliğinde Cübbâî'nin tesiriyle Mutezile'yi benimsemiş ve bu konuda muhtelif eserler yazmış olmasına rağmen, 300 (912-913) yılında Basra Camii'nin kürsüsünde, Mutezile'den ayrılıp, Ahmed b. Hanbel ve diğer selef âlimlerinin itikadını benimsediğini açıkladı. Eş'arî'deki bu değişiklik, rüyasında Hz. Peygamber'in ikazına maruz kalması yahut hocasıyla üç kardeş meselesi konusunda yaptığı münakaşalardan tatminkar bir sonuç alamamasına bağlanır. Eş'arî 300'lü yıllarda Bağdat'a giderek hayatının geri kalan kısmını orada tamamladı. Basra'da yürüttğü öğretim ve te'lif faaliyetlerini, Bağdat'ta Sünnî inanç doğrultusunda sürdürerek pek çok öğrenci yetiştirdi. Kaynaklarda ölüm tarihi konusunda ihtilaf varsa da, genellikle 324 (935-936) yılında vefat ettiği kabul edilmektedir. (Hayatı, mezhebi hakkında geniş bilgi ve bibliyografya için bk. İrfan Abdülhamid, "Eş'arî, Ebu'l-Hasan" DİA, XI, 444-447; Y. Şevki Yavuz, "Eş'ariyye", DİA, XI, 447-455.)

fıtrattaki irâde belirtileri, hilkatteki sağlamlık ve tutarlılık eserlerinin ortaya çıkışı sebebiyle bu gayeli fiillerin, cisimlerin tabiatı sonucu ortaya çıkması tasavvur olunamaz. Yaratıcının fiillerinin delâlet ettiği, inkarı mümkün olmayan sıfatları vardır. Nitekim fiilleri O'nun âlim, kâdir, mürîd olduğuna delâlet ettiği gibi ilmi, kudreti ve irâdesi olduğuna da delâlet eder. Çünkü delâlet yönü şahit ve gaip için değişmez, Zira Âlimin ilim sahibi olmak, kâdirin kudret sahibi olmak, mürîdin de irâde sahibi olmak ötesinde hakikatte bir başka manâsı yoktur. Buna göre sağlamlık ve tutarlılık ilimle, vuku bulma ve hudus kudretle, varlıklar için bir vakit ötesinde bir başka vaktin, bir kader dışında bir başkasının, bir şekil haricinde başka bir şeklin tahsisi irâde ile hasıl olur. Zâtın bu sıfatlarla vasıflandırılabilmesi, belirttiğimiz delil üzere ancak zâtın bir hayatla diri olmasıyla tasavvur olunabilir."

Sıfatları inkar edenleri kurtuluşu olmayan bir şekilde sıkıştıran Eş'arî şöyle dedi: "Siz Allah'ın âlim, ve kâdir olduğu konusunda delil ortaya koyarak bize muvafakat ettiniz, bu iki sıfatın mefhumlarının ya bir, ya da birden çok olması gerekir. Eğer bir olduğu söylenirse bu takdirde Allah'ın kâdirliği ile bilmesi, âlimliğiyle kâdir olması gerekir. Bu takdirde zâtın ilminden mutlak olarak Allah'ı âlim ve kâdir kılan bir ilmin ortaya çıkması gerekir ki, mesele böyle değildir. Böylece belirtilen iki itibarın birbirinden farklı olduğu ortaya çıkmış olur. Bu durumda farklılığın mücerret lafza veya bulunulan hale yahut da bir sıfata raci olması lazım gelir. Mücerret lafza raci olması batıldır, çünkü akıl, akılla kavranan iki makul mefhumun farklılığına hükmeder. Lafızların mevcut bulunmadığı doğrudan kabul edilse bile, akıl onu tasavvurda şüpheye düşmez, hale irca etmek de batıldır. Zira varlıkla veya yoklukla tavsif olunmayan bir sıfatın varlığını ortaya koymak, varlıkla yokluk arasında, isbatla nefiy arasında bir vasıtayı ortaya koymaktır ki bu muhaldır. Bu durumda zât ile kâim bir sıfata rücu etmek gerekir" ki, Eş'arî'nin mezhebi de budur.

Eş'arî'nin mensuplarından Kadı Ebu Bekir el-Bâkıllânî,[6] halin isbatı ve nefyi konusunda oldukça çaba gösterdi, sonuçta hali isbât görüşünde karar

---

6 330 (941-942) yılında doğduğu sanılan, Ukberâ ve Bağdat'ta kadılık, Sagr'de kadı'l-kudatlık yaptığı için "Kâdî" ünvanıyla tanınan Bâkıllânî, ilmî şahsiyeti yanında diplomatlık yönüyle de şöhret kazanmıştır. Esir değişimi ve diğer siyâsi konuları görüşmek üzere Büveyhî hükümdarı Adududdevle tarafından elçi olarak İstanbul'a gönderildiği, Bizans sarayında II. Bâsilius ve ileri gelen din adamlarıyla muhtelif konularda başarılı münazaralarda bulunduğu nakledilmektedir. Sahasında önemli eserler yazan Bâkıllânî, 23 Zilkade 403 günü (5 Haziran 1013) Bağdat'ta vefat etti. (Hayatı, düşünceleri, eserleri hakkında geniş bilgi ve bibliyografya için bk. Şerafeddin Gölcük, "Bâkıllânî", DİA, IV, 531-535.)

kıldı. Bununla birlikte ilâhî sıfatları haller olarak değil, zât ile kâim manâlar olarak ortaya koymuştur. Ebu Hâşim'in isbat ettiği hali kendilerinin sıfat olarak isimlendirdiklerini, zira özellikle onun bu sıfatları gerektirecek bir halet isbat ettiğini söylemiştir.

Ebu 'l-Hasan el-Eş'arî, Allah'ın bir ilimle âlim, bir kudretle kâdir, bir hayatla diri, bir irâde ile mürîd, bir kelâm ile mütekellim, bir sem' ile semî, bir basar ile basîr olduğunu belirtmiştir. Beka konusunda görüş ihtilafı vardır. Şöyle söyledi: "Bu sıfatların hepsi ezelî ve Allah'ın zâtı ile kâimdir. Bu sıfatların Allah olduğu, Allah'ın gayri olduğu, Allah da olmadığı, gayrısı da olmadığı söylenemez. Allah'ın kadîm bir kelâmla mütekellim, kadîm bir irâde ile mürîd olduğunun delili, daha önce belirtildiği üzere şöyledir: Allah meliktir, melik emri ve nehyi olandır, o halde O emredici ve nehyedicidir. Bu durumda ya kadîm bir emirle emreder yahut muhdes bir emirle emreder. Eğer muhdes bir emirle emrederse, bu emri ya kendi zâtında ihdas eder, ki bu ilâhî zâtın hâdisler için mahal olmasını gerektirir, bu da muhaldir. Yahut da bir mahalde ihdas etmesi gerekir ki bu o mahallin kendi özellikleriyle mevsuf olmasını gerektirir veya mahalsiz olarak ihdas eder ki bu da makul değildir. Sonuçta Allah'ın kadîm, sıfatların da kendisiyle kâim bulunduğu ortaya çıkmış olur. İrâde sem' ve basardaki taksim deböyledir."

Şöyle der: "Allah'ın ilmi, imkansız, câiz, vâcip, mevcut, madûm, gibi bütün bilinenlere taalluk eden bir ilimdir. Kudreti de bir olup varlığı câiz olan bütün şeylerle ilgilidir. İrâdesi ihtisası kabul eden (mümkün olan) her şeye taalluk eder. Kelâmı da emri nehyi, haberi istihbarı, va'di ve vaîdi olarak birdir, bu sayılanlar kelâmın kendisinin sayısını değil, kelâmın itibarî özelliklerini ifâde eder. Meleklerin lisanı üzere peygamberlere indirilen ibâreler ve lafızlar ezelî kelâma delâlet eder, delâletler mahluk ve muhdestir, medlul ise kadîm ve ezelîdir. Kıraatle okunan, tilavetle tilavet olunan arasındaki fark, zikir ve mezkur arasındaki fark gibidir, zikir muhdes, mezkur (zikredilen) ise kadîmdir."

Eş'arî bu ifâdeleriyle harflerin ve kelimelerin kadîm olduğunu iddia eden Haşviyye'den bir cemaate muhalefet etmiş olmaktadır. Eş'arî'ye göre, kelâm ibâre ötesinde nefs ile kâim bir manâdır, ibâre insanın manâyı ifâde etmek için kullandığı söz ve yazı kalıplarıdır. O halde mütekellim, kelâm kendisiyle kâim olan kimsedir. Buna karşı Mutezile mütekellimin, kelâm fiilini işleyen ve yapan kimse olduğunu söylemiş, ibârenin de mecazen yahut da lafızdaki iştirak sebebiyle kelâm olarak isimlendirildiğini belirtmiştir.

Eş'arî şöyle dedi: "Allah'ın irâdesi bir, kadîm ve ezelîdir, kendine has fiillere ve kendi tarafından yaratılması cihetiyle kulların fiillerine -onların müktesebi olma bakımından değil- taallluk eder." Bundan hareketle, hayır, şer, faydalı ve zararlı olanların hepsinin Allah'ın irâdesiyle olduğunu belirtti. İrâde ettiği ve bildiği gibi, kullarından bildiğini irâde etmiştir. Kaleme emretti, o da Levh-i Mahfuz'da yazdı. İşte bu, onun hükmü, kazası, bozulmayacak ve değişmeyecek olan kaderidir. Malumun hilafı, cins itibariyle güç dahilinde ve fakat fakat vukuu muhal olandır.

Teklifu mâ lâ yutâk (güç yetmeyen bir şeyi teklif) belirttiğimiz sebepten dolayı Eş'arî'nin mezhebinde câizdir. Çünkü ona göre istitâat, iki zamanda baki olmayan bir arazdır. Teklif halinde mükellef asla kâdir değildir, zira mükellef kendisine emredileni ihdas etmeye gücü yeten kimsedir. Fiili işlemeye asla gücü bulunmayan bir kimseye mükellef denilmesinin câiz olduğu konusuna gelince -kitabında buna dâîr ifâde mevcut bulunsa da - bu muhaldir.

Eş'arî'ye göre, kul fiillerini yapmaya kâdirdir. İnsan kendisini gözlediğinde irâde dışı titreme hareketi ile ihtiyarî ve iradî fiilleri arasında farkı zarurî olarak anlar. Bu anlama, ihtiyarî hareketlerin insanın kudreti sonucu hasıl olduğu, kudret sahibinin irâdesine bağlı olmasındandır. Bu sebepten dolayı "kesbe bağlı olan fiil, hasıl olan kudretle ortaya konulur ve hadis kudretin tesiriyle meydana gelir" demiştir.

Ebu'l-Hasan'ın koyduğu asla göre hâdis kudretin, ihdasta tesiri bulunmamaktadır. Çünkü hudus ciheti, tek bir hüküm olup, cevher ve araza göre değişmez. Eğer hâdis kudret, hudus hükmünde müessir olsaydı, her muhdesin ortaya çıkmasında müessir olur, hatta renkler, tatlar ve kokular gibi şeyler yanında cevherle ve cisimler ihdasına salih olurdu. Bu da hâdis kudretle semanın arz üzerine düşmesinin câiz olduğu sonucunu doğururdu. Halbuki Allah, hâdis kudretin akabinde yahut altında veya beraberinde, kul irâde edip yöneldiği zaman sünnetini icra ederek fiilini gerçekleştirir. İşte bu, kulun bu fiili kesbi olarak isimlendirilir. Bu durumda ibda ve ihdas olarak fiilin yaratılması Allah'tan, kudreti altında ortaya çıktığı için, kesb de kuldandır.

Kadı Ebu Bekir el-Bâkıllânî biraz daha ileri giderek şöyle dedi: "Hâdis kudretin bir şeyi yoktan var etmeye (icad) uygun olmadığı delille ispat edildi, fakat fiil sıfatları yahut fiilin yönleri veya itibarları sadece hudus üzerine

inhisar etmez. Burada hudus ötesinde cevherin mekanda yer tutan cevher ve arazları kabul eder bulunması, arazın renk ve siyah vs araz olması gibi başka yönler vardır. Bunlar ahvâl konusunu benimseyenlerin ileri sürdüğü hallerdir." sonra "Fiilin hâdis kudretle veya hâdis kudretin tahtında hasıl olması ciheti özel bir nisbettir ki kesb adını alır ve bu, hâdis kudretin eseridir" dedi.

Şöyle söyledi: "Mutezile'nin prensibi üzere, hudus veya var olma halinde veya fiilin yönlerinden birinde kudretin tesiri veya kadîm kâdiriyet bulunması câiz olduğuna göre, hâdis kudretin, hâdis varlığın sıfatı demek olan bir halde yahut da fiilin vecihlerinden birinde, -mesela bu hususî şekilde bir hareket olabilir- niçin tesiri bulunması câiz olmasın? Zira mutlak olarak hareketten ve arazdan anlaşılan, birbirinden farklı olan kıyam ve oturmadan anlaşılandan başkadır. Bunlar iki ayrı haldir, zira her kıyam harekettir fakat her hareket kıyam değildir."

"Malumdur ki her insan, yoktan var etti (icad), sözüyle, namaz kıldı, oruç tuttu, oturdu, kalktı sözleri arasındaki farkı zarurî olarak ayırır. Bunun gibi kullara izafe edilen bir cihet veya husus Allah'a izafe edilemeyeceği gibi, kullara izafe edilen bir hususu da Allah'a izafe etmek câiz bulunmamaktadır. "

Kadı, hâdis kudretin tesiri ve eseri bulunduğunu ortaya koydu: "Bu özel bir halet olup, hâdis kudretin fiile taallukundan ortaya çıkmış bulunan fiilin cihetlerinden biridir. Bu cihet sevap ve cezanın mukabili olmak üzere taayyün etmiş bir cihettir. Zira varlık, varlık olması bakımından, özellikle Mutezile'nin prensibine göre, ona sevap veya ceza terettüp etmez, cezaya karşılık teşkil eder. Zira hüsün ve kubuh yönü, var olmanın ötesinde iki zâtî sıfattır, mevcut olan mevcut olması itibariyle hasen ve kabih değildir. "

Şöyle dedi: "İki hal olan iki sıfatın isbatı size göre câiz olunca, bana göre de hâdis kudrete müteallık olan bir halet isbatı câizdir. 'Bu meçhul bir halettir' diyen olursa, biz de imkan ölçüsünde o iki haletin cihetlerini açıklayıp, ne ve nasıl olduklarını misallerle belirteceğiz."

Daha sonra İmâmu'l-Harameyn Ebu'l-Maâlî el-Cüveynî[7] bu beyanı biraz daha aşarak şöyle dedi: "Bu kudret ve istitâatı nefyetmek, aklın ve hissin

---

[7] 419 (1028) yılında Nişabur'da doğan Ebu'l-Maâlî Rüknüddin Abdülmelik, ünlü bir müderris olan babasından, Şeyhu'l-Hicâz diye tanınan amcası Ali b. Yusuf'un öğrencisi oldu. 20 yaşı civarında babasının ölümü üzerine onun yerine geçerek tedris faaliyetlerini sürdürdü. Bir taraftan da kendisini yetiştirmek için devrinin önde gelen âlimlerinden ders aldı,

kabul etmediği bir şeydir. Hiçbir şekilde tesiri olmayan bir kudreti kabul etmek, bir anlamda kudreti tamamen nefyetmek gibidir. Fiil işlenmeyen bir halette tesir ortaya koymak, özellikle tesiri nefyetmek gibidir, ahvâl onlara göre varlık ve yoklukla vasıflandırılamaz. Bu durumda fiili ihdas ve halketme yönüne değil, hakiki olarak kulun kudretine nispet etmek gerekir. Zira halketme filinden anlaşılan, bir şeyi müstakil olarak yokluktan vücuda getirmektir. İnsan kendi nefsinde fiile muktedir olmayı hissettiği gibi, müstakil olmadığını da hisseder. O halde fiilin varlığı kudrete dayanır, kudretin varlığı da bir başka sebebe dayanır, ki kudretin bu sebebe nisbeti fiilin kudrete nisbeti gibidir. Bunun gibi bir sebep bir başka sebebe dayanarak, sebepleri birbirine bağlayana (müsebbibü'l-esbâb) kadar gider. O ise sebepler ve müsebbepleri yaratan, mutlak olarak her şeyden müstağni olandır. Zira her sebep ne kadar müstağni olsa da, bir yönüyle, bir başka sebebe muhtaçtır, oysaki Allahu Taâlâ mutlak ganîdir, ihtiyaç ve fakirlikten münezzehtir.

Cüveynî bu görüşü ilâhîyyun diye anılan felsefecilerden almış ve kelâm konusunda ibraz etmiştir. Onun benimsediği asla göre sebebin müsebbebe mahsus olan nisbeti, fiil ve kudret arasında mevcut değildir, aksine mevcut kılınan her hâdisin hükmü böyle olur. Bu takdirde tab' görüşünü kabul etmek, cisimlerin cisimlerde yaratma tesirini, tabiatların yine tabiatlarda ihdas etme durumunu kabul etmek gerekir ki, bu İslâm'a mensubiyet durumunda olanların mezhebi değildir. Muhakkık filozofların cismin bir cisim yaratmada tesirli olmadığı konusundaki fikirleri böyle iken bu nasıl olur, dendiğinde şöyle cevap verdiler: Cismin cisimden veya cisimdeki bir kuvvetten suduru câiz değildir, zira cisim madde ve suretten meydana gelir, eğer cisim tesir etse idi, bu iki yönüyle yani madde ve suretle tesir ederdi. Maddenin yokluğa dayanan bir bir tabiatı vardır, eğer tesir etse yoklukla birlikte olarak tesir ederdi, bu ikinci muhaldir, daha öncekinin de muhal olması sebebiyle, bunların zıttı doğrudur. Bu da cismin yahut cisimdeki bir kuvvetin bir başka cisim üzerinde müessir olamayacağıdır.

Nişabur ve çevresinde Sünniliğin güçlenmesini sağladı. Tuğrul Bey devrinin başveziri Amidü'l-mülk zamanında sıkıntılara marz kalarak önce Bağdat'a, oradan da Hicaz'a geçerek dört yıl süreyle Mekke ve Medine'de kalmaya mecbur oldu. Daha sonra Nizamülmülk'ün başvezirliği zamanında Nişabur'a dönerek kendisi için yaptırılan Nizamiyye Medresesi'nde çok sayıda öğrenciye ders verdi. Başta eş-Şâmil ve el-İrşâd olmak üzere çok sayıda eser te'lif eden Cüveynî, 478 (1085) yılında Nişabur'da vefat etti. (Geniş bilgi ve bibliyografya için bk. Abdülazim ed-Dîb, "Cüveynî, İmamü'l-Harameyn", DİA, VIII, 141-144.)

Cisim ve cisimde bulunan bir kuvvet konusunda daha araştırıcı ve derin düşünenler, her şeyin zâtı sebebiyle câiz olduğuna yönelerek "Zâtıyla câiz olan olanın, herhangi bir şey ihdas etmesi câiz olmaz, eğer o, bir şey ihdas etmiş olsa, cevazın birlikte olması ile ihdas eder, halbuki cevazın yoklukla ilgili bir tabiatı vardır. Câiz olan aradan çekildiğinde zâtın adem yahut yokluğu ortaya çıkar. Eğer cevaz yoklukla birlikte tesir etmiş olsa bu yokluğun varlıkta müessir olmasını gerektirir ki, bu muhaldir. Buna göre hakiki mucid (vücuda getiren, mevcut kılan) varlığı zâtının gereği olandır. Bunun dışındaki sebepler varlığı kabule hazır olup, varlığın hakikatini ihdas edici unsurlar değildir. Bunun açıklamasını yapacağız.

İmâmu'l-Harameyn'in kelâmının kaynağı belirtildiği gibı olunca, fiili gerçekte sebeplere izafe etmek nasıl mümkün olur? Bu şaşılacak bir durumdur.

Bu böyle, fakat biz şimdi Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin kelâmına dönüyoruz. Şöyle dedi: "Gerçek Hâlık Allahu Taâlâ olup yaratmada bir başkası O'na ortak olmayınca, bu durumda Allah'ın en özel vasfı yaratma (ihtirâ) hususundaki kudreti olduğu ortaya çıkar. Eş'arî, Allah isminin tefsirinin de bu olduğunu söyler. Buna karşı Üstad Ebu İshak el-İsferâyînî[8], Allah'ın en husûsî vasfının, diğer bütün varlıklardan ayrılmasını gerektiren bir varlık olmasına bağlar.

Bazıları ise, kesin olarak biliyoruz ki her mevcut olan şey, kendisinden başka olandan herhangi bir özellikle değişiklik gösterir. Böyle olmasa bütün mevcutların müşterek ve birbirine müsavi olmaları gerekirdi. Allahu Taâlâ da mevcuttur, diğer mevcutlardan en husûsî vasfı ile farklı olması gerekir. Fakat akıl bu husûsî özelliği bilme konusunda bir sonuca varamaz, sem' de (naklî deliller) bunu bildirmemiştir, bu sebeple tevakkuf ediyoruz, demişlerdir.

---

8 Eş'arî kelâmcısı ve Şâfiî fakihi olan Ebu İshak el-İsferâyînî, İsferâyin'de doğdu. Doğum tarihi bilinmemektedir. Bağdat'a giderek Ebu'l-Hasan el-Bâhilî, Ebu Muhammed Da'lec ve Ebu Bekir Muhammed b. Yezdâd gibi hocalardan ders aldı. Öğrenimini bitirdikten sonra Nişabur'a dönerek, burada başta Abdülkâhir el-Bağdâdî ve Abdülkerîm el-Kuşeyrî olmak üzere çok sayıda öğrenci yetiştirdi. Sahasında önemli eserler vermiş olan Ebu İshak, 418 (1027) yılında Nişabur'da vefat etmiştir. (Geniş bilgi ve bibliyografya için bk. Salih Sabri Yavuz, "İsferâyînî, Ebu'l-İshak", DİA, XXII, 515-516.)

Bunu akıl bilebilir mi? Bu konu tartışmalı olup Dırâr b. Amr'ın mezhebine yakındır. Bununla birlikte Dırâr Allah için mahiyyet lafzını kullanmış fakat bu ifâde hoş karşılanmamıştır.

Eş'arî'nin mezhebine göre her mevcudun görülebileceği doğrudur, çünkü görülmeyi doğrulayan var olmaktır. O halde Alahu Taâlâ mevcut olup görülmesi sahihtir. Müminlerin ahirette Allah'ı göreceklerini belirten "O gün terü taze yüzler vardır ki, Rableri'ni göreceklerdir".[9] gibi naklî deliller ve haberler varid olmuştur. İfâdesi şöyle devam eder: Allah'ın görülmesinin bir cihet, mekan, şekil, karşı karşıya bulunma, ışınların ulaşması bir tabiata bürünme gibi şeylerle ilgisi bulunmamaktadır, çünkü bunların hepsi muhaldir. Eş'arî'nin Allah'ın görülmesinin mahiyeti konusunda iki kavli vardır: Bunlardan birincisi bunun özel bir bilgi olduğudur, özellikten kasdı bu bilginin yokluğa değil, varlığa taallukudur. İkincisi ise, idrak edilene tesir gerektirmeden ve ondan etkilenmeden, rü'yetin mahiyetinin ilmin ötesinde bir idrak olduğudur.

Eş'arî, sem' ve basarın Allahu Taâlâ'nın iki ezelî sıfatı olduğunu, her ikisinin de ilmin ötesinde iki idrak olup, özellikle var olma şartıyla idrak edilecek her şeye taalluk ettiğini ortaya koydu. Yedeyni (iki el), vechi (yüz) haberi sıfatlar olarak kabul edip öylece ortaya koydu, Bunların naklî delillerde (sem') varid olduğunu, varid olduğu gibi ikrar etmek gerektiğini belirtti. Kendisinin bunları te'vile yönelmemek şeklinde oluşan Selef yoluna meyli varsa da, te'vil edilmesinin câiz olduğu yönünde de bir kavli bulunmaktadır.

Eş'arî'nin mezhebi va'd, vaîd, esma, ahkam, sem', ve akıl konularında her yönden Mutezile'ye muhaliftir.

Şöyle dedi: "İman kalple tasdiktir. Dil ile ikrar ve erkan ile amele gelince, bunlar imânın fürûudur. Allah'ı kalple tasdik eden yani O'nun vahdaniyetini ikrar eden, peygamberlerini itiraf edip onların Allah tarafından getirdiklerini kalple tasdik edenkimsenin imânı sahihtir. Hatta bu hal üzere ölse mümin ve kurtuluşa ermiş olur. Ancak bunlardan bir şeyi inkar etmek, kişiyi imândan çıkarır."

"Büyük günah işleyen kimse, tevbe etmeden bu dünyadan ayrıldığında, onun hükmü Allah'a kalmıştır, ya rahmetiyle affeder veya "Şefaatim ümme-

---

9 Kıyame 75/22.

timden büyük günah işleyenleredir"[10] hadisi gereğince Hz. Peygamber'in şefaatine nail olur, yahut da işlediği suç miktarınca azap görür, sonra Allah onu rahmetiyle cennetine dahil eder. O kimsenin cehennemde kâfirlerle birlikte ebedî kalması câiz değildir. Zira kalbinde zerre miktarı imân bulunan bir kimsenin cehennemden çıkarılacağına dâîr naklî deliller varid olmuştur. Eğer tevbe etmişse; aklın hükmü sonucu Allah'ın bu tevbeyi kabul etmesi gerekir, diyemem, çünkü bir şeyi gerekli kılan Allah'tır, ona hiçbir şey gerekli değildir. Bu meyanda Allah'ın tevbe edenlerin tevbelerinin kabul edeceği, muztar durumda kalanların dualarına icabet edeceği naklî delillerde belirtilmiştir. O mahlukatının malikidir, dilediğini yapar ve istediği gibi hükmeder. Yarattıklarının hepsini cennete veya hepsini cehenneme soksa, bu hiçbir şekilde zulüm olmaz, zira, zulüm tasarruf edenin malik bulunmadığı konudaki tasarruftur, yahut bir şeyin konulması gereken yerden başka yere konulmasıdır. O mutlak maliktir, zulüm işlemesi tasavvur olunamaz, ona cevr ve zulüm isnat olunamaz.

Şöyle dedi: "Bütün vâcipler sem'îdir, akıl hiçbir şeyi gerekli kılamaz, hüsün ve kubha hükmedemez, Bu durumda Allah'ın bilinmesi akılla hasıl olur fakat dinin gelmesiyle vâcip olur. Allah "Biz peygamber göndermedikçe azap etmeyiz"[11] buyurmuştur. Keza nimetleri ihsan edene şükretmek, itaatkar kimseye sevap verilmesi, âsinin cezalandırılması akılla değil, dinin gelmesiyle vâcip olur. Salah, aslah, lutuf, gibi hikmet açısından gerekli ve aklın lazım gördüğü hiçbir şey, bir başka yönden bunların zıtlarının, akıl vasıtasıyla Allahu Taâlâ'ya vâcip olduğu söylenemez".

"Kullara teklifte bulunma, Allah'a vâcip değildir, bu takdirde ona bir fayda gelmeyeceği gibi bir zarar da giderilmiş olmaz. O kullarına sevap veya ceza ile karşılık vermeye kâdirdir. Onlara başlangıç itibariyle ihsan ve kerem ve lutuflarda bulunmaya muktedirdir. Sevap, nimetler ve lutuf, bunların hepsi onun fazlı ve ihsanıdır, azap ve ceza ise adaletinin sonucudur "O yaptığından sorumlu değil, onlar sorumludurlar."[12]

"Peygamber göndermek, vâcip veya muhal olmayıp, câiz olan hususlardandır. Fakat peygamberler gönderildikten sonra mucizelerle desteklenmeleri ve helak edici günahlardan korunmaları vâcipler arasındadır. Çünkü

10 Ebu Dâvud, "Sünne" 21.

11 İsra 17/15.

12 Enbiya 21/23.

peygamberlere uyacak kimselerin onların iddialarının doğruluğunu bilmeleri ve bir kısım sıkıntıların giderilmesive teklifte tenakuz bulunmaması gereklidir."

"Mucize meydan okumak suretiyle ile ortaya konulan, karşılıklı çekişmeden uzak, karine olmak itibariyle peygamberin sözünü doğrular durumdaki harikulade (tabiat kanunlarının ötesinde) bir fiildir. Mucize ya tabiattaki mutad durumları aşıp ötesine geçme veya alışılmamış bir durumu ortaya koymak şeklinde görülür. Velilerin kerametleri de haktır, bu nebîleri tasdik ve mucizelerini te'kid cümlesindendir. "

"İman ve taat Allah'ın muvaffak kılmasıyladır, küfür ve mâsiyet de yardımsız bırakmasıyladır. Allah'ın tevfiki (muvaffak kılması) taat işlenmesi hususunda kudreti yaratması, hizlanı (yardımsız bırakma) ise mâsiyet üzere kudreti yaratmasıdır." Eş'arî'nin bazı mensuplarına göre, tevfik hayır sebeplerini kolaylaştırmaktır, bunun zıddı ise hizlandır. Naklî delil ve haberlerde varid olan gaypla ilgili, kâlem, levh, kürsî, cennet, cehennem gibi hususların zâhirleri üzere hamledilip, varid oldukları tarzda imân edilmelidir, zira bunların isbâtında muhal olan bir şey yoktur. Ahirette gelecekte cereyan edeceği belirtilen olaylar, kabir suali, sevap, ceza görmek, mizan, hesap, sırat, bir kısmı cennette ve bir kısmı cehennemde olmak üzere insanların ikiye ayrılması gibi hususlar haktır, bunların itirafı ile zâhirleri üzere benimsenip kabul edilmesi gereklidir. Bunların olacağı hususunda bir imkansızlık yoktur.

Kur'an ona göre, belagat, nazım ve fesahat yönüyle bir mucizedir. Çünkü Araplar kılıçla, ona muaraza edip benzerini ortaya koyma konusunda muhayyer bırakıldılar. Sonunda en zorunu seçerek ona mukabele etmekten acizliklerini ortaya koydular. Eş'arî'nin mensuplarından bazıları Kur'an'daki icâzın, sebepleri ortadan kaldırılarak, insanların benzerini meydana getirmekten menedilmeleri ve Kur'anın gaypten haberler vermesi dolayısıyla olduğunu belirttiler.

Eş'arî'ye göre imâmet nas ve tayinle değil ittifak ve seçmek suretiyledir. Eğer bu konuda bir nas bulunsaydı mutlaka gizli kalmayıp bilinirdi, nakledilmesi için de bir çok imkan mevcuttu. Ashap Beni Saide sakifesinde Ebu Bekir'in (r.a) imâmeti konusunda ve daha sonra Ebu Bekir'in Ömer'i tayininden sonra ittifak ettiler. Şûrâ sonunda Osman'ın tayini konusunda da ittifak ettiler. En sonunda Ali'nin tayini konusunda ittifaka vardılar. Bunların faziletleri imâmetteki sıraya göredir.

Eş'ari şöyle dedi: "Aişe, Talha ve Zübeyr hakkında ancak onların düştükleri hatadan rücu ettiklerini, Talha ve Zübeyr'in cennetle müjdelenen on kişi arasında bulunduklarını söyleriz. Muaviye ve Amr b. el-As hakkında ise, onların hak olan imama karşı isyan ettiklerini (bagayâ) Ali'nin de isyancılarla nasıl mücadele etmek gerekli ise, onlarla öylece mücadele ettiğini söyleriz. Nehrevan'daki Hâricîler'e gelince onlar şürât ve Hz. Peygamber'in haberiyle dinden uzaklaşanlardır. Ali (r.a) bütün hallerinde mutlaka hak üzere idi, nereye yönelmişse hak da onunla beraberdi."

2- Müşebbihe

Bil ki Ashabü'l-hadisten olan selef, Mutezile'nin kelâm ilmi ile meşgul olduğunu ve raşid imamlardan beri alışa geldikleri sünnete muhalefet ettiklerini ve kader anlayışında Emevî ümerasından bir cemaate, daha sonra sıfatların nefyedilmesi ve Kur'an'ın mahluk olduğu konularında Abbâsî halifelerinden bir kısmına yardımcı olduklarını görünce, Ehl-i sünnet ve'l-cemaat mezhebinin Kur'an'ın müteşabih ayetleri ve Hz. Peygamber'den gelen haberleri nasıl takrir edip ortaya koyacağı konusunda şaşkınlığa düştüler.

Ahmed b. Hanbel, Dâvud b. Ali el-Isfahânî ve seleften bir cemaat, Malik b. Enes ve Mukatil b. Ebi Süleyman gibi Ashabu'l-hadisten mütekaddim selefin metodu üzerine devam edip selamet yoluna salik oldular. "Biz Kitap ve sünnette varid olanlara imân eder, Allah'ın mahlukattan hiç birisine benzemediğini, vehimde beliren her şeyin halıkı ve takdir edicisi olduğunu kesin olarak bildikten sonra hiç bir surette te'vile yönelmeyiz" diyorlardı Teşbihten son derece kaçınan bu cemaat, "İki elimle yarattım"[13] ayetini okuyan kimse, okuyuş esnasında elini hareket ettirse, yahut "Müminin kalbi Rahman'ın parmaklarından ikisini arasındadır"[14] hadisini okurken parmaklarıyla işaret etse, elinin ve parmağının kesilmesinin vâcip olduğunu ifâde ediyorlardı. İki husustan dolayı ayetlerin tefsir ve te'vilinde tevakkuf ettikleni belirten bu topluluğa göre ilki Kur'anı Kerim'de geçen "Kalplerinde eğrilik olanlar fitne çıkarmak ve te'vil etmek için müteşabih ayetlerin peşine düşerler. Halbuki onun te'vilini ancak Allah bilir. İlimde derinlere ulaşanlar ise, ona inandık, hepsi Rabbimiz katındandır, derler. Ancak aklıselim sahipleri

---

13 Sad 38/75.

14 bk. İbn Hanbel, II, 173.

düşünüp anlar"[15] ayetinde görüldüğü gibi uygun olan bu konularla uğraşmanın menedilmesidir. İkincisi ise, te'vil etmenin ittifakla kesin değil, zannî olmasıdır, Allah'ın sıfatları konusunda zanla fikir ileri sürmek câiz değildir. Zira bir ayeti te'vil ettiğimiz zaman, Allah'ın muradı hilafına te'vil edip dalâlete düşebiliriz. Bu konuda ilimde derinlere ulaşmış olanların dediği gibi, "Hepsi Rabbimiz katındandır" deriz. Zâhirine inanır, bâtınını tasdik eder, onun bilinmesini Allah'a havale ederiz. Çünkü biz bunu bilmekle mükellef olmadığımız gibi, bu bilme imânın şartlarından ve rükünlerinden de değildir. Bu topluluktan bir kısmı aşırı ihtiyat göstererek yed=el, vech=yüz, istiva =arşa kurulma ve benzeri müteşabihlerin Farsçasını bile okumayıp, eğer onun anılması konusunda bir ibâreye ihtiyaç hasıl olursa, varid olan lafizlardan biriyle bunu anlattılar. Bu selamet yolu olup, kesinlikle teşbihle ilgisi bulunmamaktadır.

Fakat aşırı Şia'dan bir cemaat ve Ashabu'l-hadis haşviyyesinden bir topluluk, açıkça teşbihe yöneldiler. Şia'dan Hişâm b. el-Hakem, Hişâm b. Sâlim el-Cevalikî Haşviyye'den de Mudar, Kehmes, Ahmed el-Hüceymî ve diğerleri bunlardandır. Bu grup mabudlarının ruhanî veya cismanî olarak sureti, uzuvları ve boyutları bulunduğunu, bir yerden bir başka yere intikali, inmesi, yükselmesi yerleşmesi ve mekan tutmasının câiz olduğunu ileri sürdüler.

Şia Müşebbihesinin düşüncelerine ileride gulat (aşırılar) bahsinde temas edilecektir.

Haşviyye Müşebbihesine gelince: Eş'arî'nin Muhammed b. İsa'dan, onun da Mudar, kehmes ve Ahmed el-Hüceymî'den naklettiğine göre, bu kişiler Allah ile dokunuşmak (mülamese) ve musafahanın câiz olduğunu, halis Müslümanların dünya ve ahirette onunla kucaklaşıp sarılacaklarını, zira bu kimselerin riyazât ve gayretle ihlas mertebesine ulaştıklarını ve ittihad-ı mahz (allah'la birleşme) seviyesine ulaşmış bulunduklarını ileri sürmüşlerdir.

Ka'bî'nin bunların bir kısmından nakline göre dünyada iken Allah'ı görmek, ziyaret etmek, Allah'ın da onları ziyaret etmesi câizdir. Dâvud el-Cevâribî'nin, "tenasül uzvu ve sakalı bırakın, onun ötesinde Allah hakkında bana ne sorarsanız sorun" dediği nakledilir. Keza onun mabudunun cisim, et, kan olduğu, el, ayak, baş, dil, iki göz ve iki kulağı bulunduğu, bununla

---

15 Al-i İmran 3/7.

birlikte cisim olup diğer cisimlere benzemediği, et olup diğer etlere benzemediği, kan olup diğer kanlar gibi olmadığı, diğer sıfatlarda da böyle olduğu, mahlukattan hiçbirine benzemediği, hiçbir şeyin de ona benzemediği iddiaları nakledilmektedir. Keza Cevâribî'nin mabudunun yukarısından göğsüne kadar içinin boş, bunun dışındakiler dolu, kısa siyah örgülü saçları olduğu rivayet edilmiştir.

Kur'an'da varid olan istiva, vech, yedeyn, cenb (yan), meci' (gelmek) ityan (gelmek, getirmek) fevkıyyet ve benzeri ifâdeleri zâhirlerine göre anlamaya yönelmişler, yani bunlar zikredildiği zaman cisim olarak ne hatırlanırsa, onu kabul etmişlerdir. Keza "Adem'i Rahman'in suretinde yarattı"[16], "Cebbar, ayağını ateşin üzerine koydu"[17], "Müminin kalbi Rahman'ın parmaklarının ikisi arasındadır"[18], Adem'in yaratıldığı çamuru kendi eliyle kırk sabah mayalandırdı"[19] ve "parmak uçlarının serinliğini hissedecek kadar elini veya avucunu iki kürek kemiğimin üzerine koydu"[20] gibi haberlerde varid olan suret ve benzerleri konusunda cisimlerin bu tür özelliklerinden anlaşılan ne ise onu benimsemişlerdir.

Bu topluluk birçok haberlere yalanlar katarak, bunları Hz. Peygamber'e nisbet etmişlerdir. Bunların çoğu kendilerinde teşbih tabiat haline gelmiş olan Yahudîler'den alınmıştır. Allah'ın gözleri rahatsız oldu, melekler kendisini ziyaret ettiler, Nuh tufanından dolayı ağlayınca gözlerinden hasta oldu. Arş onun altında demir yükün çıkardığı gibi sesler çıkarır, arşın her tarafından dört parmak fazla gelmektedir" şeklindeki sözler bu topluluğa aittir.

Kur'an konusunda söyledikleriyle teşbihte biraz daha ileri giden bu grup, yazılmış bulunan harfler, sesler ve rakamların kadîm ve ezelî olduğunu, harfler ve kelimeler şeklinde olmayan bir sözün akledilip anlaşılamayacağını belirtmiş, bu konuda "Allah kıyamet günü evvelkiler ve sonrakilerin işiteceği bir tarzda nida eder"[21] gibi Hz. Peygamber'den gelen bazı haberlerle istidlalde bulunmuşlardır. Keza Musa'nın Allah'ın kelâmını zincir çekildiği

---

16 bk. Buhârî, "İsti'zân"1; Müslim"Birr", 115; "Cenne", 28.

17 Hadis olduğu ifade edilen bu sözün kaynağı bulunamamıştır.

18 bk. Ahmed b. Hanbel, II, 173.

19 Taberî, Câmiu'l-beyân, III, 225; Isfahânî, Hılyetü'l-evliyâ, VIII, 264.

20 İbn Hanbel, V, 243.

21 Bu ifade belirtilen lafızlarla bulunamamıştır.

zaman çıkardığı ses gibi duyduğunu rivayet etmişler ve Selefin Kur'an'ın gayri mahluk olduğu konusunda icmâ ve ittifak ettiğini, Kur'an'ın mahluk olduğunu söyleyenin Allah'ı inkar etmiş olacağını belirterek, Kur'an'la ilgili olarak, yanlarında bulunan, gördükleri duydukları ve yazdıklarından başka bir şey bilmediklerini söylemişlerdir.

Bu grup, bu hususta kendilerine muhalif olanlardan Mutezile için, ellerinde bulunan Kur'an'ın Allah kelâmı olduğunda kendilerine muvafakat ettiklerini ve fakat kıdemi konusunda muhalif bulunduklarını, bunlara ümmetin icmâı ile karşı çıkıldığını belirtmiştir. Eş'ariyye için ise, Kur'an'ın kadîm olduğu konusunda kendilerine muvafakat edip, elde mevcut Kur'an'ın kelâmullahın kendisi olduğu hususunda muhalefet ettiklerini, onlara da, elde bulunan Kur'anın, Allah'ın kelâmı olduğu şeklindeki ümmetin icmâına muhalif bulundukları hatırlatılarak karşı çıkıldığını ifâde etmişlerdir. Bu cemaat, Allah'ın zâtı ile kâim olan kelâm sıfatının isbatı hususunda, böyle bir şey görmediklerini, yazmadıklarını, okumadıklarını ve işitmediklerini, bunun her yönüyle ümmetin icmâına muhalif bulunduğunu iddia etmişlerdir.

Biz (Şehristanî) iki kapak (deffeteyn) arasında bulunanların Allah'ın kelâmı olup Cibrîl'in lisanı üzere indirilmiş, mushaflarda yazılmış ve Levh-i Mahfuz'da kayıtlı olduğuna, müminlerin Allah'ın kelâmını "Onlara rahim olan Rabb'in söylediği bir selam vardır"[22] ayetinde belirtildiği üzere cennette vasıtasız ve hicapsız olarak Allahu Taâlâ'dan işiteceklerine inanıyoruz. Allah'ın Musa'ya söylediği "Ey Musa âlemlerin Rabbi Allah benim"[23], Musa'nın vasıtasız münacatı üzerine "Allah Musa ile konuştu" [24] ve "Ey Musa, seni insanların üzerine risalet ve kelâmımla seçtim"[25] ayetleri bu kelâmı ifâde etmektedir. Hz. Peygamber'den nakledilen bir hadiste "Allah Tevrat'ı eliyle yazdı, Adn cennetini eliyle yarattı, Ademi de eliyle yarattı."[26] denilmektedir. Kur'an'da ise "Nâsihat ve her şeyin açıklamasına dâîr ne varsa hepsini Musa için levhalarda yazdık"[27] buyurulmaktadır.

---

22 Yâsin 36/58.

23 Kasas 28/30.

24 Nisa 4/164.

25 Arâf 7/144.

26 Benzeri için bk. Kurtubî, VI, 239.

27 Arâf 7/145.

Kendiliklerinden bir şey ortaya koymadıkları gibi selefin yönelmediği bir şeyi akıllarıyla ileri sürmediklerini belirten bu zümre, mushafın iki kapağı arasında mevcut bulunanların Kur'an olduğunu söylüyoruz, dediler, biz de onlara evet öyledir, dedik. Daha sonra bu zümre"Eğer müşriklerden biri senden eman dilerse, Allah'ın kelâmını işitip dinleyinceye kadar ona eman ver... "[28] ayetinde eman verilenin ancak okuduğumuzu duyup işiteceği malumdur, şeklinde istidlalde bulundular. Keza "Şüphesiz o korunmuş bir kitapta bulunan değerli bir Kur'an'dır, Ona ancak temizlenmiş olanlar dokunabilir, O âlemlerin Rabbinden indirilmiştir"[29] ve "Hayır, bu ayetler, değerli ve güvenilir katiplerin elleriyle yazılmış, tertemiz kılınmış, yüce makamlara kaldırılmış mukaddes sahifelerde yazılı bir öğüttür"[30], " Biz onu Kâdir gecesinde indirdik"[31] ve "Kur'an'ın indirildiği Ramazan ayı..."[32] gibi ayetlerle istidlal ederek düşüncelerini ileri sürmüşlerdir.

Müşebbiheden hulûliyye mezhebine yönelenler, Cibrîl'in Hz. Peygamber'e gelirken bir bedevî suretinde geldiğini, Meryem'e de tam yaratılışta bir beşer olarak göründüğünü örnek göstererek, Allah'ın da bir şahıs suretinde zuhur edeceğini ileri sürmüşler ve "Rabbim'i en güzel bir surette gördüm"[33] hadisi ile Tevrat'ta Musa'dan nakledilen "Allah'la konuştum bana şöyle söyledi..." tarzındaki ifâdeyi buna hamletmişlerdir.

Şia'nın aşırılarının (gulat) mezhepleri hulûle dayanmaktadır. Hulûl bazan cüz'î bazan da küllî olur. İleride mezheplerinden bahsederken bu konuyu ele alacağız.

3- Kerrâmiyye

Ebu Abdullah Muhammed b. Kerrâm'ın[34] mensuplarıdır. Bu zümreyi Sıfatiyye arasında saymamızın sebebi, sıfatları kabul etmelerinden dolayıdır.

---

28 Tevbe 9/6.

29 Vâkıa, 57/ 77-79)

30 Abese 80 / 11-15.

31 Kadr 97/1.

32 Bakara 2/184.

33 Tirmizî, "Tefsiru Sûreti Sâd", 1.

34 III/IX. yüzyıl ortalarında Maverâünnehir'de ortaya çıkan Kerrâmiyye fırkasının kurucusu olan Muhammed b. Kerrâm, kesin olmamakla birlikte 190 (805) yılında Sicistan'ın Zerenc şehrinde doğdu. Çocukluğun memleketinde geçiren ve ilk bilgilerini burada aladıktan sonra, malumatını geliştirmek için Nişabur'a gitti. Burada değişik hocalardan ders aldı,

Fakat bu fırka sonunda tecsim ve teşbihe yönelmektedir. Biz İbn Kerrâm'ın ortaya çıkışını ve Ehl-i sünnet'e intisabını beyan etmiştik.

Kerrâmiye sayıları onikiye ulaşan fırkadan teşekkül eder. Fakat önemlileri Abidiyye, Tûniyye, Zerîniyye, İshâkıyye, Vâhidiyye ve en yakınları olan Heysamiyye olmak üzere altı fırkadır. Her birinin kendine has düşünceleri vardır fakat bu görüşler muteber ulemadan değil cahil ve sefih kimselerden sâdir olduğu için ayrı ayrı mezhepler olarak ele almayıp sadece asıl mezhep sahibinin düşüncelerini ortaya koyduk, bunun dışında fer'i konulara da işaretle yetindik.

Ebu Abdullah Muhammed b. Kerrâm, mabudunun arş üzerinde karar kıldığını, zât olarak fevk cihetinde bulunduğunu belirterek, hakkında cevher ismini kullanmıştır. Azâbu'l-kabr adlı kitabında, Allah zâtı itibariyle tek ve tek bir cevherdir, üst safhasından arşa temas etmektedir, der ve Allah için intikali, tahavvülü (bir halden bir başka hale geçiş) ve nüzulü câiz görür. Kerrâmiyye'den bazıları Allah'ın arşın bazı cüzleri üzerinde bulunduğunu, diğerleri ise arşı tamamen doldurduğunu belirtirler. Sonrakiler de Allah'ın cihet itibariyle üstte ve arşın hizasında bulunduğunu ileri sürmüşlerdir.

Kendi arasında ihtilafa düşen Kerrâmiyye içinde Abidiyye, Allah ile arşın arasında öyle bir mesafe ve uzaklık vardır ki eğer cevherlerle doldurulduğu takdir edilse, ancak birleşebilirdi, demiştir. Muhammed b. Heysam ise, Allah ile arş arasında nihayetsiz bir uzaklık bulunduğunu belirterek, Allah'ın ezelî olarak âleme mübayin ve muhalif olduğunu ifâde etmiş, mekan tutmak ve bir hizada bulunmayı nefyederek, sadece fevkte bulunma ve mübayeneti (âlemden farklı oluş) ortaya koymuştur.

Ekseriyet Allah için cisim lafzını kullanmışlar, bunu diğer düşüncelere yaklaştırmak isteyenler ise, Allah'ın cisim olmasıyla bizâtihi kâim olduğunu kastettiklerini, cismin kendilerine göre tarifinin böyle olduğunu ortaya koy-

---

özellikle Mürciî bir âlim olan Ahmed b. Harb'den büyük ölçüde faydalandı. Tahsilini ikmal ettikten sonra gençlik yıllarını memleketinde geçirdi. Fıkıh konusunda Ebu Hanîfe'ye sıkı bir şekilde bağlı idi. Bir ara Sicistan valisi tarafından sürgün edilen İbn kerrâm, düşüncelerini Gur, Garcistan (Gazne) ve Horasan'ın kırsal kesimlerindeki köylüler arasında yaymaya çalıştı, buralarda Ashabu'l-hadis ve Şîa'ya karşı mücadele verdi. Bir ara Mekke'ye giderek orada beş yıl mücâvir olarak kaldı. Daha sonra memleketine dönerek faaliyetlerini sürdürdü. Bir ara Nişabur'da hapsedildi, serbest bırakıldıktan sonra Kudüs'e gitti, 255 (868) yılında Remle'de öldü. (Düşünceleri ile ilgili geniş bilgi ve bibliyografya için bk. Sönmez Kutlu, "Kerrâmiyye", XXV, 294-296.)

dular. Bizâtihi kâim olan iki şey hakkındaki hükümlerini buna dayandırarak, bu iki şeyin birbiriyle ya yakın (mütecavir) veya birbirinden ayrı ve uzak (mütebayin) olduklarını söylediler. Bazılarına göre yakınlık arşla beraberlik olarak, diğerleri de ayrılık ve uzaklık olarak hükmettiler. Bazan da ya her iki mevcudun biri diğeriyle cevherle birlikte araz gibi olur yahut yahut da onun bir cihetinde bulunur diyerek Allahu Taâlâ'nın araz olmadığını, zira zâtıyla kâim bulunduğunu, bu durumda âlemin bir cihetinde bulunmasının vâcip olduğunu, bu cihetin de en yüksek ve şereflisinin de fevk (üst) olduğunu, Allah'ın zât olarak fevkte bulunduğunu ve görüldüğünde de bu cihetten görüleceğini söylediler.

Daha sonra aralarında nihayet konusunda ihtilaflar ortaya çıktı. Mücessimenin bir kısmı Allah'ın nihayetinin altı cihetten, bir kısmı ise sadece alt cihettten olacağını ortaya koyarken, bazıları Allah'ın azamet sahibi olduğunu söyleyerek onun nihayeti bulunduğu düşüncesini reddetmişlerdir.

Azametin manâsı konusunda da anlaşmazlığa düşen bu zümre içinde bazıları, Allah'ın azametinin bir olmasıyla beraber arşın bütün cüzleri üzerinde bulunması ve arşın onun altında, O'nun da arşın her cüzünün üzerinde bulunacak tarzda olması manâsında olduğunu ileri sürdüler. Diğerleri ise azametinin manâsının, Allahın varlığının birliği cihetiyle arşa bir olandan daha çok mülakî olmasıdır. O arşın bütün cüzleri ile karşı karşıya bulunur, O yüce ve azamet sahibidir, dediler.

Bu zümrenin hepsi, birçok hâdis şeylerin Allah'ın zâtı ile kâim olmasının câiz olduğunu kabul eder. Temel prensipleri, Allah'ın zâtında hadis olan şey ancak kudretiyle hadis olmuştur, zâtına mübayin olarak hâdis olan ise onun ihdas etmesi ile ortaya çıkmıştır. İhdas ile, Allah'ın zâtında kudretiyle vaki olan sözler ve irâdeleri var veya yok etmesini kastetmektedirler. Onlara göre muhdesten kastedilen, Allah'ın gayri olan cevher ve arazlardır.

Halk (yaratmak) ile mahluku, icad (var etme) ile mevcut ve mucidi ayırdıkları gibi yok etmek ile madûmu da ayırmaktadırlar. Mahluk yaratılmak suretiyle meydana gelir, yaratma ise yaratılanın zâtındaki kudretle vaki olur, madûm ise yok edilenin zâtında vaki olan yok etme kudretiyle ortaya çıkar

Kerrâmiyye'ye göre Allah'ın zâtında geçmiş ve gelecek olayları haber verme, peygamberlere indirilen kitaplar, kıssalar, hükümler va'd ve vaîd, görülmesi ve duyulması câiz olan şeyler gibi hâdis nesneler mevcut bulunmaktadır. Var etme ve yok etme söz ve irâdedir, bir şeyin olmasını istediğin-

de, ona "ol" der, irâdesi o şeyin varlığı istikametindedir. "Ol" sözünün var ve yok etmeye yönelik iki sureti vardır.

Muhammed b. Heysam var etme (icad) ve yok etmeyi (i'dâm) irâde ve isâr (seçmek) ile tefsir ederek bunun şer'în bildirdiğine göre kavle bağlı bulunduğunu belirtmiştir. Çünkü Kur'anı Kerim'de "Bir şeyin olmasını istediğimiz zaman ona sözümüz, sadece "ol" dememizdir"[35] ve "Bir şeyi yaratmak istediğinde yaptığı ol demektir, o da hemen oluverir"[36] şeklinde geçmektedir.

Kerrâmiyye'nin ekseriyetine göre halk etme söz ve irâdeden ibârettir. Daha sonra bunun tafsilatında ihtilafa düştüler, bir kısmı her mevcudun bir icadı (var edilmesi), her madûmun da bir yok edilmesi (i'dâm) durumu vardır derken; diğerleri tek bir icad, aynı cinsten olan iki mevcudun var edilmesi için uygundur, fakat cinsler farklı olunca icad veya var ediş de birden çok olur, dediler. Bazıları buna karşı çıkarak, eğer her mevcut veya her cins var edilmeye muhtaç olursa, her icad da (var etme) bir kudrete muhtaç olur, ki bundan icadların taaddüdü ile kudretlerin taadüdü gerekeceğini belirttiler.

Keza bazıları da kudretin taaddüdünün muhdesatın (yaratılanların) cinslerinin adedince olduğunu belirttiler. Ekseriyete göre kudret, hâdislerin, cinslerin, Allah'ın zâtında hâdis olarak bulunan, "kün" kelimesinin kâf ve nûn'u, irâde, sem' ve basarın sayısınca olduğunu ileri sürdüler. Bunlar beş cinstir.

Kerrâmiyye'den bazıları sem'i ve basarı duyabilme ve görebilme hususususunda kudret olarak yorumladılar, bir kısmı da Allah için sem' ve basarın ezelde olduğunu isbat ederken duyulan ve görülenlerin ona izafe edilmiş algılar (müdrekat) olduğunu ifâde ettiler. Allah'ın kadîm dilemesi (meşiet) bulunduğunu, bunun muhdeslerin asıllarına ve zâtında oluşan hâdislere taalluk ettiğini belirterek, keza muhdesatın ayrıntılarıyla ilgili muhtelif irâdeler de ortaya koydular.

Kerrâmiyye'nin icmâ ve ittifakla belirttiğine göre hâdis nesneler Allah için bir vasıf olmayı gerektirmez, onun için birer sıfat da değildirler. Sıfatları da zâtında, sözler, irâdeler, duyulanlar, görülenler nevinden hâdis nesneler meydana getirmez, Allah bu hâdis özelliklerle söyleyen, duyan, işiten ve

35 Nahl 16/40.

36 Yâsin 36/82.

dileyen olmadığı gibi, bu hâdisleri meydana getirmekle muhdis ve hâlık da olmaz. Allah ancak söyleyiciliği ile söyleyen, halıkıyyeti ile yaratan, irâde etmesiyle mürîd olandır, bunun manâsı da belirtilen şeyler üzerindeki kudretidir.

Allah'ın zâtında ihdas ettiği hâdislerin bekasının vâcip olduğu ve yok olmasının imkansızlığı, eğer yok olursa Allah'ın zâtında diğer hâdislerin onların yerini alması ve bu hükümde Allah'ın cevherle ortak olması sonucunun çıkacağını belirtmeleri kabul ettikleri asıllardan biridir. Keza belirtilen hâdislerin yokluğu farz edilirse; ya bunun kudretle yok edilmesi, yahut da zâtında yarattığı bir yok edişle yok etmesi gerekir. Kudret vasıtasıyla yok edilmesi câiz değildir, zira bu Allah'ın zâtında madûmun (yok olan) sübutunu gerektirir. Mevcudun ve madûmun şartı bizâtihi mübâyin olmalarıdır. Eğer zâtında yok etme vasıtası bulunmaksızın, kudret sebebiyle madûmun var olması câiz olsaydı, diğer madûmların da kudret sebebiyle husulü câiz olurdu. Daha sonra bunun mucid (var eden) için düşünülmesi gerekirdi, bu takdirde zâtında varlıklar ihdas eden bir mucid ortaya çıkardı ki, bu onlara göre muhaldir. Eğer yok etmek suretiyle madûmların yok edildiği farzedilirse, bu yok etmenin yokluğunun takdirinin de câiz olduğu ortaya çıkar ve bu teselsül eder, bu zoraki muhal hükümle Allah'ın zâtında ademi hâdis bir şey saymak suretiyle büyük bir kebîre işlemiş olurlar.

Muhdesin, ara bulunmaksızın ihdasın sübutunun ikinci halinde ortaya çıkacağı, bekası durumunda ihdasın eserinin bulunmayacağı, kabul ettikleri asıllardandır.

Kabul ettikleri bir başka asla göre Allah'ın zâtında emir olarak hadis olan şey ikiye ayrılır; biri tekvin emridir, bu tahtında işlenen şeyin (mef'ulün) ortaya çıktığı fiildir. Diğeri ise tekvin emri olmayan, haber, teklif emri veya nehyi teklifdir. Bunlar kudrete delâlet etmeleri itibariyle fiiller olup, altlarında işlenenler bulunmaz. Hâdisler konusunda mezheplerinin tafsilatı bunlardır.

İbnü'l-Heysam Ebu Abdullah'ın düşüncelerini ıslah için her meselede pek çok gayret sarfetti, hatta tecsim gibi muhal ve fahiş olanları ancak akıllılar arasında anlaşılacak meseleler olarak takdim etti. Mesela cisim sözüyle zâtıyla kâim olanı kastettiğini belirtti. Fevkiyyeti yücelîğe hamlederek, sonsuz beynuneti (ayrılık, uzaklık) isbâtını, bazı felsefecilerin ortaya koyduğu halâ (boşluk) düşüncesiyle açıkladı. İstiva konusunda arşla karşılıklı yakınlık

ve dokunmayı nefyetti, bizzât mekanda yer tutmayı hâdislerin mahalli meselesinin gayrı olduğunu ileri sürdüyse de ıslahı kabil olmadı. Bunları belirttiğimiz gibi kabullendi, fakat bunlar aklen en kötü muhal ve imkansız şeylerdendir.

Bu topluluğa göre hâdis şeyler muhdeslerin sayısının çok üzerindedir. Bu durumda Allah'ın zâtında muhdesatın sayısından daha çok, bir hâdisler âlemi bulunmaktadır ki bu şeni ve muhal bir şeydir.

Sıfatlar ortaya koyarak, Allah'ın bir ilimle âlim, bir kudretle kâdir, bir hayatla diri, meşieti ile dilediği hususu üzerinde icmâ ettikleri konulardandır. Bütün bu sıfatlar kadîm, ezelî ve Allah'ın zâtıyla kâimdir. Bazan da Eş'arî'nin yaptığı gibi sem' ve basarı ilave etmişler, bazı kerre de yedeyn (iki el) ve vechi (yüz) Allah'ın zâtı ile kâim kadîm sıfat olarak benimseyerek, Allah'ın mahlukların ki gibi olmaksızın eli ve yüzünün bulunduğunu ve sadece üst cihettten -diğerlerinden değil- Allah'ın görülmesinin câiz olduğunu ileri sürmüşlerdir.

İbnü'l-Heysam müşebbihenin Allah için kullandığı şekil, suret, cevf (karın), istidare (dönüş) saç örgüsü, musafaha ve kucaklaşma gibi hususların Kerrâmiyye'nin ifâde ettiği Allah'ın Adem'i eliyle yarattığı, arşa istiva ettiği, kıyamet günü halkın hesabını görmek için geleceği şeklindeki sözlerine benzemediğini iddia edip, kendilerinin bu ifâdelerle fâsit bir manâya inanmadıklarını belirterek: "Biz iki el denildiğinde bunu iki uzuv olarak anlamıyoruz, istivanın açıklanmasında Allah'ın mekanla mutabakatını ve Rahman'ın arşta müstakilliğini belirtmiyoruz, gelme konusunda Allah'ın kendisini ihata eden mekanların birinden diğerine gelişini düşünmüyoruz. Biz bu konuda keyfiyetsiz ve teşbihsiz olarak sadece Kur'an'ın kullandığı ifâdeleri kullanıyoruz, Kur'an'da ve haberlerde geçmeyen ifâdeleri mücessime ve müşebbihenin kullandığı gibi kullanmayız" demiştir. Sözlerine devam eden İbn Heysam, "Allah bir şeyin olduğu, bulunduğu halden hangi hale geçeceğini ezelde bilir, malumatında ilminin gerçekleşmesini diler, ilmi hiçbir zaman cehalete inkılap etmez. Yarattığını yarattığı vakitte bir hâdis irâde ile mürîddir. İhdas edeceği (ortaya koyacağı) her şey için "kün" (ol) sözünü söyleyicidir, sonunda o şey ortaya çıkmış (muhdes) olur. İhdas ile muhdes, halk ile mahluk arasında ki fark budur. Biz kaderi hayır ve şerrin Allah'tan olduğunu kabul ediyoruz. O kainatın hepsini, hayrını ve şerrini irâde etmiştir, mevcudatın güzelini de, çirkinini de yaratmıştır. Kul için hâdis kudret sonucu

ortaya çıkan ve kesb diye isimlendirilen bir fiil ispat ediyoruz. Hadis kudret, Allah'ın mef'ulü ve mahluku olan fiil üzerinde zaid bir faidenin ispatı konusunda müessirdir. Bu faide teklifin varid olduğu mevriddir ki bu sevap ve cezanın mukabilidir.

Bu fırka Mutezile gibi, şeriat gelmeden önce aklın hüsün ve kubuhu bileceğini, bu sebeple Allah'ın bilinmesinin aklen gerekli olduğu hususunda ittifak etmiş, fakat Allah'ın aklen salah, aslah ve lutufa riayet etmesinin gerekliliği konusunda onlardan ayrılmıştır. İmânın kalple tasdik ve ameller değil, sadece lisanla ikrar olduğunu belirterek, zâhir hükümler ve teklif ile ahiret hükümleri ve cezaya raci hususlar arasında müminin mümin olarak isimlendirilmesini birbirinden ayırmışlardır. Onlara göre münafık, dünyada hakiki olarak mümin, fakat ahirette ebedî azabı hak edecektir.

İmâmetin Ehl-i sünnet'deki gibi nas ve tayin ile değil, ümmetin icmâı ile sabit olacağı görüşündedirler. Fakat iki ayrı yerde iki imamın bulunmasını câiz görmüşlerdir, Bu düşünceleri ashabından bir cemaatin ittifakı sonucu Muaviye'nin, Medine ve Irakeyn'de sahâbeden bir cemaatin ittifakı neticesi Emiru'l-müminin Ali'nin imâmetinin isbâtına dayanmaktadır. Osman'ın kanının talebi üzerine Muaviye'nin şer'î hükümleri zorlayarak kıtale yönelmesini, beytülmalde müstakil olarak tasarrufunu tasvip etme görüşündedirler. Konuyla ilgili asli görüşleri, Osman konusunda cereyan eden olaylarda, sabır ve sükûtundan dolayı Hz. Ali'yi itham ve suçlamaktır, bu taassuplarının bir sonucudur.

IV- HÂRİCÎLER

Hâricîler[1], Mürcie ve Vaîdiyye:

Cemaatin ittifak ederek aralarından seçtiği hak üzere olan devlet başkanı olan imama isyan eden her kişi hâricî ismiyle anılır. İsyanın sahâbenin yaşadığı devrede raşid imamlara karşı veya onları takip eden tabiun devresinde yahut bütün devirlerdeki imamlara karşı olmasında bir fark yoktur.

Mürcie imân ve amel konusunda görüşler ileri süren bir zümre olmakla beraber, imâmetle ilgili bazı konularda Hâricîlere muvafakat etmiştir.

Vaîdiyye Hâricîler'e dahil olup kebîre işleyen kimsenin kâfir olduğunu, cehennemde ebedî kalacağını ileri sürenlerdir. Hâricîlerin görüşlerini zikrederken onların düşüncelerini de ele alacağız.

Bil ki müminlerin emiri Ali b. Ebi Talib'e karşı ilk isyan edenler, Sıffîn Savaşı[2] esnasında kendisiyle beraber olanlardan bir topluluk idi. Ona karşı çıkma ve dinden uzaklaşma konusunda en ileri gidenler, "karşımızdaki kavim bizi Allah'ın kitabına çağırıyor, sen ise bizi kılıca çağırıyorsun" diyen Eş'as b. Kays el-Kindî, Mis'ar b. Fedekî et-Temîmî, Zeyd b. Husayn et-Tâî idi. Hz. Ali bunlara karşı "Ben Allah'ın kitabında olanı biliyorum, kalan gruplarla savaşa devam edin, Allah ve Resulü yalan söyledi diyenlere karşı savaşın. Siz Allah ve Resulü doğru söyledi, diyorsunuz" demişti. Buna karşı onlar "Eşter'i Müslümanlarla savaşmaktan menetmezsen, Osman'a yaptığımızı

---

1 Hâricîler'le ilgili geniş bilgi ve bibliyografya için bk. G. Della Vida, "Hâricîler", İA, 5/1, 232-236; E. Ruhi Fığlalı, " Hâricîler" DİA, XVI, 169-175. Ayrıca Hâricî kültür ve edebiyatı için bk. Azmî M. S. Sâlihî - Mustafa ÖZ, "Kültür ve Edebiyat" DİA; XVI, 175-178.

2 Sıffîn, Suriye'de Rakka'nın batısında, Fırat'ın sağ kıyısında bir yer ismidir. Burası 37 (657) yılında Hz. Ali ile Muâviye b. Ebi Süfyan arasanda cereyan eden, savaştan dolayı şöhret kazanmıştır.

sana da yaparız" dediler. Bunun üzerine Hz. Ali, karşısındakiler mağlup olup kalan az bir zümre dışında geri dönüp kaçmış durumda iken, Eşter'i savaştan alıkoymak mecburiyetinde kaldı, o da emre uydu.

Hakemler konusuna gelince: Hâricîler Hz. Aliyi evvela tahkim[3] konusunu kabule zorladılar. Hz. Ali, Abdullah b. Abbas'ı görevlendirmek istiyordu, onun yakını olduğunu ileri sürerek buna razı olmadılar. Ali'yi, Ebu Musa el-Eş'arî'yi Allah'ın kitabıyla hükmetmek üzere görevlendirmeye zorladılar. İşler Ali'nin istemediği tarzda cereyan etti. Ali bu durumdan hoşnut olmayınca, Hâricîler "Niçin kişileri hakem tayin ettin? Hüküm Allah'a aittir" diyerek kendisine karşı çıktılar. İşte bunlar Nehrevan'da toplanan dinden uzaklaşan (Mârika) kimselerdir.

Hâricîler'in büyük fırkaları Muhakkime, Ezârika, Necedât, Beyhesiyye, Acâride. Seâlibe ve İbâziyye olup diğerleri bunların fürûudur. Bu fırkalardaki müşterek düşünce, Osman ve Ali'den teberrî etmektir. Bunu bütün taatların üzerinde bir özellik olarak kabul ederler ve ancak bu kabul edildiğinde nikahlanmanın sahih olacağını belirtirler. Ayrıca Kebîre işleyenleri kâfir saymak, imam (devlet başkanı) sünnete muhalefet ettiğinde ona isyan etmeyi gerekli bir hak kabul etmek, müşterek düşüncelerindendir.

1- Muhakkimetü'l-ûlâ[4]

Bunlar tahkimden bir netice alınamayıp başarısızlıkla neticelenmesinden sonra, müminlerin emiri Ali b. Ebi Talib'e isyan edenlerdir. Kûfe yakınlarındaki Harûrâ'da toplanan bu grubun önde gelen liderleri Abdullah b. el-Kevvâ', Attâb b. el'A'ver, Abdullah b. Vehb er-Râsibî, Urve b. Cerîr, Yezid b.

---

3 Sıffin savaşı esnasında Muâviye ordusunun bozulmaya yüz tuttuğu anda, Amr b. el-As'ın teşvikiyle Şam mushafının yaprakları mızraklar ucuna asılarak, Allah'ın hükmüne gelinmesi için nida edildiğinde, mütareke yapılmış, aradaki ihtilafın Kur'an hükümlerine göre seçilecek hakemler vasıtasıyla çözülmesi kararlaştırılmıştı. Meseleyi hakemlerin çözümüne bırakmak anlamına gelen tahkim, özellikle bu devrede çokça kullanılmış, Ali mütareke sonunda tahkime mecbur edildiği halde, tahkimi kabul etmesi sebebiyle daha önce kendi saflarında bulunurken, ayrılan ve Hârici ismiyle anılanlarca tekfir edilmiştir.

4 Sıffin savaşı sonunda, taraflar aradaki ihtilafın Kur'an hükümlerine göre çözülmesini isterken, işin hakemlere havale edilerek çözülmesini protesto edip, "hüküm Allah'a aittir" parolasıyla Ali'ye karşı çıkan ilk Hâricîler, belirtilen adla anılmışlardır.

Asım el-Muhâribî ve züssüdeyye (iki memeli) diye bilinen Hurkus b. Züheyr[5] idi. Bunların sayıları Nehrevan savaşı esnasında oniki bin kişi idi.

Bunlar hakkında Hz. Peygamber, "Sizden birinizin namazı ve orucu, onların namaz ve oruçları yanında çok aşağı kalır, fakat onların imânları köprücük kemiklerini geçmez"[6] buyurmuştur. Bunlar yine Hz. Peygamber'in "Bu adamın aslından okun yaydan çıktığı gibi dinden uzaklaşacak bir kavim ortaya çıkacaktır"[7] dediği Mârika yani dinden çıkanlardır. Bu topluluğun ilki Zü'l-Huveysıra, sonuncusu Zü's-Südeyye'dir. Bunların ilk devredeki isyanları iki konuda olmuştur:

a. İmâmet konusundaki bid'atleri. İmâmetin Kureyş'e mensup bulunmayan bir kimse için de câiz olmasını ileri süren bu grup, kendi görüşleri ile görevlendirdikleri, insanlara karşı adaletle muamele eden ve zulümden kaçınan herkesin imam olabileceğini belirtmişlerdir. Bu tür bir imama karşı isyan eden olursa, onunla savaşılmasını gerektiği, eğer imam siretini değiştirirse ve haktan ayrılırsa azledilmesi ve katledilmesinin vâcip olduğu düşüncesindedirler. Kıyasla amel edilmesine şiddetle karşı olan bu topluluk, âlemde hiçbir şekilde imam bulunmamasını da câiz görmüş, eğer ihtiyaç duyulursa imam seçilebileceğini, imamın köle, hür, Nabatî ve Kureşi olmasında bir fark bulunmadığını ifâde etmişlerdir.

b. Hüküm vermek Allah'a mahsusken, Ali tahkim sonucu hüküm verme konusunda insanları görevlendirmekle hata etmiştir, diyen bu zümre iki konuda Ali'ye yalan isnad etmiştir.

---

5 Hakem vak'asında Ali'ye ilk itiraz eden Hâricî liderlerinden olan Hurkus, temim kabilesinin Sa'd koluna mensup olup, ne zaman müslüman olduğu bilinmemektedir. İran'ın fethi esnasında Basra valisi Utbe b. Gazvân halifeden yardım talep edince, Hz. Ömer, Hurkus b. Züheyr komutasında bir orduyu Ehvaz'a gönderdi. Hurkus Ehvaz'la birlikte Tüster'e kadar olan bölgeyi ele geçirdi. Hz. Osman zamanında yönetimden şikayetçi olarak sayıları 600'ü geçen Basralılara öncülük yaptı. Hz. Ali'nin halife olmasından sonra cemel ashabına karşı Basra'yı savunanlar arasında idi. Sıffîn'de Ali'nin saflarında mücadele etti, Savaş sürerken hilafetin hakemlere havale edilerek çözülmesi için Ali'ye teklif götüren Hurkus, meselenen hakemlere tevdi edilmesine rıza gösterdiği için, şiddetli tartışmalara girerek Ali'yi günah işlemekle suçladı. Nehrevan'da Ali'ye karşı Hâricîler'in yaya birlikleri komutanı olarak savaştı ve 38 (658) yılında öldürüldü. (Geniş bilgi ve bibliyografya için bk. Mustafa Öz, "Hurkûs b. Züheyr" DİA, XVIII, 390-391.)

6 Buhârî, " Mürteddîn", 16.

7 Buhârî, "Megâzî ", 61; Müslim "Zekat", 144; 145, 146; İbn Hanbel, III, 4.

İlki tahkim konusundadır. Onların Ali kişileri hakem seçti, onlara hükmettirdi, şeklindeki sözleri doğru değildir, zira Ali'yi tahkime mecbur eden kendileridir.

İkincisi, Kişilerin tahkim yani hüküm vermek için görevlendirilmeleri câizdir. Çünkü bu topluluk, kişiler olarak Ali'nin tahkimi kabul etmesinde hüküm verenlerdir. Ali bu sebeple"Bu hak bir ifâdedir, fakat batıl murad edilmiştir" demişti. Ali'yi hatalı bulan bu grup biraz daha ileri giderek onu Cemel ashabı (Nâkisun) ile savaşıp mallarını ganimet olarak almasından, Muaviye ve Şam ehli (Kâsitûn) ile harbederek mallarını ganimet olarak alıp, insanları köle yapmasından ve Nehrevan'da Hâricîler'le (Mârikûn) savaşıp onların da mallarına el koyup insanlarını esir etmesinden ve yaptığı savaşlardan dolayı lanetlediler.

Ortaya koydukları bir kısım bahanelerle Hz. Osman'a ta'n eden bu zümre, Cemel ve Sıffîn'e katılanlar için de dil uzâtmışlardır.

Ali'nin bunlarla Nehrevan'da yaptığı şiddetli savaş sonunda, on kişiden azı kurtuldu, Müslümanlardan da öldürülen on kişiden azdı. Kurtulanlardan ikisi Uman'a, ikisi Kirman'a, ikisi Sicistan'a ikisi Cezire'ye biri Yemen'deki Tellü Murûn'a gitti. Buralarda bu güne kadar devam eden Hâricî bid'ati bunlardan intikal etmiştir.

Hâricîler arasında Zeyd b. Husayn'ın evinde kendisine biat edilerek seçilen ilk imam Abdullah b. Vehb er-Râsibî'dir. Abdullah b. el-Kevvâ', Urve b. Cerîr, Yezid b. Asım el-Muharibî, ve onlardan bir topluluk er-Râsibî'ye biat ettiler. Râsibî onlara karşı bir zorluk çıkarmamaya çalışıyor, onlara iyi davranıyordu, bir başkasının imâmetini ima etmesine rağmen ondan başkasını imam kabul etmediler. Bu zât, görüş sahibi ve cesaretli bir kimse olup her iki hakemden ve onların durumunu tasvip edip hükümlerini beğenenlerden teberrî ediyordu. Hz. Ali'yi tekfir eden bu fırka onun, Allah'ın hükmünü terkettiğini ve kişileri hakem kıldığını ısrarla belirtiyordu. Bu sözü ilk defa telaffuz eden Beni Sa'd b. Zeyd b. Menât b. Temim kabilesinden Bürk lakabıyla anılan ve Muaviye'yi iki hakemi zikrederken duyan ve kalçasına vurarak, Allah'ın dini konusunda insanları mı hakem seçiyorsun? Hüküm Allah'a aittir, biz Allah'ın Kur'an'da hükmettiği ile hükmederiz, diyen Haccac b. Ubeydullah isimli bir kişidir. Bunu duyan bir kişi "Vallahi vurdu ve yok edildi " demişti. Fırka bu sözden dolayı Muhakkime olarak adlandırıldı. Hz.

Ali bu sözü işitince, "Kendisiyle zulüm kastedilen doğru bir söz, emirlik yok diyorlar, fakat iyi veya kötü bir emir mutlaka gereklidir" demiştir.

Hâricîler içinde ilk çekilen kılıç, Urve b. Hudeyr'in Eş'as b. Kays'a yönelerek "Bu aşağılanma nedir, bu tahkim nedir, sizlerin birisinin şartı Allah'ın koyduğu şarttan daha mı sağlamdır?" dediğinde çektiği kılıçtır. Kılıcını çekip, kaçmak isteyen Eş'as'ın bindiği katırın kalçasına vurmuş, katır yaralanıp ürküp kaçmıştı. Ahnef bunu gördüğü zaman arkadaşlarıyla beraber Eş'as b. Kays'ın yanına giderek ondan af dileyip meseleyi halletmişti.

Urve b. Hudeyr bundan sonra Nehrevan savaşından kurtularak Muaviye'nin zamanına kadar yaşadı. Daha sonra yanında kölesiyle birlikte Ziyad b Ebih'in yanına geldi. Ziyad ona Ebu Bekir ve Ömer'i sordu, her ikisini de hayırla yad etti. Osman'ı sorunca, onun hilafetinin ilk altı senesinde kendisini sevip tasvip ettiğini fakat daha sonra ortaya koyduğu hadiselerden ötürü kendisinden teberrî ettiğini ve küfrüne şehadet ettiğini belirtti. Müminlerin emiri Ali'yi sorunca, tahkime kadar onu sevdiğini, daha sonra teberrî ettiğini ve küfrüne şahit olduğunu ifâde etti. Daha sonra kendisi hakkındaki düşüncesini sorunca, evvelinin veledizina sonunun müddeilik olup, her ikisi arasında Allah'a isyan eden bir kişi olduğunu belirtince, emredip boynunu vurdurttu. Daha sonra kölesini çağırıp onu doğru bir şekilde tavsif etmesini isteyince, kölesi uzun mu yoksa kısa mı olsun, diye sordu. O da kısa olmasını isteyince "Hiç bir gündüz vakti ona yemek hazırlayıp getirmedim, hiç bir gece de onun için yatak sermedim. Muamelesi ve ictihadı bu, varsa kötülüğü ve itikadı böyle idi" dedi.

2- Ezârika

Nâfi b. el-Ezrak'ın[8] mensuplarıdır. Bu zümre Abdullah b. Zübeyr zamanında, Nafi ile birlikte Basra'dan Ehvaz'a gelip, Ehvaz ve çevresini ele ge-

---

8 Doğum yeri ve yılı hakkında bilgi bulunmayan ve fakat Bekr b. Vâil kabilesinin Benu Hanîfe kolundandır. Kur'anı Kerim'i ciddi bir şekilde öğrenmiş, fıkıhla ilgilenmiş, ve Mekke'de bulunduğu sırada arkadaşı Necde b. âmir'le İbn Abbâs'ın derslerine devam etmiş, hatta bazı konuları onu usandıracak derecede sorup öğrenmeye çalışmıştır. Nâfi, sadece ilmi planda değil, siyâsi ve askeri planda da düşüncelerini uygulamaya çalışmış, Ubeydullah'ın Basra valiliği sırasında Hâricîlerle beraber olduğu için bir süre hapsedilmiş, daha sonra İbn Zübeyr'le görüşmek üzere Mekke'ye gitmiş, Basra'da çıkan karışıklıklar üzerine geri dönmüş, İbn Zübeyr'in valisinin Basra'ya girmesine karşı koymuşsa da, bunu başaramamış, sonunda Huzistan ve Ehvâz eyaletlerinin doğusuna çekilmiştir. Burada kendisini takip eden İbn Zübeyr kuvvetleri karşısında mağlup olup öldürülmüştür. Onun mensupları olan Ezârika, kendisinden sonra varlığını sürdürmüştür. (Geniş bilgi ve bibliyografya için bk. Mustafa ÖZ, "Ezârika", DİA, XII, 45-46.

çirmiş, doğuya doğru ilerleyerek Fâris ve Kirman beldelerinin bir kısmına hakim olmuş, İbnü'z-Zübeyr'in oralarda bulunan âmillerini öldürmüştü.

Atıyye b. Esved el-Hanefî, Abdullah b. Mâhûz ve kardeşleri Osman ve Zübeyr, Amr b. Umeyr el-Anberî, Katarî b. el-Fücâe el-Mâzenî, Ubeyde b. Hilal el-Yeşkurî ile kardeşi Muhriz b. Hilal, Sahr b. Habib et-Temîmî, Salih b. Mihrâk el-Abdî, Abdu Rabbihi'l-Kebir, Abdu Rabbih's-Sağir gibi hâricî emirleri Nâfi b. el-Ezrak'la birlikte olup beraberlerinde kendi görüşlerini benimseyen ve yollarını takip eden otuz bin civarında orduları bulunuyordu.

Basra valisi Abdullah b. Hâris b. Nevfel en-Nevfelî, ordu komutanı Müslim b. Abis b. Küreyz b. Habib komutasındaki bir orduyu bunlar üzerine gönderdi, fakat Hâricîler Müslim'i öldürüp, orduyu mağlup ettiler. Bunun ardından Osman b. Abdullah b. Muammer et-Temîmî komutasındaki orduyu da mağlup eden Hâricîler, Hârise b. Bedr el-Attâbî komutasındaki daha güçlü olan üçüncü orduyu da mağlup edince, Basra halkı, beldeleri ve canları konusunda Hâricîler'den büyük bir korku hissetmeye başladılar. Daha sonra Hâricîler'e karşı çıkarılan Mühelleb b. Ebi Sufre komutasındaki ordu, ondokuz yıl süreyle Ezârika ile savaştı ve Haccac zamanında bu savaşı bitirdi. Nâfi b. el-Ezrak, Mühelleb'le savaşa başlamadan önce vefat etti, daha sonra Ezârika Katarî b. el-Fücâe'ye[9] biat ettiler ve onu müminlerin emiri diye isimlendirerek riyasetinde savaşa devam ettiler. Ezarika'nın bid'atleri sekiz konudadır:

a. Bu grup Ali'yi tekfir etmiş "Dünya hayatıyla ilgili söylediklerinden hoşlandığın, kalbindekine Allah'ı şahit tutan öyleleri vardır ki o hasımların en şiddetlisidir"[10] ayeti onlara göre Ali hakkında nazil olmuştur. Ali'yi öldürmesi hususunda Abdurrahman b. Mülcem'i (Allah lanet etsin) tasvip ederek "İnsanlardan öylesi vardır ki, canını Allah rızasını kazanmak için feda eder."[11] ayetinin onunla ilgili olarak indiğini iddia ederler. Hatta Hâricîler'in müftüsü, en büyük zahit, ve şairi olan İmran b. Hıttân, Abdurrahman b. Mülcem'in Hz. Ali'ye vurduğu kılıç darbesini anlatırken, "Ey kendini

---

9 Büyük ihtimalle hicrî 10 yılından sonra Katar'ın A'dân beldesinde doğan, gençlik dönemini ve hayatının büyük bölümünü Irak'ta geçiren, kaynaklarda şair olarak zikredilmesine rağmen, bilgi ve kültür seviyesiyle ilgili bir bilgi bulunmayan Katarî b. el-Fücâe, Ezarika'nın son lideridir. (Geniş bilgi ve bibliyografya için bk. Mustafa Öz, "Katarî b. Fücâe", DİA, XXV, 31-32.)

10 Bakara 2/204.

11 Bakara 2/207.

Allah'a vermiş kulun darbesi, o bu darbeyle arşın sahibinin yanında derece kazanmak istedi. Ben onu bir gün anacağım, sanıyorum ki o, Allah katında bütün yaratılmışların içinde mizanı iyiliklerle dolu olandır."demişti.

Bu bid'atı sürdüren Ezârika, daha da ileri giderek Hz. Osman, Talha, Zübeyr, Hz. Aişe, Abdullah b. Abbâs (Allah hepsinden razı olsun) ve onlarla beraber bulunan Müslümanları da tekfir ederek hepsinin cehennemde ebedî olarak kalacaklarını iddia etti.

b. Nâfi' Kaade'yi[12] kâfir saydı. Kaade kendi dinine muvafık da olsa onlarla hiçbir ilgisi bulunmadığını belirterek kendileriyle savaşılabileceğini ortaya koyan ve kendi bulunduğu yere hicret etmeyenlerin kâfir olduğunu belirtti. Bunu yapan ilk kişi Nâfi'dir.

c. Muhaliflerin çocuklarını ve beraberinde bulunan kadınları öldürmek, onlara göre mübahtır.

d. Zina eden kimsenin, Kur'an'da bahsi geçmediği için recmedilmemesi gerekir. Namuslu kadınlara zina isnad edenlere kazif haddi uygulanması gerekli olmasına rağmen, Kur'an'da bulunmaması sebebiyle, namuslu erkeklere zina isnad edenlere de kazif haddinin uygulanmaması icap eder.

e. Müşriklerin küçük yaşta ölen çocukları babalarıyla birlikte cehennemde olacaklardır.

f. Takıyye ne sözde ne de amelde câiz değildir.

g. Nâfi' Allah'ın nübüvvetten sonra kâfir olacağını bildiği bir kimseyi yahut peygamberlik gelmeden kâfir olan kimseyi, peygamber olarak göndermesinin câiz olduğunu ileri sürmektedir. Zira büyük ve küçük günahlar (kebîre ve sagire) belirli bir durumda ona göre küfür sayılmaktadır. Böylece ümmet içinde içinde, peygamberler hakkında, küfür sayılan büyük ve küçük günahları câiz görenler bulunduğu görülmektedir.

h. Ezârika'nın aralarında ittifak ettiği bir husus, büyük günahlardan birini işleyen kimsenin (mürtekibü'l-kebîre) kâfir olup, tamamiyle dinin dışına çıkmış olmasıdır. Bu kimse diğer kâfirlerle birlikte cehennemde ebedî kala-

---

[12] Kaade Arapça kuûd kökünden oturanlar anlamında ismi faildir. Hâricîler arasındaki kullanımıyla, Hâricî oldukları halde, kendi mezhep mensuplarının toplandığı yere hicret etmeyen, kâfir saydıkları gruplarla yapılan mücadelelerde mezhep mensuplarını fiilen desteklemeyip, savaştan geri kalan kimselerdir. (Geniş bilgi için bk. Mustafa Öz, "Kaade", DİA, XXIII, 589.)

caktır. Bu konuda İblis'in küfrünü örnek gösterek"İblis Allah kendisine Adem'e secde etmesini emrettiğinde imtina etti, başka bir kebîre işlemedi, yoksa o Allah'ın vahdaniyetini biliyordu" şeklinde istidlalde bulunmuşlardır.

3- Necedât el-Âziriyye

Necde b. Âmir (yahut Asım) el-Hanefî'nin[13] mensuplarıdır. Necde mensuplarıyla birlikte, Ezârika'ya katılmak üzere Yemâme'den yola çıktı. Ezarika'nın bulunduğu yere yaklaşınca, Ebu Füdeyk ve Atıyye b. el-Esved el-Hanefî, ve Nafi b. el-Ezrak'a muhalefet eden bir grup onu karşıladı ve Nâfi'in ortaya çıkardığı hilafları, kaadeyi tekfir etmesini, diğer hadise ve bid'atleri ona haber verdiler. Necde'ye biat ederek onu emiru'l-müminin olarak tanıdılar. Fakat daha sonra onunla da ihtilafa düştüler, bir kısmı onu bazı hususlarda kâfir sayarak ondan intikam aldılar. İhtilafa konu olan olaylardan birisi şudur: Necde oğlunu bir ordu ile Katîf'e göndermiş, oraya ulaştıklarında ahalinin erkeklerini öldürüp, kadınlarını esir almışlar, daha sonra kadınlara bir kıymet takdir ederek kendi hisselerine ayırmışlar, eğer kendi hisselerine düşen meblağ buna denk olursa böylece tamam olacağı, değilse üstünü ödeyeceklerini söyleyerek taksim edilmeden önce bu kadınları nikahlamışlar, ganimetten de taksim edilmeden önce yemişlerdi. Dönünce durumu Necde'ye ona arzettiler. O da, onların bunu yapmalarının doğru olmadığını belirtti. Bunun üzerine onlar, bunu yapmamaları gerektiğini bilmediklerini söyleyince, Necde onları cehaletlerinden dolayı mazur saydı. Bunun hadise üzerine mensupları ihtilafa düştü. Bazıları Necde'ye muvafakat ederek ictihadî konularda cehalet sebebiyle hüküm verenleri mazur sayarak dinin iki husustan ibâret olduğunu belirttiler: Bunlardan ilki Allah'ın, resullerinin (a.s) ve Müslümanların kanını akıtmanın haramlığının bilinmesi, -bu

---

13 Necde b. Âmir b. Abdullah Bahreyn ve Yemame'de yayılan bir tali Hâricî fırkasının lideridir. İlk Hâricî hareketlerine katıldığı anlaşılan Necde, 36 (656) yılında Yemame'de doğmuştur. İlk defa 61 (680) yılında Yemame'de isyanı ile şöhret kazanan Necde, 64 (683) yılında Mekke'de Emevîler tarafından kuşatılan Abdullah b. Zübeyr'e destek sağlamış, daha sonra Basra'ya giderek bu defa İbn Zübeyr'in komutanına karşı mücadele etmiştir. Ezârika'nın Ehvaz'daki karargahında bir süre kalan, Nâfi ile fikrî manâda anlaşmazlığa düşen Necde, Yemame'ye intikal etmiş, burada hakimiyet sağlamıştır. Sonuçta mensuplarıyla kendi arasında çıkan anlaşmazlıklar sonucu, yardımcılarından Ebu Füdeyk tarafından büyük ihtimalle 72 (692) yılında Hacr'de öldürülmüştür. (Geniş bilgi ve bibliyografya için bk. Belâzürî, Ensâb (Süheyl zekkâr neşri), VII, 173-187, R. Rubinacci, Nadjadât, EI², İng. VII, 858-859)

son cümle ile kendi taraftarlarını kastetmektedirler- Allah katından gelen emir ve yasakların tamamını ikrar etmektir, ki bu herkes üzerine vâciptir. Bu konuda cehalet hiçbir şekilde mazeret değildir. İkincisi ise, bunun dışındaki hususlardır. İnsanlar bu konuda kendileri için helallik ve haramlık konusunda kendileri için bir delil ortaya çıkıncaya kadar mazur sayılırlar. Belirttiklerine göre ahkam konusunda kendisi için delil ortaya çıkmadan hata eden müçtehid için azabı câiz gören kimse kâfir olur.

Necde Müslümanlarla ahit ve zimmet akdi bulunan bir kimsenin, takıyye halinde kanının ve malının helal olduğunu belirterek, onları haram sayanların hükümlerinin kendini bağlamadığını ortaya koydu. Had cezasına mahkum olan taraftarları için, belki Allah'ın onları affedeceğini, eğer azap ederse ateşte azap edeceğini ve daha sonra onları cennete sokacağını belirterek, onlarla ilgiyi kesmenin câiz olmadığını ifâde etmiştir. Ayrıca, bir kimse bir bakış bakar, küçük veya büyük bir yalan söyler ve bu konularda ısrar ederse o kimse müşriktir, fakat devam ve ısrar etmeksizin zina eder, içki içer veya hırsızlık ederse o kimse müşrik değildir, diyen Necde, insanlara içki haddi konusunda oldukça sert davranmıştır.

Necde Abdülmelik b. Mervan'la yazışarak ona rıza ve muvafakat ettiğini belirttiğinde, mensupları ondan intikam almaya kalktılar. Evvela onu tevbe etmeye çağırdılar, tevbe edince intikam ve tecavüzden vazgeçtiler. Bu tevbe etmeye çağırmadan pişman olan bir grup, hata ettiklerini, imamı tevbe etmeye çağırmak gibi bir yetkilerinin bulunmadığını, kendileri tevbeye çağırdı diye imamın tevbe etmesi gibi bir mecburiyetinin bulunmadığını düşünerek, bizzât kendileri tevbe ederek hata ettiklerini idrak ettiler. Daha sonra da imamlarına "tevbe etmenden dolayı tekrar tevbe et, yoksa aramızdaki ahdi bozarız" şeklindeki tehditlerinden sonra Necde tevbesinden dolayı tevbe etti.

Ebu Füdeyk ve Atıyye b. Esved el-Hanefî Necde'den ayrıldılar, Ebu Füdeyk onun üzerine atlayıp öldürdü. Daha sonra Ebu Füdeyk Atıyye'den, Atıyye de Ebu Füdeyk'ten teberrî etti. Abdülmelik b. Mervan, Ömer b. Ubeydullah b. Muammer et-Temîmî komutasında bir orduyu Ebu Füdeyk üzerine gönderdi, günler süren savaştan sonra Ebu Füdeyk öldürüldü, Atıyye ise Sicistan'a intikal etti. Atıyye'nin mensuplarına Ataviyye denilir. Acâride'nin lideri Abdülkerîm b. Acred (veya Acerred) Atıyye'nin mensuplarındandır.

Necedât'ın Âziriyye (mazur sayanlar) olarak isimlendirilmesi, fer'i konularda cehalet sebebiyle hüküm veren kimseleri mazur görmelerinden dolayıdır. Ka'bî'nin Necedât'tan naklîne göre; insanları öldürme konusunda bile olsa, takıyye kavilde de amelde de câizdir. Şöyle devam etti: Necedât'ın ittifakına göre, insanlar kendi aralarında birbirlerine karşı faziletle muamele ederlerse, hiçbir zaman imama ihtiyaçları yoktur. Eğer imam bulunmadan böyle davranamayacakları ortaya çıkarsa, bu durumda kendilerini o yöne sevkedecek bir imam seçmeleri câizdir.

Necedât, Necde'den sonra birbirine tamamen muhalif Ataviyye, Füdeykiyye diye tali fırkalara ayrıldı. Necde'ye bağlı olanlar dışında, Necedatın bulunduğu bölge tamamen Ebu Füdeyk'e, Sicistan, Horasan, kirman ve Kuhistan'dakiler de tamamiyle Atıyye'ye bağlandılar.

Bir rivayete göre Necde ile Nâfi b. Ezrak, beraberlerinde bulunan Hâricîler'le birlikte Mekke'de Abdullah b. Zübeyr'le bir araya geldikten sonra birbiriyle ihtilaf ederek ayrılmışlar, Nâfi' Basra'ya, Necde de Yemâme'ye gitmiştir. Bu ihtilafın sebebinin Nâfi'in "Bir de bakmışsın ki içlerinden bir grup, insanlardan Allah'tan korkar gibi korkuyorlar"[14] ve "Alllah'ın yolunda savaşırlar, ayıplayanın ayıplamasından korkmazlar"[15] ayetlerine dayanarak, takıyye'nin helal olmadığı, yapacakları savaştan geri kalmanın (kuud) küfür olduğunu belirtmesidir

Buna muhalefet eden Necde "Ancak onlardan sakınmanız hali müstesna"[16] ve "Fir'avn hanedanından imânını gizleyen bir mümin kişi dedi ki... "[17] ayetlerine dayanarak takıyye'nin câiz olduğunu belirtti. Keza "Allah mücahitleri, cihada katılmayanlardan büyük bir ecirle üstün kılmıştır"[18] ayetine istinaden cihadın da mümkün olduğu takdirde efdal olduğunu, kuudun (cihattan geri kalmanın) ise câiz olduğunu ifâde etti.

Buna karşılık olarak Nâfi, belirtilenler Hz. Peygamberin ashabı hakkında olup, onların zayıf oldukları zamanâ aitti, "fakat onların dışındakiler için

---

14 Nisa 4/77.

15 Maide, 5/54

16 Al-i İmran 3/28.

17 Gâfir 40/28.

18 Nisa 4/95.

Allah ve Resulüne yalan söyleyenler de oturup kaldılar"[19] ayetine dayanarak imkan bulunduğu takdirde kuud küfürdür, demiştir.

4- Beyhesiyye

Beyhesiyye[20] Beni Sa'd b. Dubey'a'ya mensup olan Ebu Beyhes el-Heysam b. Câbir'in tabileridir. Velid b. Abdülmelik zamanında Haccac kendisini yakalamak istemiş o da Medine'ye kaçmıştı. Daha sonra Medine valisi Osman b. Hayyan el-Müzenî tarafından yakalanarak hapse atıldı. Vali kendisiyle gece sohbetleri yapıyordu. Nihayet Ebu Beyhes'in elleri ve ayaklarının kesilmesini ve daha sonra öldürülmesini emreden halife Velid'in mektubu gelince, gerekeni yaptı ve onu öldürdü.

Ebu Beyhes, İbaziyye'den İbrahim ile Meymûn'u bir cariye'nin satışı konusundaki ihtilaflarından dolayı tekfir etmiş, keza bu konuda duraklayıp bir hükme varamayanların da kâfir olduğunu belirtmiştir. Bir kimse Allah'ı, peygamberlerini ve Hz. Peygamber'in Allah katından getirdiklerini bilmedikçe Allah'ın velilerini sevip düşmanlarından ilgisini kesmedikçe, müslüman olamaz. Bu kimsenin şeriatta varid olan, Allah'ın haramlığına hükmettiği ve işleyene ceza tertip ettiği şeyleri aynıyla ve açıklamasıyla bilmesi ve ondan kaçınması gereklidir. Varid olanlardan bir kısmını ismiyle bilip, onunla karşılaşıncaya kadar tefsirini bilmemesi ona zarar vermez. Bu kimsenin bilmediği konuda duraklaması ancak bildikten sonra bir şeyi ortaya koyması gerekir. Ebu Beyhes, Vâkifiyye'nin, "Biz helal mi yoksa haram mı olduğunu bilmeden harama düşen kimsenin durumu hakkında tevakkuf ederiz" şeklindeki sözlerinden teberrî ederek, o kimsenin bunu bilmesi hakkı idi, demişti.

İman hak ve batıl olan şeylerin hepsini bilmektir. İmân söz ve amelin ötesinde kalple bilmektir. Ondan nakledildiğine göre; imân ikrar ve ilimdir, bu ikisinden sadece biri değildir.

Beyhesiyye'nin umumuna göre ilim, ikrar ve amelin hepsi imândır, Onlardan bir grup, Kur'an'da geçen "De ki, bana vahyolunanda, leş, akıtılmış kan, domuz eti ya da günah işlenerek Allah'tan başkası adına kesilmiş hay-

---

19 Tevbe 9/90.

20 Beyhesiyye 94 (713) yılında öldürülen Ebu Beyhes el-Heysam b. Câbir'e. mensup olan bir tali fırkadır. (Karşılaştırmalı bilgi ve bibliyografya için bk. Mustafa Öz, "Beyhesiyye", DİA, VI, 65.) .

vandan başka yiyecek kimseye haram kılınmış bir şey bulmuyorum"[21] ayetinde belirtilenler dışında yenilmesi haram olan bir şey bulunmadığına, diğerlerinin helal olduğuna yönelmişlerdir.

Beyhesiyye'den Avniyye adını alan grup iki fırkaya ayrılmış; ilki, hicret yerinden ayrılıp kuuda dönen yani savaştan geri çekilen kimseyle ilişkilerini keserken, diğerleri bu kimseleri, kendileri için helal olan bir işe dönmüş olmalarından dolayı, onlarla ilgilerin kesmeyip sürdüreceklerini ifâde etmişlerdir. Her iki fırka da imam (devlet başkanı) kâfir olduğunda, gaip ve şahit olan raiyyesinin de kâfir olacağı konusunda ittifak etmişlerdir.

Beyhesiyye'den Ashabu't-tefsir denilen bir sınıf vardır ki bunlar, Müslümanlardan şehadette bulunan bir kimse, olayın açıklama ve yorumlaması yanında, keyfiyeti ile şehadet etmelidir, iddiasını ileri sürmüşlerdir.

Bir başka sınıf da Ashabu's-suâl denilenlerdir. Bunlara göre kişi şehadeteyni söylediği, teberrî ve tevellîde bulunduğu, Allah katından gelenlerin cümlesine imân ettiği zaman müslüman olur. Eğer bilmezse, Allah'ın kendisine farz kıldıklarını sorup öğrenir, öğreneceği kimse ile karşılaşıncaya kadar bilmemesi daha sonra sorup öğrenmesi ona zarar vermez. Eğer haram olduğunu bilmeden bir harama düşse, kâfir olur. Çocuklar konusunda Sa'lebiyye gibi düşünen bu topluluk, müminlerin çocuklarının mümin, kâfirlerin çocuklarının ise kâfir olduklarını belirtmiştir. Kaderiyye'nin kader konusundaki düşüncelerinde onlara muvafakat ederek, Allah'ın fiillerin meydana getirilmesini kullara bıraktığını belirterek, kulların fiillerinde ilâhî meşiyetin bulunmadığını ifade etmişlerdir. Beyhesiyye'nin umumu bu düşünceleri benimsemeyip, teberrî ettiler.

Beyhesiyye'den bazısı, eğer sarhoşluk helal olan bir içecekten dolayı olursa, sahibi söylediği ve yaptığından dolayı muaheze edilmez, demiştir. Avniyye ise, sarhoşluğun küfür olduğunu belirtmekle birlikte, sarhoşluk sonunda namazı terketmek ve namuslu kimseye zina isnad etmek gibi bir şey olmadıkça, bunun küfür olduğuna şehadet etmemektedirler.

Salih b. Müserrih'in mensupları Hâricîlerdendir. Fakat onun kendine has bir düşünce ile diğerlerinden ayrıldığı konusunda bir haber bize ulaşmamıştır. Bu zât Irakeyn valisi Bişr b. Mervan'a isyan etmiş, o da Bişr b. Hâris b. Umeyre veya Eş'as b. Umeyre el-Hemedânî komutasındaki bir orduyu

---

21 En'am 6/145.

onun üzerine göndermiştir. Haccac'ın onunla mücadelesi sonucunda Salih, Kasru Celulâ denilen yerde yaralandı, yerine Ebu's-Sahârâ diye anılan Şebib b. Yezid b. Nuaym eş-Şeybanî'yi halef tayin etti. Bu zât Kufe'yi ele geçirdi ve Haccac'ın ordusundan, hepsi de ordu komutanı olan yirmidört emiri katletti, daha sonra mağlup olarak Ehvaz'a doğru kaçmaya başladı, Ehvaz nehrinde "Bu aziz ve âlim olan Allah'ın takdiridir"[22] diyerek boğuldu. Yemân b. Rebab el-Horasânî'nin belirttiğine göre, Şebibiyye, Salih'in durumunda tevakkuf ettikleri için Hâricîler'in Mürciesi olarak isimlendiriliyordu. Şebib'den nakledildiğine göre, kendisi Salih'ten ayrılıp kendi imâmetini iddia etmiştir. Şebib'in mezhebi zikrettiğimiz üzere Beyhesiyye'nin mezheplerinden biridir. Fakat gücü, şevketi, muhaliflerine karşı tavrı, Hâricîler içinden ortaya çıkan bir kimseninki gibi değildir. Kıssası tarih kitaplarında görülebilir.

5- Acâride

Acâride:[23] Necedât'ın bidatlerine uyan Abdülkerîm b. Acred'in (yahut Acerred) mensuplarıdır. Abdülkerîm'in Ebu Beyhesin mensuplarından iken, ona muhalefet ederek, çocuk İslâm'a çağırılıncaya kadar hakkında tarafsız kalmak, baliğ olduğunda ise İslâm'a çağırmak gerekir, sözüyle ayrıldığı söylenir. Müşriklerin ölen çocuklarının babalarıyla birlikte cehennemde olduklarını söyleyen İbn Acred, sahibi öldürülmedikçe bir malın ganimet olarak görülmesini kabul etmez. Özellikle diyanetle maruf olan kaade ile ilgilerini sürdüren, hicreti bir fariza değil bir fazilet olarak değerlendiren bu topluluk, kebîre işleyenleri tekfir etmektedir. Kendilerinden nakledildiğine göre bir kıssa olması, bir aşk kıssasının Kur'an'da bulunmasının câiz olmayacağı sebebiyle, Yusuf Suresi'ni Kur'an'dan bir sure olarak kabul etmemektedirler.

Daha sonra kendi aralarında bir çok tali fırkalara ayrılan Acâride'nin her grubunun kendine has düşünceleri vardır. Fakat hepsi Acâride cümlesinden olduğu için aşağıdaki şekilde sıraladık.

---

22 Yâsin 36/38.

23 Acrediyye olarak da bilinen daha çok Horasan ve civarında yayılmış bulunan bir Hâricî fırkası olan bu zümrenin kurucusu Abdülkerîm b. Acred (veya Acerred) 'dir. İbn Acred hakkında kaynıklarda pek az bilgi bulunmaktadır. 106-120 (724-738) yılları arasında Irak valiliği yapan Hâlid el-Kasrî tarafından hapsedildiği ve hapishanede öldüğü dikkate alındığı takdirdi ölüm tarihinin 120 (738) civarı olduğu söylenebilir. (Acâride hakkında geniş bilgi ve biliyografya için bk. Mustafa Öz, "Acâride", DİA, I, 318-319.)

a- Saltiyye

Osman b. Ebi's-Salt'ın veya Salt b. Ebi's-Salt'ın mensuplarıdır. Bu zât, kişi İslâm'ı kabul ettiğinde onu sever ve fakat idrak edip İslâm'ı kabul edinceye kadar çocuklarından teberrî ederiz, şeklindeki düşüncesiyle Acâride'den ayrılmıştır. Bunlardan nakledildiğine göre müşriklerin ve Müslümanların çocukları için, büyüyüp İslâm'a çağırılıp, kabul veya reddedinceye kadar onlar hakkında velayet veya beraaet bahis mevzu olmaz.

b- Meymûniyye

Meymûn b. Hâlid'in mensuplarıdır. Meymûn Acâride'den iken kaderi, hayır ve şerrin kuldan olduğunu, fiili halk ve ibda etmenin kula ait bulunduğu, istitâatın fiilden önce mevcut bulunduğu, Allah'ın şerri değil hayrı irâde ettiği, kulların işlediği mâsiyetlerde onun meşieti bulunmadığı konularında onlardan ayrıldı. Hüseyin el-Kerâbîsî, Hâricîler'in makâlâtını ele aldığı kitabında, Meymûniyye'nin kız evlatların kızlarıyla, erkek kardeş ve kız kardeşin evlatlarının kızlarıyla evlenmeyi câiz gördüklerini belirterek, Allah kız evlatların, kız ve erkek kardeşlerin kızlarının nikahlanmasını haram kılmıştır, fakat onların evlatlarının nikahlanmasını haram kılmamıştır, dediklerini nakletmektedir.

Ka'bî ve Eş'arî, Meymûniyye'nin Yusuf Suresi'nin Kur'an'dan bir sure olduğunu inkar ettiklerini, sultanla kıtalin vâcip olduğunu, ona ve hükmüne rıza gösterenlere had uygulamanın gerekli olduğunu benimsediklerini, sultanı reddedenlerle -yardım etmeleri veya Hâricîler'in dinine ta'n etmeleri veya sultanın ajanı olma dışında - kıtalin câiz olmayacağını ileri sürmektedirler. Onlara göre müşriklerin çocukları cennette bulunacaklardır.

c- Hamziyye

Hamza b. Edrek'in mensuplarıdır. Bu zât kader ve diğer bid'atlerde Meymûniyye'ye katılmış fakat muhaliflerinin ve müşriklerin çocukları konusunda katılmayıp, onların hepsinin cehennemlik olduğunu belirtmiştir.

Hamza, Horasan'da isyan eden Ûk ehlinden olan Hüseyin b. er-Rakkâd'ın mensuplarından olup Halef el-Hâricî'ye kader, riyasette hak sahibi olmak gibi konularda karşı çıktı, böylece biri diğerinden ayrıldı. Hamza birlik hasıl olmadığı, düşmanlar mağlup edilmediği sürece, aynı asırda iki imamın bulunmasını câiz görmüştür.

d- Halefiyye

Halef el-Hâricî'nin mensupları olan bu topluluk, Kirman ve Mekran Hâricîlerinden meydana gelir. Kader konusunda Hamziyye'ye muhalefet ederek hayır ve şerrin yaratılmasını Allah'a izafe ettiler, bu konuda Ehl-i sünnet'nin yoluna salik oldular. Hamziyye'nin eğer Allah kullarına, onlar için takdir ettiği fiiller dolayısıyla veya yapmadıkları fiillerden dolayı azap ederse zâlim olur, şeklindeki sözlerinde tenakuz bulunduğunu belirttiler. Müşriklerin çocukları ise kendilerinin bir amel işleme ve bir ameli terketme durumları bulunmaksızın cehennemliktirler. İşte bu inanç benimsedikleri acaip bir tenakuzdur

e- Etrâfiyye

Kader konusunda Hamza gibi düşünen bir fırka olan Etrâfiyye, ashabu'l-etrâf dedikleri İslâmî çevreden uzak bulunan insanlar, bilmedikleri için şeriatın gereklerini terkedip, akıl cihetinde lüzumlu olduğunu bildikleri şeyleri yerine getirirler ve Kaderiyye'nin yaptığı gibi aklî vâcipler ortaya koyarlarsa, bu kimseler mazur sayılırlar Bu grubun lideri Sicistanlı Gâlib b. Şâzek'tir. Abdullah es-Sedyûrî bunlara muhalefet edip, ilgisini kesmiştir.

Muhammed b. Rızk'ın mensupları olan Muhammediyye fırkası bunlardandır. Muhammed önce Hüseyin b. Rakkâd'ın mensuplarından idi, daha sonra onunla ilgisini kesti.

f- Şuaybiyye

Şuayb b. Muhammed'in mensuplarıdır. Şuayb Meymûn'la birlikte Acâride'ye mensuptu. Meymûn kader konusundaki düşüncelerini ortaya koyunca onunla ilgisini kesti.

Şuayb'a göre kulların fiillerinin yaratıcısı Allah'tır, kul ise fiilinin müktesibidir, kulun kudret ve irâdesi bulunduğu için hayır ve şer fiillerinden dolayı mes'ul olup, bu sebeple mükafaat veya ceza ile karşılaşacaktır. Var olan her şey Allah'ın meşieti ve dilemesiyle vücuda gelir. İmâmet ve vaîd konularında Hâricîler'in bid'atleri üzere devam eden Şuayb, çocuklar, kaade ile ilgili tevellî ve teberrî konularında Acâride'nin bid'atlerini kabul etmiş bulunmaktadır.

g- Hâzimiyye

Hâzim b. Ali'nin mensuplarıdır. Bu fırka Allah'ın kulların fiilerinin yaratıcısı olduğu ve onun hakimiyetinde ancak dilediğinin cereyan edeceği konusunda Şuayb'ın düşüncelerini benimsemiş, Allah'ın, son anlarında imân ile kendisine döneceğini bildiği kullarını seveceğini, sonuçta kendisine kâfir olarak döneceğini bildiği kullarından da teberrî edeceğini, Allah'ın veli kullarını daima sevdiğini, düşmanlarına daima bugz ettiğini belirterek muvâfât görüşüne yönelmiştir.

Kendilerinden nakledildiğine göre, Ali konusunda bir hüküm vermeyip tevakkuf eden bu topluluk, onunla irtibatlarını kestiklerini açıklamadıkları gibi, diğerleriyle de ilişkilerini kestikleri hakkında bir açıklama getirmemişlerdir.

6- Seâlibe

Sa'lebe b. Âmir'in mensuplarıdır. Bu zât çocuklar konusunda ihtilafa düşüp ayrılıncaya kadar Abdülkerîm b. Acred'le birlikte idi. Sa'lebe, çocuklar küçük veya büyük olsunlar, onlardan inkar veya zulme razı olmaları durumunu görmedikçe çocukların velisiyiz, deyince Acâride kendisiyle irtibatı kesti. Keza, çocukluk devresindeki kimseye, idrak edip dine çağırılıncaya kadar dostluk ve düşmanlık olamayacağı, eğer kabul ederlerse maksat hasıl olacağı, inkar ederlerse kâfir olacakları gibi hususlar Sa'lebe'den nakledilenler arasındadır. Sa'lebe zengin olmaları durumunda köle olan çocuklardan zekat alınacağını, fakir olurlarsa kendilerine zekat verileceğini ortaya koymuştur. Seâlibe bazı gruplara ayrılmıştır:

a- Ahnesiyye

Seâlibe'den Ahnes b. Kays' tabi olanlardır. Ahnes, takıyye uygulanan yerde bütün kıble ehli hakkında tevakkuf edeceğini, sadece imânı olduğu bilinenlerle bu sebeple dostluk ve yakınlık kuracağını, kâfir olduğu bilinenlerle de bu sebepten dolayı teberrî edeceğini belirterek Seâlibe'den ayrıldı. Suikast, katl ve gizlice hırsızlık yapmayı haram sayan bu grup, kendi düşüncelerinin hilafına düşündüğü kesin olarak bilinen kimse dışında, kıble ehlinden savaş edilecek bir kimsenin önce dine davet edilmesi gerektiğini, eğer imtina ederse kendisiyle savaşılacağını belirtmişlerdir. Müslüman kadınların, kendi kavimlerinden kebîre işleyen müşriklere nikahlanmasını câiz gör-

dükleri nakledilen bu zümre, diğer meselelerde Hâricîler'in prensiplerine uymaktadır.

b- Ma'bediyye

Ma'bed b. Abdurrahman'ın mensuplarıdır. Seâlibe arasında iken müslüman kadınların müşriklere nikahlanmasını câiz görmesi hatası sebebiyle Ahnes'e, kölelerden zekat alınması konusundaki hükmünden dolayı Sa'lebe'ye muhalefet etmiştir. Ma'bed, bundan dolayı Sa'lebe'den teberrî etmediğini, bunun hilafına olan ictihadını da terk etmeyeceğini belirtmişti. Bu topluluk takıyye halinde sadakaların paylarının, tek bir pay haline getirilmesinin câiz olduğunu ileri sürmüştür.

c- Rüşeydiyye

Rüşeyd et-Tûsî'nin mensuplarıdır, Uşriyye diye de anılırlar. Seâlibe, nehirler ve kanallar vasıtasıyla sulanan arazi mahsulatından verilmesi gerekenin öşürün yarısı olduğunu gerekli görüyordu. Ziyad b. Abdurrahman bu konuda öşür yani onda bir verilmesi gerektiğini, bundan önce öşrün yarısı verilir diyen kimse ile irtibâtın kesilmesinin câiz olmadığını söyledi. Bunun üzerine Rüşeyd, onlardan berâet etmek câiz değil ise, biz de onların yaptığını yaparız, dedi ve bu konuda iki fırkaya ayrılmış oldular.

d- Şeybâniyye

Ebu Müslim Horasanî'nin zamanında isyan eden Şeyban b. Seleme'nin mensuplarıdır. Ebu Müslim Şeyban'a ve Ali b. el-Kirmanî'ye, Nasr b. Seyyar'a karşı isyan etmeleri konusunda yardımcı olmuştur. Şeyban Seâlibe'dendi. Ebu Müslim kendisine ve Ali b. el-Kirmanî'ye yardım ettiğinde, Hâricîler her ikisiyle de ilgilerini kestiler. Şeyban ölünce bir kısım kimseler onun tevbe etmiş olduğunu belirttilerse de, Seâlibe Onun mezhep konusunda kendilerine muvafık insanları öldürdüğünü, mallarını aldığını, bir müslümanı öldüren ve malına el koyan kimsenin, kısas yapılıp, aldığı malları geri vermedikçe yahut bu mallar kendisine hibe edilmedikçe, tevbesinin sahih olmayacağını belirttiler.

Şeyban düşünce olarak cebre yönelmiştir. Bu konuda Cehm b. Safvan'ın ortaya koyduğu cebre ve hâdis kudretin nefyedilmesi düşüncesine uymaktadır. Ziyad b. Abdurrahman eş-Şeybânî Ebi Hâlid'den onun, Allah, kendisi için bir ilim yaratmadıkça eşyayı bilmeyeceği, eşyanın ancak hâdis olup vücuda gelince Allah tarafından bilineceğini iddia ettiği nakledilmiş, bu söz

üzerine kendisinin Şeyban'dan teberrî edip, Ebu Müslim ve Ali b. el-Kirmani'ye yardım ettiğinde, onu tekfir ettiği nakledilir. Şeybân'a tabi olanlar genel olarak Cürcan, Nesâ ve Ermenistan'da bulunmakta idi, onun tevbe ettiğini ileri süren de Atıyye el-Cürcânî'dir.

e- Mükremiyye

Mükrem b. Abdullah el-Iclî'nin mensuplarıdır. Seâlibe'den iken namazı terkedenin kâfir olduğunu, bunun namazı terk sebebiyle değil ve fakat Allah'ı bilmemesi sebebiyle olduğunu iddia etmesiyle ayrılmıştır. Bu hükmü, insanın işlediği her türlü kebîreye teşmil etmiştir. Kebîre işleyenin ancak Allah'ı bilmemesi ile kâfir olacağını belirten Mükrem, Allah'ın vahdaniyetini bilen, gizli ve açık her haline muttali olduğunu düşünen, işlediği günahtan dolayı kendisini cezalandıracağını kabul eden kimsenin, bu bilgiden gaflet etmedikçe ve kendisine yapılan teklif konusunda laubali davranmadıkça, mâsiyetlere yönelmesinin tasavvur edilemeyeceğini ifâde etmiştir. Bu konuda Hz. Peygamber, "Zina eden zina ettiği anda mümin olarak zina etmez, hırsızlık yapan da çaldığı esnada mümin olarak hırsızlık yapmaz. "[24] buyurmuştur.

Bu hususta Seâlibe ile ihtilafa düştüler. İmân konusunda muvâfâta yönelen bu zümre, Allah'ın bir kimseyi sevmesi veya cezalandırması işlediği amellere göre değil, ölüm anına kadar, içinde bulunduğu yönelişlere göredir. Kişi ömrünün sonuna ve ecelînin nihayetine varıncaya kadar bu yolda ısrarla yürüdüğü doğrulanamaz. Bu takdirde inandığı üzere baki kalırsa- ki bu imândır-biz onu severiz, eğer bu haliyle devam etmemişse ilgimizi keser düşman oluruz. Keza Allah'ın bir kimse için sevmesi veya sevmeyip cezalandırması hükmü, o kimsenin ölüme ulaştığı andaki durumuna göredir, şeklinde düşünmüşlerdir. Mükremiyye'nin hepsi bu düşüncededirler.

f- Ma'lûmiyye ve Mechûliyye

Aslında Hâzimiyye'den olan bu iki gruptan Ma'lûmiyye, Allah'ı bütün isimleri ve sıfatlarıyla bilmeyen kimse, bütün bunları bilip, mümin oluncaya kadar, onu bilmeyen bir cahildir, demişlerdi. İstitâatın fiille beraber bulunduğunu, fiilin de kul tarafından yaratıldığını iddia ettiklerinde, Hâzimiyye kendileriyle ilgisini kesmişti.

---

24 Buhârî, "Hudûd"1, 6, 19; "Eşribe" 1; "Mezâlim", 30; Müslim "İman", 100, 104; Ebu Dâvud, "Sünne", 15.

Mechûliyye ise Allah'ın bazı isim ve sıfatlarını bilen kimsenin, bazılarını bilmese de Allah'ı bilmiş olduğunu belirtmiş, ayrıca kulların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını ileri sürmüştür.

g- Bid'iyye

Yahya b. Asdem'in mensupları olan bu grup, kendilerinin inandığı gibi inananların mutlak surette cennetlik olduklarını ileri sürmüşlerdir İman konusunda, inşaallah demediklerini, zira inşaallah demekle itikatta şek ve şüphe bulunduğunu kabul etme durumunda kalacaklarını iddia etmişlerdir. Onlara göre bir kimse "inşaallah ben müminim"derse, o imânında şüpheye düşmüş demektir. "biz kesinlikle ve şüphesiz cennet ehliyiz"şeklinde iddiada bulunmuşlardır.

7- İbâzıyye

Mervan b. Muhammed zamanında isyan eden Abdullah b. İbâz'ın[25] mensuplarıdır. Mervan'ın, Abdullah b. Muhammed b. Atıyye komutasında sevkettiği ordu Tebâle'de İbn İbâz kuvvetleriyle savaşmıştır. Denildiğine göre Abdullah b. Yahya el-İbâzî, Abdullah b. İbâz'ın bütün halleri ve sözlerinde arkadaşı ve yardımcısı idi. İbn İbâz'ın ifâdesine göre kıble ehli olan muhalifleri kâfirdirler, fakat müşrik değillerdir, onlarla nikahlanmak câizdir, karşılıklı mirasçı olmak da helaldir. Harp esnasında silâh ve hayvanlarını ganimet olarak almak helal, bunun dışındakiler haramdır. Arada savaş başlayıp, durum açığa çıkmadan gizlice ve hile ile öldürülmeleri ve esir edilmeleri ise haramdır.

İbâzıyye'ye göre ehl-i İslâm olan muhaliflerinin bulunduğu yer, dâr-ı tevhîd, sultanın karargahının bulunduğu yer ise dâr-ı bagy, yani azgınlık

---

25 Abdullah b. İbâz el-Mürrî et-Temîmî, Hâricî fırkalarından İbâzıyye'nin kurucusudur. İlk devreleri hakkında bilgi bulunmayan İbn İbâz'ın hakkındaki bilinenler, Nâfi b. el-Ezrak'la birlikte Abdullah b. Zübeyr'e yardım için toplanan cemaat içinde yer almasıyla başlar. Daha sonra Basra'ya dönüldüğünde, Nâfi ile kaade konusunda anlaşmazlık ortaya çıkınca, onunla ilişkisini keserek, aralarında bulundukları insanların müşrik olmadıklarını, sadece nimetler konusunda nankör olduklarını belirtti. Onun müfrit Hâricîler'e katılmaması Ebu'ş-Şa'sâ Câbir b. Zeyd el-Ezdî'nin tesiriyle olduğu ifâde edilir. Esasen İbn İbâz, aklıselim ve sünnet hududu içinde kalmak isteyen Vehbîler'i Basra'da kendi riyasetinde sakin bir hayata yönlendirmiştir. Abdullah b. İbâz'ın 64 (683) yılında kısa bir müddet için Abdullah b. Zübeyr'e katılması haricinde mensuplarının sosyal ve siyâsi çalkantılardan uzak tutmasını bilmiştir İbn İbâz'ın ölüm tarihi bilinmemektedir. (Geniş bilgi ve bibliyografya için bk. E. Ruhi Fığlalı, "Abdullah b. İbâz", DİA, I, 109; a. mlf, "İbâziyye" DİA, XIX, 256-261.)

mahallidir. Muhaliflerinin kendi tarafları hakkında şahitlik etmelerinin câiz olduğunu belirten İbâzîler, kebîre işleyen kimselerin muvahhit olmakla beraber mümin olmadıklarını ileri sürmüşlerdir.

Ka'bî'nin onlardan naklettiğine göre, istitâat diğer arazlar gibi bir araz olup fiilden öncedir ve fiil bununla vücuda gelir. Kulların fiilleri, ihdas ve var etme bakımından Allah tarafından yaratılır, kul tarafından mecazî olarak değil gerçekten kesb edilir. İmamlarını diğerlerinde olduğu gibi, emiru'l-müminîn şeklinde isimlendirmedikleri gibi kendilerini muhâcirler diye adlandırmazlar. Onlara göre teklif ehli kalmayınca âlemin ömrü de bitmiş olur. Yine Ka'bî'nin naklîne göre bu fırka, kebîrelerden herhangi birini işleyen kimsenin, dini inkar anlamında millet küfrü değil, nimet küfrü işlemiş olduğu konusunda ittifak etmişlerdir. Müşriklerin çocukları konusunda herhangi bir hüküm veremeyen bu zümre, intikam almak için onların azaba uğratılabileceklerini ve bir lutuf sonucu cennete sokulabileceklerinin câiz olduğunu ileri sürmüşlerdir. Yine Ka'bî'nin naklîne göre, bu fırka mensupları, Ebu'-l-Hüzeyl'de olduğu gibi Allah'ın rızası gözetilmeyen bazı taatların bulunduğunu kabul etmişlerdir.

Daha sonra nifak'ın şirk sayılıp sayılmayacağı konusunda ihtilaf eden bu zümre, münafıkların Hz. Peygamber devrinde muvahhit olduklarını, fakat kebîre işlediklerini, işledikleri kebîre sonucunda -şirk sebebiyle değil- kâfir olduklarını belirttikten sonra Allah'ın emrettiği her şeyin husuŝî değil, umumî olduğunu, mümine de kâfire de emrettiğini, Kur'an'da bu manâda bir hususîlik bulunmadığını belirttiler. Allah'ın yarattığı her şeyi kendi birliğine delil olarak yarattığını, bunlarla onun bir olduğuna ulaşılacağını ifâde etmişlerdir. Bunlardan bir grup, Allah'ın bir peygamberi bir delil olmayarak yaratmasını, ona vahyettikleriyle kulları mükellef kılmasını, ayrıca o peygamberin mucize izhar etmesinin gekmediği, Allah bir delil olarak yaratıp onun vasıtasıyla bir mucize izhar edinceye kadar, Allah'a hiçbir şeyin vâcip olmayacağının câiz olacağını ileri sürmüşlerdir. Bunu söyleyenler, Seâlibe ve Acâride'de olduğu gibi kendi mezheplerinde dağınık bir cemaattir. İbâzıyye kendi arasında bazı gruplara ayrılmıştır:

a- Hafsıyye

Hafs b. Ebi'l-Mikdâm'ın mensupları olan bu fırka, imân ve şirk arasında bir haslet vardır ki, o Allah'ın bir bilinmesidir, şeklindeki ifâdeleriyle diğerlerinden ayrılmışlardır. Buna göre Allah'ı bilen, onun ötesinde Resulü, kita-

bı, kıyameti, cennet ve cehennemi inkar eden; zina, hırsızlık ve içki içmek gibi fiilleri işleyen kimse kâfirdir fakat şirkten uzaktır.

b- Hârisiyye

Hâris el-İbâzî'nin mensuplarıdır. Hâris, kader konusunda Mutezile'nin düşüncelerini benimsemek, istitâatın fiilden önce olduğunu belirtmek ve Allah'tan başkasının kastedildiği taatları kabul etmek suretiyle İbâziyye'ye muhalefet etmiştir.

c- Yezîdiyye

Ezârika'nın ortaya çıkmasından önce Muhakkimetü'l-ulâ ile ilgisi bulunan, onların ortaya çıkışıyla ayrılıp İbâzıyye'ye intikal eden Yezid b. Üneyse'nin mensuplarıdır. Bu zât, Allah'ın Acemlerden bir peygamber göndereceğini, ona semada yazılmış bir kitabın hepsini birden indireceğini, bu kişinin Hz. Peygamber'in şeriatını terkedeceğini ve Kur'an'da zikredilen Sabie'nin -Harran ve Vâsıt'ta bulunan Sâbie değil- dini üzere olacağını iddia etmiştir.

Yezid, İslâm'a girmeseler bile, Hz. Peygamber'in nübüvvetine şehadet eden ehli kitaba karşı muhabbet göstermiştir Ona göre gerek kendi taraftarı gerekse diğerlerinden, had cezalarına çarptırılanlar kâfir ve müşriktirler. Keza her küçük veya büyük günah şirktir.

8- Sufriyyetü'z-Ziyâdiyye

Ziyâd b. el-Asfar'ın mensuplarıdır. Bunlar bazı hususlarda Ezârika, Necedât ve İbâzıyye'ye muhalefet ettiler. Bu zümre kıtalden geri kalan kaadeyi, din ve itikatta kendilerine muvafık olmaları durumunda tekfir etmeyip, recmi iskat etmediler, müşriklerin çocuklarının öldürülmesi, kâfir sayılması ve cehennemde ebedî kalacaklarına hükmetmediler. Takıyyenin amelde değil ve fakat sözde câiz olacağını belirttiler. Hakkında had bulunan bir suçu işleyen ve kendisine zina, sirkat ve kazif gibi hadler uygulanan kimse, zâni, hırsız ve kâzif (iftiracı) ismiyle anılıp, kâfir ve müşrik diye adlandırılmazlar. Büyük önem verilmekle birlikte, hakkında had cezası bulunmayan namazı terk ve savaş esnasında kaçmak gibi büyük günahları işleyenler, bu fiileri sebebiyle kâfir olurlar. Dahhâk isimli kendilerinden birinden nakledildiğine göre Ziyâd, normal şartlarda hareket edilen yerde (daru'l-alâniyye) değil de, takıyye ile hareket edilen yerde (dâru't-takıyye), müslüman kadınların, oradaki kavmin kâfirleriyle evlendirilmesini câiz görmüştür Keza Ziyâd b. el-Asfar takıyye halinde bütün sadakaları bir hissede, bir kalemde

toplamanın câiz olduğu görüşünde idi. "Biz kendimize göre müminiz, fakat Allah katında imândan çıkıp çıkmadığımızı bilmiyoruz." dediği kendisinden nakledilmiştir. Ona göre şirk ikiye ayrılır: Biri şeytana taat ve itaat demek olan şirk, diğeri ise puta ibâdet demek olan şirktir. Küfür de iki kısma ayrılır: Biri Allah'ın nimetini inkar diğeri ise Allah'ın Rablığını inkardır. Berâet de ikiye ayrılır: Biri had cezalarına çarptırılmış olanlarla ilgiyi kesmek, ki bu sünnettir, diğeri ise inkarcılarla irtibatı kesmek ki bu da farzdır.

Hâricîler'in mezheplerini, önde gelen kişilerini zikrederek bitirelim:

Mütekaddimîn yahut öncekilerden: İkrime, Ebu Harun el-Abdî, Ebu Şa'sâ', İsmail b. Semî'.

. Müteahhirin yahut sonrakilerden: Önce sa'lebî sonra beyhesî olan Yemân b. Rebâb, İbâzıyye'den Abdullah b. Yezid, Muhammed b. Harb, ve Yahya b. Kâmil .

Bazı şairleri: Imran b. Hıttân, Dahhak b. Kays'ın arkadaşı Habib b. Mürre.

Bunların yanında Cehm b. Safvân, Ebu Mervan Gaylân b. Müslim, Muhammed b. İsa Bergûs, Ebu'l-Hüseyin Külsûm b. Habib el-Mühellebî, Ebu Bekir Muhammed b. Abdullah b. Şebib el-Basrî, Ali b. Harmele, Salih b. Kubbe b. Subeyh b. Amr, Muveys b. İmran el-Basrî, Ebu Abdullah b. Mesleme, Ebu Abdurrahman b. Mesleme, Fazl b. İsa er-Rakkâşî, Ebu Zekeriyya Yahya b. Asfah, Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Müslim es-Sâlihî, Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed b. el-Hasan el-Hâlidî, Muhammed b. Sadaka, Ebu'l-Hüseyin Ali b. Zeyd el-İbâzî, Ebu Abdullah Muhammed b. Kerrâm, ve Külsûm b. Habib el-Murâdî el-Basrî gibi kişiler Hâricîler'dendir.

Sahâbe arasında ortaya çıkan fitneye girmeyeceklerini belirterek Hz. Ali'den ayrılan, muhalifleriyle yaptığı savaşlara katılmayan ve fakat ona karşı düşman ve hasım da olmayanlar ise, Abdullah b. Ömer, Sa'd b. Ebi Vakkas, Muhammed b. Mesleme el-Ensârî, ve Hz. Peygamber'in azâtlısı Zeyd b. Harise'nin oğlu Üsâme b. Zeyd'dir.

Kays b. Ebi Hazm "Sıffîn günü arta kalan topluluklara saldırın, Allah ve Resulü yalan söyledi diyenlerin üzerine gidin, siz Allah ve Resulü doğru söyledi, diyorsunuz deyinceye kadar bütün halleri ve harpleri esnasında Hz. Ali ile beraberdim, bunu duyunca cemaat hakkında ne düşündüğünü anladım ve ondan ayrıldım" dedi.

V- MÜRCİE

İrca iki manâya gelmektedir: İlki "Onu da, kardeşini de geciktir"[1] ayetinde olduğu gibi tehir etmek ve geciktirmek manâsına gelir, diğeri ise ümit vermek anlamındadır.

Bir cemaati Mürcie[2] diye isimlendirmek ancak ilk manâda doğru olur. Çünkü Mürcie diye anılanlar ameli, niyet ve inançtan sonra ikinci derecede ele alıyorlardı. İkinci manâya gelince, bu topluluğun nasıl küfürle beraber taatın bir faydası yoksa, imânla beraber mâsiyet de zarar vermez, şeklindeki sözlerinden dolayı bu ismi aldıkları anlaşılmaktadır.

İrcâın, kebîre sahibinin dünyada iken cennetlik veya cehennemlik olduğu hakkında herhangi bir hüküm verilemeyeceği için, onun hükmünü kıyamet gününe bırakmak olduğu da ifâde edilmiştir. Bu durumda Mürcie ve Vaîdiyye birbirine karşıt iki fırka olmaktadır. Keza İrcâın Hz. Ali'yi fazilet itibariyle birinci dereceden dördüncü dereceye koymak yahut geciktirmek olduğu da söylenmiştir. Bu manâya göre Mürcie ile Şia birbirine karşıt iki fırka oluşturmaktadır.

Mürcie, Havâric Mürciesi, Kaderiyye Mürciesi, Cebriyye Mürciesi ve Halis Mürcie olmak üzere dört sınıfa ayrılır. Muhammed b. Şebib, Sâlihî ve Hâlidî Kaderiyye Mürciesi'ndendir. Keza kader ve ircâ konusunda ilk sözü söyleyen Gaylân ed-Dımeşkî'nin mensupları olan Gaylâniyye de bunlardandır. Biz kitabımızda Mürcie içinde Halis Mürcie (el-Mürcietü'l-Hâlisa) denilen grubun fırkalarını belirteceğiz.

---

1 A'râf 7/111.

2 Mürcie ile ilgili Türkçe'de yayınlanmış en kapsamlı eser, Sönmez Kutlu'nun, Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri adlı çalışmasıdır. (Ankara 2000) .

1- Yûnusiyye

Yunus b. Avn en-Nümeyrî'nin mensuplarıdır. Yunus, imânın Allah'ı bilmek, ona boyun eğmek, karşısında kibir ve büyüklenmeyi terketmek ve onu kalpten sevmek olduğunu iddia etti. Bu hasletlerin kendisinde toplandığı insan mümindir. Bunun dışındaki taat imândan değildir, terkedilmesi imânın hakikatine zarar vermez, imânı halis, yakîni sadık olan kimse bundan dolayı azap görmez.

İddiasına göre İblis Allah'ın bir olduğunu biliyordu, fakat Allah'a karşı kibir ve büyüklenmesi sebebiyle kâfir olmuştur. "O yüz çevirdi ve büyüklük tasladı ve böylece kâfirlerden oldu".[3] İfadesine göre kalbinde Allah'a itaat, halis ve kesin bir şekilde muhabbet yerleşmiş olan kimse, bir mâsiyeti işleyerek Allah'a muhalefet etmez. Eğer ondan bir mâsiyet sudur ederse, kesin inancı ve samimiyeti sebebiyle bu durum ona zarar vermez. Mümin cennete ameli ve taatı ile değil, ancak ihlası ve Allah'a olan sevgisiyle girer.

2- Ubeydiyye

Ubeyd el-Mükteib'in mensuplarıdır. Şirkten daha aşağıda bulunan günahların mutlaka affedileceğini benimsediği kendisinden rivayet edilmiştir. Ona göre kul tevhîd üzere öldüğünde işlediği günahlar ve kötülükler kendisine zarar vermez. Yemân, Ubeyd el-Mükteib ve mensuplarının, Allah'ın ilmi daima Allah'tan başka bir şeydir, kelâmı da daima Allah'tan başka bir şeydir, keza dini de, daima Allah'tan başka bir şeydir, dediklerini nakletmiştir. Ubeyd, Hz. Peygamber'in "Şüphesiz Allah Adem'i Rahman'ın sureti üzere yarattı"[4] hadisinden hareketle, haşa, Allah'ın insan suretinde olduğunu iddia etmiştir.

3- Gassâniyye

Gassân el-Kûfî'nin mensuplarıdır. Gassân imânın Allah'ı ve resulünü bilmek, Allah'ın indirdiklerin ve Hz. Peygamber'in getirdiklerini mücmel ve tafsilatlı olarak ikrar etmek olduğunu iddia etti. Ona göre imân artmaz ve eksilmez. İddiasına göre herhangi bir kimse, "Allah'ın domuz etininin yenmesini haram kıldığını biliyorum, ama haram kıldığı domuz, bu koyun mudur, yoksa değil midir, bilmiyorum" derse bu kimse mümindir. Keza bir kimse "Allah'ın Ka'be'ye haccı farz kıldığını biliyorum, fakat ka'be'nin nere-

---

[3] Bakara, 2/34.

[4] Bk. Buhârî, "İsti'zân", 1; Müslim, "Birr", 115, "Cenne" 28.

de olduğunu bilmiyorum, belki de Hindistan'dadır" derse, bu kimse de mümindir. Onun bundan kastettiği, bu tür inançların imânın ötesinde olduğudur, yoksa bu hususlarda şüpheye düşmek değildir. Zira hiçbir akıllı kimse, Kabe'nin hangi cihette bulunduğunda şüpheye düşmeyeceği gibi, domuzla koyun arasındaki bariz farklılıktan dolayı domuzun koyun olmacağında tereddüde düşmez.

Tuhaftır ki, Gassân Ebu Hanîfe'den, kendi mezhebine benzer düşünceler naklederek, onu Mürcie'den sayardı. Böylece ona yalan isnad etmiş olmaktadır. Yemin ederim ki Ebu Hanîfe ve mensupları için Mürcietü's-sünne (Ehl-i sünnet Mürciesi) deniliyordu. Makâlât sahiplerinden bir çoğu da onu Mürcie arasında saymıştır. Bu, büyük ihtimalle onun imânı kalp ile tasdik, artmaz ve eksilmez diye kabul etmesinden ve bunu duyanların, ameli imândan sonraya alıp geciktiriyor şeklinde zannetmelerinden kaynaklanmış olabilir. Amellerin hükmünü fıkhen ortaya koymaya çalışan bir kimse, nasıl olur da amelin terki konusunda fetva verir? Bunun bir sebebi vardır ki, o da Kaderiyye'ye ve birinci asır başlarında ortaya çıkan Mutezile'ye muhalif olmasıdır. Mutezile kader mevzuunda kendilerine muhalif olanları Mürcie diye isimlendiriyor, Hâricîler'den Vaîdiyye de muhaliflerini bu adla anıyordu. Ebu Hanîfe'nin Mürcie diye anılması Mutezile ve Hâricîler'in onun için kullandıkları bu lakaptan kaynaklanmış olması uzak ihtimal değildir.

4- Sevbâniyye

Ebu Sevbân el-Mürciî'nin mensuplarıdır. Bunlara göre imân Allah'ı, peygamberlerini ve aklen yapılması câiz olmayan her şeyi şeyi bilip ikrar etmektir. Aklen terkedilmesi câiz olan şey, imândan değildir. Ebu Sevbân, bütün amellerin imândan sonra geldiğini belirtmiştir.

Ebu Sevban'ın bu düşüncesi Ebu Mervan Gaylân b. Mervan ed-Dımeşkî, Ebu Şemir, Muveys b. İmrân, Fazl er-Rakkâşî, Muhammed b. Şebib, Attâbî ve Salih b. Kubbe tarafından benimsenmiş ve ifâde edilmiştir.

Gaylân kaderi, hayır ve şerrin kuldan olduğu şeklinde anlıyordu. İmâmet hususunda, Kureyş'in dışındaki bir kimsenin imam olabileceğini, kitap ve sünnetle âmil ve kâim olanın imâmete layık bulunduğunu ve imâmetin ancak ümmetin icmâı ile sabit olacağını söylüyordu. Oysaki ümmet, Kureyş'in dışındaki kimsenin imâmetinin uygun olmayacağında icmâ etmiştir. Böylece "sizden bir emir, bizden de bir emir seçilsin" diyen Ensar da

bertaraf edilmiş oluyordu. Gaylân, kader, irca ve isyan (huruç) özelliklerini bir arada toplamış bulunuyordu.

İsimlerini saydığımız topluluk, eğer Allah kıyamet günü herhangi bir âsiyi affetse, onun durumunda bulunan her âsi mümini affedeceği, eğer birini cehennemden çıkarsa onun durumunda olan herkesi çıkaracağı hususunda ittifak etmiştir. Tuhaftır ki, tevhîd ehli olan müminlerin mutlaka cehennemden çıkacakları konusunda kesin bir şey söylememektedirler.

Mukatil b. Süleyman'dan nakledildiğine göre, mâsiyet tevhîd ve imân sahibine zarar vermez, mümin ateşe girmez, demiştir Ondan nakledilenin doğrusu, Rabbine âsi olan mümin kıyamet günü cehennem fevkinde bulunan sırat üzerinde azap görür, cehennem ateşinin rüzgarı, sıcaklığı ve alevi ona isabet eder, işlediği mâsiyet miktarınca elemve azap gördükten sonra cennete girer, şeklindedir. Bu durumu ateşte ısınmış tavadaki danenin haline benzetmiştir. Bişr b. Gıyâs el-Merisî'den, kebîre işleyenler ateşe, girdiklerinde, günahlarınca azap gördükten sonra oradan çıkacaklardır, ebedî kalmak muhaldir ve adalete uygun değildir, dediği rivayet edilmiştir. .

İrca konusunda ilk defa fikir beyan eden kimsenin Hasan b. Muhammed b. Ali b. Ebi Talib olduğu söylenmiştir. Hasan bu hususla ilgili olarak muhtelif şehirlerde bulunanlara yazılar yazardı, fakat Mürciî Yunusiyye ve Ubeydiyye'nin yaptığı gibi ameli imândan sonraya alıp geciktirmemiş, sadece kebîre sahibinin kâfir olmayacağına hükmetmiştir. Zira taatlar ve mâsiyetleri terketmek, imânın aslından değildir, bunların zevali ile imân da zail olmaz, görüşünde idi.

5- Tûmeniyye

Ebu Muâz et-Tûmenî'nin mensuplarıdır. İddiasına göre, imân, insanı küfürden koruyan şey demektir. Bu bazı hasletlerin ismidir ki, bunları terkeden kâfir olur. Keza bu hasletlerden birini terketse de yine kâfir olur. Bu hasletlerden biri için imân veya imânın bir kısmı denemez. Müslümanların küfür sayarak üzerinde ittifak etmediği büyük veya küçük bir mâsiyeti işleyen kişi için, haddi aştı veya isyan etti denilirse de, fâsık denilmez. Bu haslet veya özellikler, marifet (Allah'ı bilme), tasdik, muhabbet, ihlas ve Hz. Peygamber'in getirdiklerini ikrar ve kabullenmedir. Namaz ve orucun terkedilmesini helal sayarak terketme küfürdür. Fakat bunları kaza etme niyetiyle terkeden kâfir olmaz. Bir peygamberi öldüren veya tokatlayan kim-

se de, öldürmek ve tokatlamaktan dolayı değil, istihfaf, düşmanlık ve buğzetmesi sebebiyle kâfir olur.

İbnu'r-Râvendî ve Bişr el-Merîsî bu mezhebe meylederek imânın kalp ve dil ile müştereken tasdik, küfrün ise red ve inkar olduğunu belirtmişler, güneş, ay ve putlara secde etmenin haddi zâtında küfür olmamakla beraber, küfür alameti olduğunu iddia etmişlerdir.

6- Sâlihiyye

Sâlih b. Ömer es-Sâlihî, Muhammed b. Şebib, Ebu Şemir ve Gaylân b. Mervan'ın mensuplarıdır. Hepsi de kader ve ircayı birleştirdiler. Biz her ne kadar Halis Mürcie fırkalarını ortaya koymayı kendimize şart koşmuşsak da, Mürcie'den bazı konularda ayrılan bu kişileri de zikretmemiz gerekmektedir.

Sâlihî, imân, hiçbir kayıt koymadan Allah'ı bilmektir, bu ise sadece âlemin bir yaratıcısının mevcut olduğunu kabullenmektir, küfür ise O'nu mutlak olarak bilmemektir, demiştir. Allah üçün üçüncüsüdür, demek küfür değildir ve fakat bu söz ancak bir kâfirden zuhur eder, görüşündedir. Marifetullahın Allah'ı sevmek ve ona boyun eğmek olduğunu belirten Sâlihî, bunun peygamberin hücceti ile sahih olacağını ifâde etmiştir. Kişinin Allah'a inanıp Resulüne inanmaması aklen sahih olabilir. Fakat Hz. Peygamber, "Bana inanmayan, Allah'a inanmış değildir."[5] demiştir. İddia ettiğine göre namaz Allah'a ibâdet değildir, ibâdet Allah'a imân etmek ve O'nu bilmektir. Bu artmayan ve eksilmeyen bir haslettir, keza küfür de artmayan ve eksilmeyen bir menfî haslettir.

Mürciî ve kaderî olan Ebu Şemir'e göre, imân, peygamberler gelip hüccetlerini ortaya koymadıkları süre içinde, Allah'ı bilmek, O'na kalple muhabbet ve itaat etmek, bir olduğunu ve hiçbir şeyin O'nun benzeri olmadığını ikrar etmektir. Peygamberler gelip hüccetlerini ortaya koyduklarında, onları kabul ve tasdik etmek ise imân ve marifettendir, onların Allah katından getirdiklerini ikrar etmek aslî imânâ dahildir. İmân hasletlerinden her haslet imân olmadığı gibi bazısı da imân değildir. Hepsi birleştiği zaman imândır. İmân hasletlerinde adlin (adalet prensibinin) bilinmesi şarttır. Bununla hayır ve şerrin kuldan olduğu, hiçbir şekilde Allah'a izafe edilmeyeceği düşüncesini kastetmektedir.

---

5 İbn Hanbel, IV, 70, V, 382, VI, 382.

Mürciî ve kaderî olan Gaylân b. Mervan'a göre imân, Allah'a ikinci marifettir, O'na muhabbet ve boyun eğme, Hz. Peygamber'in getirdiğini ikrar ve Allah katından gelenleri kabul etmektir. İlk marifet (bilgi) zarurîdir. Marifet aslında iki nevidir: İlki fıtrîdir ki bu âlemin bir yaratıcısı bulunduğunu, kendisinin bir halıkı bulunduğunu bilmedir. Bu tür bilgi imân sayılmaz. İmân ancak ikinci müktesep marifettir.

Nakledildiğine göre Mürcie ricali şöyledir:

Hasan b. Muhammed b. Ali b. Ebi Tâlib, Saîd b. Cübeyr, Talk b. Habib, Amr b. Mürre, Muhârib b. Ziyad, Mukatil b. Süleyman, Zerr, Amr b. Zerr, Hammâd b. Ebi Süleyman, Ebu Hanîfe, Ebu Yusuf, Muhammed b el-Hasan, Kadîd b. Cafer.

Bütün bu sayılan kişiler hadis imamlarıdır, kebîre işleyenleri işledikleri kebîre sebebiyle tekfir etmemişler, Hâricîler ve Kaderiyye'nin aksine, cehennemde ebedî kalacaklarına da hükmetmemişlerdir.

VI- ŞİA

Şia özellikle Ali'ye (r.a) taraftar olanlardır. Onun imâmet ve hilafetinin, anlamı açık yahut kapalı nas ve vasıyyetle sabit olduğunu kabul ederler. İnançlarına göre imâmet Ali evlatlarından başkasına intikal etmez, eğer ederse bu başkasının bir zulmü veya kendileninin takıyyeleri sebebiyledir. Şia'ya göre imâmet, toplumun menfaat ve maslahatına dayanan, ümmetin irâdesine bırakılmış bir husus değildir. Bundan dolayı, ümmetin fertlerinin aralarında seçip iş başına getirdikleri kimse imam olamaz. İmâmet usulle ilgili bir konudur, dinin rüknüdür, hiçbir peygamberin bundan gaflet etmesi veya ihmali söz konusu olmadığı gibi, bu hususu umuma havale etmesi, yahut hali üzere bırakması da câiz değildir.

Şia imâmet konusunda tayin ve tansisi (nasla belirtme) benimsemiş, nebîler ve imamların büyük ve küçük günahlardan masum oldukları, takıyye hali dışında, söz, fiil ve akit itibariyle tevellî ve teberrî konularında icmâ ve ittifak etmişlerdir.

Bu konuda Zeydiyye'den bazıları muhalefet etmiştir. Şia arasında imâmetin bir imamdan diğerine geçmesi ve imâmette tevakkuf konularında pek çok söz ve ihtilaf vardır. İmâmetin her değişiminde, tevakkuf, değişik makale ve mezhepler ve pek çok iddialar ortaya çıkmıştır.

Şia; Keysâniyye, Zeydiyye, İmâmiyye, Gulat (aşırılar) ve İsmâiliyye olmak üzere beş fırkaya ayrılır. Bir kısmı usul konularında Mutezile'ye yönelirken, bir kısmı Ehl-i sünnet'e meyletmiş, bazıları da teşbihe yönelmiştir.

1- Keysâniyye

Keysâniyye:[1] Emiru'l-müminin Ali b. Ebi Talib'in (r.a) azâtlı kölesi Keysân'ın mensuplarıdır. Keysân'ın Muhammed b. el-Hanefiyye'nin öğrencisi olduğu da söylenmiştir. Fırka, Keysân hakkında haddi ve derecesinin

---

1 Geniş bilgi ve bibliyografya için bk. Mustafa Öz, "Keysâniyye", DİA, XXV, 362-364.

ötesinde bir inanç ortaya koymakta, onun bütün ilimleri ihata ettiğini, iki seyyid yani Hasan ve Hüseyin'den, te'vil ve bâtın, afâk ve enfüs ilimlerinin bütün sırlarını aldığını iddia etmektedir.

Bu topluluğun üzerinde ittifak ettikleri husus, dinin bir kişiye itaattan ibâret olduğudur. Bu düşünce onları namaz, oruç, zekat ve hac gibi şer'î rükünleri te'vile sevketmiş, bu sebeple belirtilen rükünlerin bazı kişileri ifâde ettiğini iddia etmişler, bir kısmı bu kişiye taata ulaştıktan sonra şer'î uygulamaları terketmişler, bir bölümü kıyamet konusunda itikad zayıflığına maruz kalmış, nihayet bir kısmı da tenâsüh, hulûl ve öldükten sonra tekrar dünyaya gelme (rec'at) gibi düşüncelere yönelmişlerdir. İçlerinde bu belirtilen kişinin ölmeyeceği, ölse bile geri döneceği inancında olanlar yanında, imâmetin hakikatinin başkasına geçtiğine inanan, onda tevakkuf edip kesin bir sonuca ulaşamayanlar bulunduğu gibi, şeceresi itibariyle ehil olmadığı halde imâmet iddia edenler de bulunmaktadır.

Hepsi de şaşkın ve birbirinden kopuk topluluklardır. Dinin bir kişiye taatten ibâret olduğuna inanan kimsenin, bu kişi olmadığı zaman tabii dini de olmayacaktır. Şaşkınlıktan, ziyadeleştikten sonra noksanlığa düşmekten Allah'a sığınırız. Rabbim bizi doğru yola ilet.

a- Muhtâriyye

Muhtâr b. Ebi Ubeyd es-Sekafî'nin[2] mensuplarıdır. Muhtar önce Hâricî idi, sonra Abdullah b. ez-Zübeyr'e meylederek Zübeyrî daha sonra Şiî ve Keysânî oldu. Emiru'-müminin. Ali'nin ölümünden sonra oğlu Muhammed

---

2 Hz. Hüseyin'in intikamını almak için ayaklanıp, Kerbelâ Vak'ası'ne katılanların büyük kısmını ortadan kaldıran bir siyasî lider olan Muhtâr es-Sekafî, Tâif'teki Sakîf kabilesinden olup hicretin ilk yıllarında doğmuştur. Babası Ebu Ubeyd, Hz. Ömer zamanında kumandan olarak katıldığı Köprü vak'asında şehid olduğu için, amcası Ebu Mes'ud es-Sekafî'nin himayesinde, büyük ihtimalle Ali taraftarı olarak yetişti. Emevîler'in kuruluşundan itibâren Kûfe'ye yerleşen Muhtâr, bir süre ziraatle uğraştı ve siyasetten uzak durduysa da, I. Yezîd zamanında Hüseyin'i temsilen Kûfe'ye gelen Müslim b. Akîl'i evinde ağırladı. Ubeydullah b. Ziyad vali olunca, tutuklandı, Kerbela Vak'ası günlerini hapiste geçirdi. Daha sonra Hüseyin'in intikamını alacağını ve Ubeydullah b. Ziyad'ı öldüreceğini belirterek ortaya çıktı. Tevvâbûn hareketinin başarısızlığından sonra, bunu değerlendirerek, Muhammed b. el-Hanefiyye adına ortaya çıkıp, başlattığı isyanla 13 Rebiulevvel 66 (18 Ekim 685) tarihinde Kûfe'ye hakim oldu. Bir buçuk yıl hakimiyetini devam ettiren ve Kerbelâ'nın intikamını büyük ölçüde almaya muvaffak olan Muhtâr, 14 Ramazan 67 (3 Nisan 687) tarihinde Mus'ab b. Zübeyr kuvvetleri tarafından öldürüldü. (Geniş bilgi ve bibliyografya için bk. C. H. Findley, "Mukhtâr b. Abî Ubayd" EI². İng. VII, 521-524.)

b. el-Hanefiyye'nin[3] imâmetini ileri sürdü. Bunun aksi de ileri sürülmüş, Hasan ve Hüseyin'in ölümünden sonra Muhammed b. el-Hanefiyye'nin imâmetini kabul ettiği söylenmiştir. İnsanları Muhammed b. el-Hanefiyye'nin imamlığına çağırıyor, kendisinin onun adamlarından ve dâîlerinden olduğunu belirtiyor, dayandığı saçma iddialarıyla süslenmiş bazı ilimlerden bahsediyordu.

Muhammed b el-Hanefiyye bu durumdan haberdar olunca, onunla hiçbir ilgisi bulunmadığını belirterek, mensuplarına onun bu iddiaları halk arasında yayarak işini yürütmeyi ve insanları çevresine toplamayı amaçladığını bildirdi.

Onun işinin mecrasına girmesinin sebeplerinden biri, ilim ve davet itibariyle Muhammed b. el-Hanefiyye'ye intisabıdır, diğeri ise Hüseyin b. Ali'nin (r.a) intikamını almak için ortaya çıkıp, gece gündüz Hüseyin'in katlinde payı bulunan zâlimlerle mücadele için meşgul olmasıdır.

Muhtar'ın düşüncelerine gelince: Öncelîkle Allah hakkında bedâı câiz görüyordu. Bedâın muhtelif manâları vardır: İlimde bedâ, Allah'ın bildiğinin aksinin ortaya çıkmasıdır ki, aklı olan bir kimsenin böyle bir düşünceye yöneleceğini sanmıyorum. İrâdede bedâ, isteyip hükmettiği şeyin daha sonra doğrusunun ortaya çıkmasıdır. Emirde bedâ ise, önce bir şeyi emredip daha sonra bunun hilafına başka bir şeyi emretmektir. Neshi câiz görmeyen, değişik zamanlarda, değişik emirlerin birbirini ortadan kaldırdığını zanneder.

Muhtar'ın bedâı kabul etmesinin sebebi, ya kendisine gelecek bir vahiyle veya imam tarafından gönderilen bir yazı yahut görevi sebebiyle ortaya

---

3 Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ali b. Ebi Tâlib, Hz. Ali'nin Havle bint el-Hanefiyye'den oğludur. 16 (637) yılında Medine'de doğmuş, Babası Ali'den faydalandığı, Hz. Osman'ı dinlediği kaydedilmekte ise de, iki ağabeyi Hasan ve Hüseyin'den istifâde etmiş olması galip ihtimaldir. Oğulları da yetişmelerinde babalarından faydalanmışlardır. Hz. Ali'nin oğlu olması sebebiyle müfrit grupların ailesi fertlerine isnad ettikleri aşırılıklardan kurtulamamış, yaşadığı devrede pek çok kimse onu Ali ailesinin lideri olarak görmüştür. Hüseyin b. Ali'nin şehadetinden sonra, bütün üzüntüsüne rağmen, Emevîler'le münasebetlerini belirli ölçüde de olsa devam ettirmiş, Harre vak'asına tekaddüm eden günlerde Mekke'ye gitmiş, bu sıralarda Irak'ta ortaya çıkan Muhtar es-Sekafî, onun adına davet başlatmış olmasına rağmen, hiçbir zaman ona böyle bir yetkiyi vermemiştir. Siyâsi olaylardaki hareketsizliği genellikle çevresine güvenmemesine bağlanmaktadır. Abdülmelik b. Mervân'ı ziyaret için gittiği Şam'dan dönüşünde Medine'de 81 (700-701) yılında vefat etmiştir. (Geniş bilgi ve bibliyografya için bk. Fr. Buhl, Muhammad Ibn. al-Hanafiyya "EI², İng., VII, 402-403.)

çıkacak olayların bilgisine sahip bulunduğunu iddia etmesidir. Mensuplarına bir şeyin yahut bir hadisenin ortaya çıkacağını vadettiğinde, söylediği şey ortaya çıkarsa, bunu davasının doğruluğuna delil olarak kabul eder, eğer hilafı ortaya çıkarsa, "Rabbiniz için bedâ zuhur etti" derdi. Bedâ ve neshi ayırmayan Muhtar, ahkam konusunda nesih câiz olunca, haberlerde de bedâın câiz olduğunu söylerdi.

Söylendiğine göre Muhammed b. el-Hanefiyye, Muhtar'ın kendisinin adamlarından ve dâîlerinden olduğu iddiasıyla insanların zihnini karıştırdığı haberi kendisine ulaşınca, ondan teberrî ettiği gibi, onun fâsit te'viller uydurduğu dalâletleri ve yalanlarıyla hiçbir ilgisi bulunmadığını ortaya koydu.

Muhtâr'ın hilelerinden biri şudur: Yanında bulunan ipekle kaplanmış, çeşitli şekillerde süslenmiş eski bir kürsüyü, "Bu, müminlerin emiri Ali b. Ebi Talib'den bize intikal eden bir kürsüsüdür, İsrail oğullarının Musa'dan kalan tabutu (ahit sandığı) ne ise, bu da bize göre odur. " der, düşmanlarıyla savaşırken onu ön safa koyar ve "Savaşın, zafer ve ilâhî yardım sizinle olacaktır. Bu kürsü, İsrail Oğulları içindeki tabutun yerindedir, onda sekinet ve bakıyye, vardır, melekler sizin üzerinizden size imdad ediyorlar, havada beliren beyaz güvercinlerin haberleri ortaya çıktı" diyordu. Daha önce meleklerin kendi üzerine beyaz güvercinler şeklinde indiğini, çevresindekilere söylediği biliniyordu. Muhtâr'ın soğuk bir tarzda telif ettiği seçili sözleri meşhurdur.

Muhtâr'ın Muhammed b el-Hanefiyye'ye intisabı, insanları onun hakkında iyi düşünmeye sevketmiş, gönüllerinde muhabbet peyda etmişti. Zira Muhammed b. el-Hanefiyye pek çok bilgiye, sürükleyici fikirlere sahip ve işlerin akibetini doğru olarak görebilecek kabiliyette idi. Hz. Ali de ona, ileride ortaya çıkacak savaşlarla ilgili haberler vermiş, âlemdeki hadiselerin yollarına muttali kılmış, o da şöhrete karşı uzleti seçmiş bir kimse idi. Kendisinin imâmet ilminin emanet edildiği ve bu emaneti ehline tevdi edecek kişi olduğu, dünyadan ayrılmadan onu yerine ulaştırdığı söylenmiştir.

Seyyid el-Himyerî ve Küseyyir Azze onun taraftarlarından iki şairdir. Küseyyir onun için şöyle söylemiştir: "Doğrusu imamlar Kureş'ten olup, Hak dostları olarak birbirine müsavi dört kişidir. Ali ve oğullarından üçü, onlar torunlardır, bunda gizli bir şey yoktur. Torunlardan biri imân ve doğruluk torunudur, birini de Kerbelâ kaybetmiştir. Bir torunu da, önünde san-

cakla atlılara komuta edinceye kadar ölümü tatmayacaktır. O kaybolmuştur, bir süre halkın arasında görünmez, Radvâ dağındadır, yanında bal ve süt vardır."

Seyyid Himyerî de Küseyyir gibi onun ölmediğine Radvâ dağında bir arslanla kaplanın korumasında, yanında biri bal diğeri su olmak üzere iki kaynak bulunduğuna, onun dönüp zulümle dolan dünyayı adaletle dolduracağına inanıyordu. Bu düşünce, Şia'nın gaybet ve gaybetten sonra geri dönmekle ilgili ilk hükmüdür. Bazı cemaatler kendi içlerinde sürüp giden bu düşünceye, daha sonra din olarak inandılar ve bunu Şia'nın rükünlerinden biri olarak kabul ettiler.

Keysâniyye Muhammed b. el-Hanefiyye'nin ölümünden sonra imâmetin yönlendirilmesinde ihtilafa düştü ve her ihtilaf bir mezhep oldu.

b- Hâşimiyye

Ebu Hâşim b. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin[4] mensuplarıdır. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin Allah'ın rahmetine kavuşmasından sonra, imâmetin kendisinden oğlu Ebu Hâşim'e geçtiğini ileri sürerek "Muhammed b. el-Hanefiyye, Ebu Hâşime ilimlerin sırlarını öğretti, onu görünenlerin (afak) görünmeyenler (enfüs) üzerine tatbik edilmesi metotlarına muttali kıldı, ona tenzilin te'vil üzerine takdirini, zâhirin bâtın üzerine tasvirini öğretti. Her insanın nasıl cesedi yanında bir ruhu var ise, her zâhirin bir bâtını, her tenzilin (indirilen lafızların) bir te'vili (yorumu) vardır. Bu âlemde mevcut her şeyin, bâtın âleminde bir misali bulunur. Görülenlerdeki hikmet ve sırlar insan şahsında toplanmıştır. Bu Ali'nin oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye'ye münhasıran öğrettiği bir ilimdir, o da bunu oğlu Ebu Hâşim'e

---

[4] Devrinde Keysâniyye fırkaları tarafından imam tanınan Ebu Hâşim Abdullah b. Muhammed b. el-Hanefiyye, Medine'de doğdu. Hayatının ilk devreleri hakkında bilgi bulunmamaktadır. İslâm akaidiyle ilgili çalışmaları yanında hadis rivayetiyle de uğraşan Ebu Hâşim'in sika ve az rivayet kişi olduğunu belirten haberler yanında, kardeşi Hasan kadar güvenilir olmadığı şeklinde rivayetler de vardır. Özellikle babasının ölümünden sonra özellikle Horasan civarında Emevîler'e muhalif olan pek çok Şiî ona bağlanmıştı. Hayatının son devresinde halife Süleyman b. Abdülmelik'i ziyaret eden Ebu Hâşim, Filistin'e gitmek üzere Şam'dan ayrıldığında yolda içtiği zehirli sütten rahatsızlanmış, yanındakilere kendisini Humeyme'de bulunan amcazadesi Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas'a götürmelerini söylemiş, burada buluştuğu amcazadesine, ölümünden sonra imâmetin kendisine geçeceğini vâsiyet ederek 98 (716-717) tarihinde vefat etmiştir. (Geniş bilgi ve bibliyografya için bk. Hasan Onat, "Ebû Hâşim" DİA, X, 146.)

öğretmiştir. Bu ilim kendisinde bulunan kişi gerçek imamdır" şeklinde sözler söylemişlerdir.

Ebu Hâşim'in ölümünden sonra taraftarları beş gruba ayrıldı:

Bir fırka, Ebu Hâşim'in Şam'dan ayrıldıktan sonra Şürat (Hâricîler) bölgesinde öldüğünü, imâmeti Muhammed b. Ali b. Abbas'a[5] vasıyyet ettiğini, bu vasıyyetin Abbas oğullarında, halifelik kendilerine intikal edinceye kadar devam ettiğini belirtti. Bu grup Abbas oğullarının hilafet konusunda, neseplerinin birleşmesi dolayısıyla hakları bulunduğunu, Hz. Peygamber vefat ettiği zaman en yakın varisinin amcası Abbas b. Abdülmuttalib olduğunu ileri sürmüştür.

Bir başka fırka Ebu Hâşim'in ölümünden sonra imâmetin kardeşinin oğlu Hasan b. Ali b. Muhammed b. el-Hanefiyye'ye[6] geçtiğini ileri sürdüler.

Diğer bir fırka durumun belirtildiği gibi olmadığını, Ebu Hâşim'in kardeşi Ali b. Muhammed'e, onun da oğlu Hasan'a vasıyette bulunduğunu ileri sürmüşlerdir. Buna göre imâmet, Muhammed b. el-Hanefiyye'nin evlatlarından dışarı çıkmamıştır.

Bir başka fırka ise, Ebu Hâşim'in imâmeti, Abdullah b. Amr b. Harb el-Kindî'ye vâsiyyet ettiğini, böylece imâmetin Ebu Hâşim'den çıkıp Abdullah'a intikal ettiğini, Ebu Hâşim'in ruhunun Abdullah'a geçtiğini ileri sürdüler. Bu zât ilim ve diyanete yönelik bir kimse değildi, çevresindekilerden bazısı onun hainliğini ve yalancılığını öğrenince, kendisinden yüz çevirdiler

---

[5] Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas, isim zincirinden de anlaşıldığı üzere Abdullah b. Abbas'ın torunu olup, babası Ali'nin vefatı üzerine Abbâsi davasını yürütmeye çalıştı. Emevî haksızlığına karşı mücadele etmek üzere gönderdiği nakib ve dâilerle, Hz. Peygamber ailesinden üzerinde ittifak edilecek kişi için biat alıyorlardı. Kendisinin 126 (743) tarihinde ölümüyle, oğlu İbrahim, davanın takipçisi olmuştur.

[6] Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye, Muhammed b. el-Hanefiyye'nin küçük oğlu ve devrinde Ehl-i beyt'in önde gelen âlimlerindendir. Medine'de doğdu. Medine'de Hâşim oğulları arasında akıllı ve zarif bir insan olarak tanındığı, kardeşi Ebu Hâşim'den daha üstün olduğu anlaşılmaktadır. Babası Abdülmelik b. Mervân'a biat etmeye karar verince, Hasan bundan iyi sonuçlar çıkarmaya gayret etmiş, bu amaçla yazdığı Kitâbu'l-İrcâ adıyla tanınan risalesini Mekkeli bir azatlı köle olan Abdulvâhid b. Eymen'e vererek, onu insanlara okuyup duyurmakla görevlendirdiği şeklinde yaygın bir kanaat mevcuttur. Çocuğu olmadığı için nesli devam etmeyen Hasan'ın ölüm tarihi ihtilaflı olup, genellikle 100 (718) yılında vefat ettiği kabul edilmektedir. (Geniş bilgi ve bibliyografya için bk. E. Ruhi Fığlalı, "Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye" DİA, XVI, 331-332.)

ve Abdullah b. Muaviye b. Abdullah b. Cafer b. Ebi Tâlib'in[7] imâmetine yöneldiler. (Bu, beşinci gruptur.)

Abdullah b. Muaviye'nin düşüncesine göre ruhlar bir şahıstan diğerine intikal eder (tenâsüh), sevap veya ceza, insanlarınve hayvanların şahıslarıyla ilgilidir. Allah'ın ruhu da tenâsüh vasıtasıyla kendisine ulaşmış ve varlığına hulûl etmiştir. Kendisinin hem ilâh hem de peygamber olduğunu ve gaybı bildiğini iddia eden bu şahsa, aptal taraftarları kulluk ve ibâdet etmişlerdir. Tenâsühün bu dünyada cereyan ettiği, sevap ve cezanın bedenlerde yahut şahıslarda olacağı şeklindeki inançları sebebiyle kıyameti de inkar etmişlerdir. "İmân eden ve salih amel işleyenler, takva sahibi olduklarında yedikleri şeylerde bir günah yoktur"[8] ayetini te'vil ederek imama vasıl olan ve onu bilen kimseden yeyip içtiği şeylerde zorluğun ve sınırlamanın ortadan kalkacağı, bu kimsenin kemale ve ulaşacağı yere ulaşmış olacağı ileri sürdükleri düşüncelerdendir.

Irak'ta Hurremiyye ve Mezdekiyye bu gruptan çıkmıştır, Abdullah Horasan'da öldüğünde mensupları aralarında ihtilaf etmiş, bir kısmı onun diri olduğunu, ölmediğini, geri döneceğini iddia ederken, bir kısmı da öldüğünü, ruhunun İshak b. Zeyd el-Hâris el-Ensârî'ye geçtiğini ileri sürmüştür. Hârisiyye diye anılan ve bütün haramları mübah sayan bu zümre, hiçbir teklifi kabul etmeyen bir hayat sürdürmektedirler.

Abdullah b. Muaviye'nin mensuplarıyla, Muhammed b. Ali'nin tabileri arasında imâmet konusunda şiddetli ihtilaflar bulunmaktadır. Her iki zümre de Ebu Hâşim'in kendileri için vâsiyyette bulunduğunu iddia ederler, fakat vasiyyet güvenilir bir kural üzere sabit olmamıştır.

---

7 Cafer Tayyar'ın oğlunun torunu olan ve Cenâhiyye hareketinin lideri kabul edilen Abdullah b. Muâviye'nin doğum yeri ve tarihi hakkında kaynaklarda yeterli bilgi yoktur. 127 (744) yılında Kûfe'ye vardığında vali Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz'den itibar gördüğü, kendisine tahsisat bağlandığı nakledilir. Kûfe Şiîleri ve Hâşimîler, onun halifeliğe Emevîler'den daha layık olduğunu ileri sürerek isyana teşvik ettiler. Aynı yıl isyan eden Abdullah b. Muâviye, muvaffak olamadı ve yanındakilerle birlikte İran'a geçerek Isfahan ve çevresindeki vilayetleri ele geçirdi. Hâricîler'le müşterek Emevî düşmanlarına karşı işbirliği yaparak, bölgede hakimiyetini güçlendirdi ve adına para bastırdı. Mervân b. Muhammed Emevî halifesi olunca, Abdullah üzerine ordu gönderdi, Abdullah mağlup olarak Horasan'a kaçtı ve burada yardımını umduğu Ebu Müslim Horasanî'nin emriyle hapsedilerek öldürüldü. (Geniş bilgi ve bibliyografya için bk. E. Ruhi Fığlalı, "Abdullah b. Muâviye", DİA, I, 118-119.)

8 Mâide 5/92.

c- Beyâniyye

Beyân b. Sem'ân et-Temîmî'nin[9] mensuplarıdır. İmâmetin Ebu Hâşim'den Beyân'a intikal ettiğini iddia ettiler Beyân Hz. Ali'nin ilâhlığını iddia eden gulattan (aşırılar) idi. Ona göre, Ali'ye ilâhî bir cüz hulûl etmiş, cesedi ile birleşmiştir. Ali gaybı bu cüz vasıtasıyla biliyordu, zira cereyan edecek savaşları haber vermiş ve haberleri de doğru çıkmıştır. Bu ilâhî cüzle kâfirlerle muharebe edip, zafer ve muvaffakiyete ulaşmış, bununla Hayber'in kapısını söküp atmıştır. Çünkü Ali bundan bahsederken "Vallahi Hayber'in kapısını cesetle ilgili veya aldığım gıda sonucu bir kuvvetle değil, rahmanî ve melekutî bir kuvvetle ve onun Rabbinin aydınlatıcı nuruyla söküp attım" demiştir. Melekûtî kuvvet onun nefsinde mişkatta bulunan lambaya benzer, ilâhî nur da lambadaki nur gibidir. Beyân, Ali'nin zaman zaman zuhur edeceğini ileri sürüyordu. Beyân "Onlar ille de buluttan gölgeler içinde Allah'ın gelmesini mi beklerler?"[10] ayetinin tefsirinde gölgeler içinde gelenden Ali'nin kastedildiğini, gök gürültüsünün onun sesi, şimşeğin de tebessümü olduğunu iddia etmiştir.

Daha sonra kendisine tenâsüh yoluyla bir şekilde ilâhî cüz intikal attiğini ileri süren Beyân, bu sebeple imam ve halife olmaya hak kazandığını, nitekim Adem'in de bu ilâhî cüz sebebiylemeleklerin secde etmesine mazhar olduğunu iddia etmiştir.

Mabudunun bütün uzuvları ve parçalarıyla insan suretinde olduğunu iddia eden Beyân, onun her şeyinin helak olacağını, "O'nun yüzünden (zâtından) başka her şey helak olacaktır"[11] ayetine dayanarak sadece yüzünün kalacağını ileri sürmüştür.

Bütün bu rezilliklerle birlikte Muhammed Bâkır b. Ali b. Hüseyin'e (r.a) bir mektup yazarak, onu kendisine tabi olmaya çağırmıştı. Mektubunda "İslâm'a gir, selamete erersin, selamete eren kimse yücelir. Sen Allah'ın nü-

---

9 Aşırı Şiî gruplardan Beyâniyye'nin kurucusu olan Beyân b. Sem'ân hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Kûfe'de saman ticareti ile meşgul olan Hamza b. Ammâre'den gulüv düşüncelerini öğrenen bu kişi, Muhtâr es-Sekafî'nin isyanında büyük rol oynadı, imâmetin Muhammed b. el-Hanefiyye'den oğlu Ebu Hâşim'e, ondan da kendisine geçtiğini ileri sürdü. Irak valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin emriyle yakalanıp 119 (737) yılında yakılarak öldürüldü. (Geniş bilgi ve bibliyografya için bk. Şerafeddin Gölcük, "Beyân b. Sem'ân", DİA, VI, 28-29.)

10 Bakara 2/210.

11 Kasas 28/88.

büvveti kime vereceğini bilmezsin" yazıyordu. Muhammed Bâkır, Ömer b. Ebi Afif adındaki elçiye, getirdiği mektubun kağıdını yemesini emretti, yeyince o anda öldü.

Beyân b. Sem'ân'ın çevresinde ona itaat eden ve düşüncelerini benimseyen bir cemaat teşekkül etti. Hâlid b. Abdullah el-Kasrî bu sebepten dolayı onu öldürdü. Hâlid'in, Beyân'ı Kûfî diye bilinen Ma'ruf b. Saîd ile birlikte yaktığı da söylenmiştir.

d- Rizâmiyye

Rizâm b. Rezm'in mensuplarıdır. Bu zümreye göre imâmet, Hz. Ali'den oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye'ye, ondan oğlu Ebu Hâşim'e, ondan da Ali b. Abdullah b. Abbas'a, ondan sonra da Muhammed b. Ali'ye intikal etmiş, o da Ebu Müslim'in[12] arkadaşı ve insanları kendisine çağırdığı ve imâmetini benimsediği oğlu İbrahim el-İmâm'a vasiyette bulunmuştur. Bu fırka Ebu müslim devrinde Horasan'da ortaya çıkmış, hatta Ebu Müslim'in de bu mezhepte olduğu belirtilmiştir. Zira bunlar onun imâmette payı bulunduğunu ileri sürerek, Ebu Müslim'in de imam olduğunu, Allah'ın ruhunun ona hulûl ettiğini iddia etmişlerdir. Bu sebeple Emevîler'e karşı onu desteklemişler, sonunda Ebu Müslim Emevîler'den kimseyi bırakmayarak hepsini yok etmiştir. Bu fırka tenâsühü kabul etmektedir.

Bir takım hilelerle ilâh olduğunu iddia eden ve kendisine Maveraünnehir Mübeyyizası'nın[13] tabi olduğu Mukanna' önceleri bu mez-

---

[12] Ebu Müslim Abdurrahman b. Müslim el-Horasânî, Abbasî ihtilalinin önde gelen şahsiyetlerinden olup. muhtemelen 100 (718-719) yılında Isfahan veya Merv'de doğmuş, çocukluk yıllarını Emevî aleyhtarı cereyanların yaygın olduğu kûfe'de geçirmiş, ilk defa 124 (741-742) yılında Abbasî davetçileriyle irtibat kurmuş ve Muhammed b. Ali'nin ölümünü takiben oğlu İbrahim el-İmam'a takdim edilmiş, İbrahim de onun yetişmesini sağladıktan sonra Emîru Âl-i Muhammed ünvanıyla ihtilal hareketini yönetmek üzere Horasan'a göndermiştir. Burada büyük bir faaliyet başlatan Ebu Müslim beş altı sene gibi kısa bir süre içinde Emevîler'in bölgeden çekilmelerini sağladı. Sonuçta Emevî idaresinin yıkılıp idarenin Abbâsîlere intikalinde müessir olan Ebu Müslim, Horasan bölgesinde ortaya çıkan asayişsizliği ve çeşitli isyanları da bastırmıştır. İlk Abbasî halifesi Seffah ve ikinci halife Mansur zamanında oldukça ihtişamlı ünvanlarla anılan ve devlet kademelerinde büyük itibar sahibi olan Ebu Müslim, Mansur'la arasının bozulmasından sonra, bir komplo kurulmak suretiyle 24 Şaban 137 (12 Şubat 755) tarihinde öldürüldü. (Geniş bilgi ve bibliyografya için bk. H. Dursun Yıldız, "Ebû Müslim Horasânî", DİA, X, 197-199.)

[13] Horasan'da Abbâsî taraftarlarının siyah giymelerine karşı, o bölgede bulunan ve beyaz giyen aşırı Şiîleri ifâde eden bir isimdir.

hebe mensuptu. Hurremiyye'nin bir sınıfı olan bu grup farzları terketmeyi din olarak benimsemiş, dinin sadece imamı bilmekten ibâret olduğunu iddia etmişlerdi. Onlardan bir kısmı dinin, birinin imamı bilmek, diğerinin emaneti eda etmek olmak üzere iki şeyden ibâret olduğunu, bu iki şeyi yerine getiren kimsenin kemale vasıl olup kendisinden teklifin sakıt olacağını söylüyorlardı. Bazıları da imâmetin Ebu Hâşim'den, başka yolla değil, sadece vasıyyetle, Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas'a geçtiğini kabul ediyorlardı.

Sahibu'd-devle ünvanıyla anılan Ebu Müslim önceleri Keysâniyye'ye mensup idi. Onların dâîlerinden bildikleri ilimleri öğrendi, onlarda bu ilimlerin emaneten mevcut bulunduğunu hissettikten sonra asıl kaynağına vakıf olmak maksadıyla Cafer es-Sâdık'a haber göndererek "Ben kelimeyi ortaya koydum, insanları Emevî taraftarlığından Ehl-i beyt taraftarlığına yönlendirdim, eğer bunu beğenip kabul edersen, senden daha fazla bir şey istenmeyecektir" dedi. Cafer de ona yazdığı mektupta "Sen benim adamlarımdan değilsin, zaman da benim zamanım değildir" demişti. Daha sonra Ebu'l-Abbâs Abdullah b. Seffâh'a yönelen Ebu Müslim, onu halifeliğe getirdi.

2- Zeydiyye

Zeyd[14] b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebi Tâlib'in (r.a) mensuplarıdır. İmâmetin Fâtıma (r.a) evlatlarında devam edeceğini belirterek, başkalarının imam olmasının câiz olmadığını ileri sürmüşlerdir. Onlara göre Fâtıma neslinden olan, âlim cesur ve cömert olan kimseler imâmet davası ile ortaya çıktıklarında, ister Hasan isterse Hüseyin neslinden olsunlar, onlara imam olarak itaat etmek vâciptir. Bu noktadan hareketle bir grup, Mansur zama-

---

14 Zeydiyye fırkasının kurucusu olarak kabul edilen Zeyd b. Ali b. Hüseyin 80 veya 81 (699 veya 700) Medine'de doğmuş, öğrenim çağına geldiğinde başta babası ve büyük kardeşi Muhammed el-Bâkır ve diğerlerinden ilim öğrenmiş, daha sonra gittiği Basra'da Vâsıl b. Atâ ile buluşarak usulü'd-din konusunda müzakerelerde bulunarak bilgisini geliştirdikten sonra, çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Olgunluk çağına geldiğinde, Emevî zulmüne baş kaldırmak için fırsat kollayarak, kendisine tabi olan Kûfelilerle başlattığı isyan teşebbüsü daha önce vali Yusuf b. Ömer es-Sekafî tarafından gerekli tedbirler alınmak suretiyle başarısızlıkla neticelendi ve Zeyd, 24 Muharrem 122 (31 Aralık 739) günü Emevî ordusu tarafından feci şekilde öldürüldü. Zeyd'in ölümünden sonra imâmet davasını yürüten oğlu Yahya, bazı taraftarlarıyla Horasan'a kaçıp kurtuldu ise de 125 (744) yılında babasının akıbetine maruz kalmaktan kurtulamadı (Zeyd, Zeydiyye'nin düşünceleri, eski ve yeni fırkalarıyla ilgili geniş bilgi için bk. Mustafa Öz, "Zeyd b. Zeynelâbidîn ve Zeydiyye" Marmara Üniversitesi İlâhîyat Fakültesi Dergisi, sy. 19, s. 43-58.)

nında imâmet iddiasıyla ortaya çıkan ve öldürülen Muhammed en-Nefsü'z-zekiyye[15] ve kardeşi İbrahim b. Abdullah b. el-Hasan b. el-Hasan'ın imâmetini câiz gördüler. Zeydiyye imâmet özelliklerini haiz bulunan iki imamın iki ayrı yerde ortaya çıkmasını câiz görmüş, onlardan her ikisine de itaatın gerekliliğini ortaya koymuştur.

İmâmette mezhebi belirtildiği üzere olan Zeyd b. Ali, usul ve fürûu tahsil edip kendisini ilimle mücehhez hale getirmek için, usul konularında Mutezile'nin başı ve lideri, Vâsıl b. Ata el-Gazzâl'in öğrencisi oldu. Halbuki Vâsıl, dedesi Ali b. Ebi Tâlib'in Cemel ashabı ve Sıffîn'de Şam ehli ile yaptığı savaşlarda kesin olarak haklı ve isabetli olduğu inancında değildi.

Ona göre bu fırkalardan belirlenemiyen biri mutlaka hatalı idi. Zeyd itizal mezhebini işte bu zâttan aldı. Bu sebeple Zeyd'in mensuplarının hepsi mutezilî oldu. Zeyd'in düşünceleri arasında daha üstün (efdal) varken, daha az faziletlinin (mefdul) imâmeti câizdir. Bunu şöyle belirtti: Ali b. Ebi Talib (r.a) sahâbenin en üstünü olmasına rağmen, hilafet ashabın gördüğü lüzum ve riayet ettikleri dinî kâideye göre, fitneyi teskin etmek ve halkın kalbinin kazanılması maksadıyla Ebu Bekir'e tevdi edildi. Hz. Peygamber zamanında yapılan harplerin üzerinden uzun bir zaman geçmemiş, müminlerin emiri Ali'nin kılıcının üzerinde Kureyş'in ve diğerlerinin kanı henüz kurumamış, kavmin içindeki kin duyguları ve intikam alma arzusu olduğu gibi devam ediyordu. Bu sebeple kalpler ona tamamen meyletmiyor insanlar ona itaat etmek istemiyorlardı. Bu konuda maslahata uygun olan, mülayim bir kimse olarak tanınan, sevilen, ileri yaşta, İslâm'a girişte önceliği bulunan ve Hz. Peygamber'e yakın olan bir kişinin halifelik işini üstlenmesiydi. Görmüyor

---

[15] Hz. Hasan'ın torunu Abdullah'ın oğlu olan Muhammed b. Abdullah el-Mehdî, dogum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte 82 (701) yahut 92 (711) yılında Medine'de doğmuş, başta babası olmak üzere devrinin önde gelen âlimlerinden ilim öğrenmiş, babasının sağlığında Mehdî diye isimlendirilmiş ayrıca takva ve mürüvvet sahibi olması sebebiyle Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye dile anılmıştır. Kûfe'de Zeyd'in Emevîler aleyhinde başlattığı harekete katılmış olan bu zâtın, geleceği bildirilen Mehdî olduğu da halk arasında yayılmıştı. Emevî halifesi II. Velid'in ölümünü müteakip Ebvâ'da toplanan Cafer es-Sâdık haricindeki Hâşimîler, Hz. Peygamber ailesi içinde Muhammed b. Abdullah'tan daha layık bir halife namzedi bulunmadığını tesbit etmişlerdi. Daha sonra Emevîler yıkılıp, Abbâsîler iktidara hakim olunca, özellikle Mansur zamanında münasebetlerin iyice gerilmesi ve Muhammed ile kardeşi İbrahim'in isyan ederek Medine ve Basra'da kısa süreli hakimiyetleri sonunda, 14 Ramazan 145 (6 Aralık 762) tarihinde Muhammed b. Abdullah, kısa bir süre sonra da kardeşi İbrahim öldürüldü. (Geniş bilgi ve bibliyografya için bk. Fr. Buhl, "Muhammad b. Abd Allah" EI² İng. VII, 388-389.)

musunuz ki, Ebu Bekir ölüm hastalığı esnasında halka Ömer'i halife olarak görevlendirdiğinde, onlar sert ve kaba bir adamı görevlendirdiğini belirterek karşı çıkmışlardı. Onlar Ömer b. el-Hattâb'ı şiddet ve salabeti, din konulardaki sert tutumu, düşmanlara karşı amansızlığı sebebiyle beğenmemişlerdi. Sonunda Ebu Bekir "Eğer Rabbim bana sorarsa, onlar için aralarından en hayırlısını görevlendirdim, derim" diyerek onları teskin etti. Bunun gibi daha efdal varken mefdulün imam olması câizdir, ahkam konusunda daha üstün olana danışılır, ortaya çıkan meselelerde onun vereceği hükme göre hareket edilir. "Kûfe Şiası onun bu düşüncesini duyunca, onun Şeyheynden (Ebu Bekir ve Ömer) teberrî etmediğini anladılar ve onu terkettiler. Zeyd sonunda kaderiyle başbaşa kaldı, onu terkedenler de Râfiza (terkediciler) olarak isimlendirildi. Zeyd'le kardeşi Muhammed Bâkır arasında, sadece bu konuda değil, dedesi Hz. Ali'nin Nâkisûn (Cemel ehli), Kâsitûn (Şam ehli) ve Mârikûn (Hâricîler) ile yaptığı mücadelelerde hatalı olacağını tecviz eden Vâsıl'a öğrenci olması ve ondan ilim öğrenmesi, kader mevzuunda Ehl-i beyt'in düşüncelerinden başka fikirler ortaya koyması ve imamın imam olabilmesi için imâmet iddiasıyla ortaya çıkmayı şart koşması gibi hususlarda, bir çok tartışmalar geçmiştir. Hatta bir defasında Bâkır ona "Senin mezhebine göre baban imam değildir, zira o imâmet iddiasıyla ortaya çıkmamış ve çıkma teşebbüsünde de bulunmamıştır" demişti.

Zeyd b. Ali öldürülüp asılmasını takiben imâmeti Yahya b. Zeyd devam ettirdi, Horasan'a gitti, çevresinde çok sayıda bir topluluk teşekkül etti. Bu durum Cafer es-Sâdık'a ulaştırıldığı zaman babasının öldürüldüğü ve asıldığı gibi kendisinin de öldürülüp asılacağını söyledi. Onun dediği, aynen ortaya çıktı.

Yahya'dan sonra imâmet, Medine'de isyan eden iki imam, Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye ve kardeşi İbrahim'e havale edildi. İbrahim Basra'ya intikal etti, her ikisinin çevresine çok sayıda insan toplandı, fakat sonuçta ikisi de öldürüldüler. Cafer es-Sâdık onların karşılaşacakları neticeyi önceden söyledi, bu bilgileri kendisine babalarının haber verdiğini ifâde etti. Ümeyye oğullarının insanlara karşı zulüm ve tecavüzde bulunacakları, hatta dağlar kendilerine karşı çıksa, onlara da karşı çıkacakları, onların Ehl-i beyt'e karşı kinle dolu oldukları, Ehl-i beyt'ten birininin ortaya çıkmasının ancak onların saltanatlarının Allah'ın izni ile ortadan kalkmasına bağlı bulunduğu da gelen bu bilgiler arasındadır. Cafer, bununla Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs'ın iki oğlu Ebu'l-Abbas es-Seffâh ve Ebu Cafer el-Mansur'a da

işaret ediyordu. Mansuru kastederek "Bu ve evlatları, oynayıp bitirinceye kadar, biz bu işe dalmayız. "demişti.

Zeyd b. Ali Kûfe çöplüğünde Hişâm b. Abdülmelik tarafından, Yahya b. Zeyd ise Horasan'ın Cüzcân beldesinde oranın emiri tarafından öldürüldü. Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye ise Medine'de İsa b. Mâhân tarafından katledildi, İbrahim de Basra'da öldürüldü. Son ikisi Mansur'un emriyle öldürülmüşlerdir.

Bundan sonra Zeydiyye'nin durumu, Horasan'da kendilerinden olan en-Nâsır Lidinillah[16] ortaya çıkıncaya kadar düzelmedi. Takip edilip, yakalanıp öldürülmek istenen el-Utruş lakaplı en-Nâsır, bulunduğu yeri değiştirip gizlenerek tebliğ işini bırakıp, halkı henüz müslüman olmamış bulunan Deylem ve Cebel'e gitti. Burada insanları Zeyd b. Ali'nin mezhebi üzere İslâm'a davet etti. İnsanlar bunu kabul edip benimsediler, bundan dolayı Zeydiyye bu beldelerde hakim unsur haline geldi.

Birbiri ardınca ortaya çıkan imamlar Zeydiyye'yi ayakta tutmaya çalıştılar. Bunlar usul konularında amcalarının oğulları olan Museviyye'ye yani Musa Kazım ve neslinden gelen imamlara muhalefet ettiler. Zeydiyye'nin ekseriyyeti, bundan sonra mefdulün imâmetinden vazgeçtiler ve İmâmiyye'nin yaptığı gibi sahâbe hakkında ta'n etmeye başladılar. Bunlar üç sınıfa ayrılır: Cârudiyye, Süleymaniyye ve Bütriyye. Salihiyye ve Bütriyye aynı düşüncededirler.

a- Cârûdiyye

Ebu'l-Cârûd Ziyâd b. Ebi Ziyâd'ın mensuplarıdır. Bunlar, Hz. Peygamber'in, Ali b. Ebi Talib'in kendisinden sonra ümmetin imamı olacağını ismen değil ve fakat vasfen ve nasla belirttiğini, insanların kusurları sebebiyle vasfı

---

[16] en-Nâsır lidinillah, en-Nâsır li'l-hak, en-Nâsıru'l-Alevî gibi ünvanlarla anılan Hasan el-Utrûş, Deylem ve Taberistan'da hüküm süren Zeydîler'in üçüncü hükümdarıdır. 230 yılında Medine'de doğdu. Ali b. Hüseyin Zeynülabidîn'in dördüncü nesilden torunu ve Şerif el-Murtaza ve şerif er-Radî'nin anne tarafından büyük dedeleridir. Abbasî yönetiminden dolayı rahat bir faaliyet ortamı bulmak amacıyla Taberistan'da ilk Zeydî devletini kuran Hasan b. Zeyd zamanında (864-884) Taberistana gitti. Kendisinden şüphelenilmesi üzerine Taberistan'ın doğusuna giderek burada kurmak istediği devlet için faaliyetlere başladı. Bölge halkı kendisini destekledi. Deylem'de başlattığı İslâmlaştırma faaliyetlerinde 200. 000 civarında insanın müslüman olmasını sağladı ve 301 yılı Cemaziyelevvel ayında (Ocak 914) hükümdarlığını ilan etti. Üç yıl sonra Şaban 304'te (Şubat 917) Âmül'de vefat etti. (Geniş bilgi ve bibliyografya için bk. İsa Doğan, "Hasan el-Utrûş", DİA, XVI, 356-358.)

anlayamadıklarını, vasfedilen kişiyi de aramadıklarını, kendi irâdeleriyle Ebu Bekir'i halife seçerek küfre girdiklerini iddia etmişlerdir. Ebu'l-Cârûd bu düşüncesiyle imamı Zeyd b. Ali'ye muhalet etmiş bulunmaktadır, çünkü o bu inançta değildi.

Cârûdiyye imâmetin sevkinde ve imâmette tevakkuf konusunda ihtilaf etmiştir. Bazılarına göre imâmet Ali'den oğlu Hasan'a, ondan Hüseyin'e, ondan Ali b. Hüseyin Zeynü'l-Âbidin'e, ondan da oğlu Zeyd b. Ali'ye geçmiştir. Zeyd'den sonra imâmet, İmam Muhammed b. Abdullah b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebi Talib'e (Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye) intikal etmiştir. Bu fırka onun imâmetini benimsemiştir.

Ebu Hanîfe (r.a), Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye'ye biat etmişti ve onun taraftarlarındandı. Durum Mansur'a bildirilince Ebu Hanîfe'yi müebbet hapse mahkum etmiş ve hapiste iken vefat etmişti. Ebu Hanîfe'nin. Mansur zamanında Muhammed b. Abdullah en-Nefsü'z-Zekiyye'ye biat ettiği, onun öldürülmesi esnasında bu biatı üzere bulunduğu, Ehl-i beyt muhabbetine inandığı, durumu Mansur'a iletilince, başına gelenlere maruz kaldığı söylenmiştir.

Muhammed b. Abdullah el-İmâm'ın imâmetine yönelenler kendi aralarında ihtilafa düşmüşlerdir. Bir kısmı Muhammed'in ölmediğini, diri olduğunu, yakında çıkıp dünyayı adaletle dolduracağını iddia etmiştir. Bazıları da öldüğünü kabul edip, imâmeti Talekân hâkimi Muhammed b. el-Kâsım b. Ali b. Ömer b. Ali b. Hüseyin b. Ali'ye sevketmişlerdir. Bu zât Mu'tasım zamanında esir edilerek halifeye getirilmiş, Mu'tasım onu kendi evinde ölünceye kadar hapsetmiştir. Cârûdiyye'den bir kısmı da, imâmetin Kûfe hakimi yahya b. Ömer'e geçtiğini belirtmişlerdir. Bu zât isyan etmiş insanları kendisine çağırmış, pek çok kimse çevresinde toplanmıştı. Müstaîn zamanında katledilen Yahya b. Ömer'in başı Muhammed b. Abdullah b. Tâhir'e götürüldü. Bu münasebetle Aleviyye'ye mensup şairlerden biri şöyle dedi: "Develer üzerine binen en aziz insanı katlettin. Sana sözünü yumuşatırım diye geldim. Seninle karşılaşmam bana zor geldi. Artık aramızda kılıcın ağzı vardır."

Bu imâmet iddia eden kişi, Yahya b. Ömer b. Yahya b. Hüseyin b. Zeyd b. Ali'dir.

Ebu'l-Cârûd, Muhammed el-Bâkır tarafından Serhûb (veya Surhûb) diye isimlendirilmişti. Serhûb Bâkır'ın açıklamasına göre denizde sakin olan şeytan anlamındadır.

Fazl er-Ressân ve Ebu Hâlid el-Vâsıtî, Ebu'l-Cârûd'un mensuplarındandır. Bunlar ahkam ve siyer konusunda ihtilaflıdırlar. Bazıları, Hasan ve Hüseyin'in çocuklarının bilgisi Hz. Peygamber'in bilgisi gibidir, onlar bilgileri öğrenmeden önce fıtrî ve zarurî olarak hasıl olur, demişler; bazıları da ilmin onlar ve diğer insanlar arasında müşterek olduğunu, onlardan ilim almak câiz olduğu gibi diğerlerinden almak da câizdir, şeklinde görüş beyan etmişlerdir.

b- Süleymâniyye

Süleyman b. Cerîr'in mensuplarıdır. Süleyman, imâmetin insanlar arasında danışma (şûrâ) suretiyle gerçekleşeceğini iddia etti. İmâmetin Müslümanlar arasında iki hayırlı insanın akdi ile sahih olabileceğini, efdal varken mefdulün imâmetinin de sahih olacağını belirtti. Ebu Bekir ve Ömer'in (r.a) imâmetlerinin hak yolla olduğunu isbat ederek, ümmetin onları seçmesiyle ictihadî anlamda hak imam olduklarını ifade etti. Bazan da ümmet Ali varken, ikisine biat etmekle fısk derecesine ulaşmayan bir hataya düşmüştür. Fakat bu hata, ictihadîdir. Süleyman b. Cerîr, ortaya çıkmasına sebep olduğu bir kısım hadiseler sebebiyle Hz. Osman hakkında ta'nda bulunmuş ve bu sebeple onu tekfir etmiştir. Bununla kalmayıp Ali ile savaş ettiklerinden dolayı Aişe, Talha ve Zübeyr'i (r.a) de tekfir etmiştir. Daha sonra Râfizîler hakkında ta'nda bulunarak, Râfıza imamlarının taraftarları ile ilgili iki makâle ortaya koyduklarını, bundan dolayı onların iç hallerine kimsenin muttali olamayacağını iddia etti. Bunlardan ilki bedâdır. Kendilerinin kuvvet, şevket ve galibiyetlerinin gerçekleşeceği konusunda bir söz söylediklerinde, eğer bu söz dedikleri gibi çıkmazsa Allah bu konuda bedâda bulundu, derler. İkincisi takıyye'dir. İstedikleri her şeyi konuşurlar, bunun hak olmadığı söylendiği zaman ve gerçekten batıl olduğu ortaya çıkınca, bunu takıyyeten söylediklerin yahut takıyyeten yaptıklarını ifâde ederler.

Mutezile'den bazıları efdal varken mefdulun imâmetinin câiz olduğu konusunda Süleyman b. Cerîr'e uydular. Cafer b. Mübeşşir, Cafer b. Harb, Küseyyir en-Nevvâ -ki bu ashabu'l-hadistendir- bir kısmıdır. Bunlara göre, imâmet dini maslahatlardandır, Allah'ı bilmek ve tevhîd için imâmete ihtiyaç duyulmaz, zira bu akılla hasıl olur. Bununla birlikte hadleri yerine getirmek, davalı davacı arasında hükmetmek, yetimler ve dul kadınların velayeti, birliğin muhafazası, din düşmanlarıyla savaşabilmek, insanlar arasında başıboşluğun giderilip, Müslümanların bir cemaati olması için buna ihtiyaç

vardır. Şöyle dediler: "Bu durumda imamın ilim itibariyle en üstünü, en önce müslüman olanı, görüş ve hikmet yönüyle en doğrusu olması şart değildir. Çünkü ihtiyaç, fâdıl ve efdal mevcut bulunsa da, mefdul ile karşılanır."

Ehl-i sünnet'den bir cemaat bu görüşe meyletti ve imamın müçtehid olmamasının ve ictihad konularını bilmemesinin câiz olduğunu, fakat yanında ictihad ehli bir kimsenin bulunmasını ve ahkam konusunda ona müracaat etmesi, helal ve haramlar konusunda ondan fetva alması gerektiğini, kısaca danıştığı insanın görüşlerinde sağlam, bâsiretli ve hadiseler konusunda nafiz olması gereğini belirttiler.

c- Sâlihiyye ve Bütriyye

Sâlihiyye Hasan b. Salih b. Hayy, Bütriyye ise Küseyyir en-Nevvâ el-Ebter'in mensupları olup her ikisi de mezhep konusunda ittifak halindedir. Bunların imâmet konusundaki görüşleri Süleymaniyye'ninki gibidir. Fakat Osman konusunda onun kâfir yahut müslüman olduğu hususunda tevakkuf (tereddüt) etmişlerdir. Bunlar "Osman hakkında varid olan haberleri, kendisinin cennetle müjdelenen on kişiden biri olduğunu işittiğimiz zaman, onun imân ve İslâmını sahih olup cennetlik olması gerekir, diye hükmediyoruz. Fakat devlet idaresinde Ümeyye ve Mervân oğullarına aşırı düşkünlüğü ve bazı konularda sahâbenin siretine hiç uymayan mütehakkim davranışlarını gördüğümüz zaman küfrüne hükmediyoruz. Bu sebeple onun durumunda hayrete düşüp hüküm vermekte tevakkuf ediyoruz ve onu en güzel hükmedene bırakıyoruz." şeklinde görüşlerini belirtmişlerdir.

Bu zümreye göre Hz. Peygamber'den sonra insanların en faziletlisi ve imâmete en layık olanı Ali'dir. Fakat imâmeti diğerlerine gönül hoşluğuyla, kendi hakkından feragat edip, isteyerek teslim ve havale ettiğini belirterek, kendilerinin de onun razı olduğu şeye razı olacaklarını, imâmeti onlara tesliminden dolayı itaat edeceklerini, bundan başkasının da kendilerine yaraşmayacağını ifâde etmişlerdir. Onlara göre Ali, Ebu Bekir'in hilafetine rıza göstemeseydi, Ebu Bekir helak olurdu. Bu düşünceden hareketle, üstün olan kişi razı olduğu takdirde, daha alt seviyede bulunan bir kimsenin imam olabileceğini câiz görmüşlerdir.

Bu gruba göre Hasan veya Hüseyin evladından olup kılıcını çekip imâmet iddiasıyla ortaya çıkan kimse, eğer âlim, zahit ve cesur ise o imamdır. Bazıları güzel yüzlülüğü şart koşmuşlardır. Bu şartları haiz olan iki imam

bulunup kılıçlarıyla ortaya çıktıklarında en üstün ve en zahidinin dikkate alınacağı, bunda müsavi olurlarsa görüşünde sağlam ve bâsiretli olanı, eğer bunda da müsavi iseler, imam olarak tabileri, emîr olarak. emrindeki kimseler bulunan tercih edilir. Hangisinin tercih edileceği konusunda uzun tartışmaları vardır: Eğer her iki imam iki ayrı memlekette bulunuyorsa, biri kendi bulunduğu yerde diğerinden ayrılır ve kavminin ona itaati gerekir. Eğer biri diğerinin hilafına fetva vermiş ise, velev ki diğer imamın kanını helal sayan bir fetva da olsa, her biri fetvasında isabetli kabul edilir.

Zamanımızda bu zümrenin ekseriyeti mukallid olup rey ve içtihat ile bir ilgileri yoktur. Usul konusunda Mutezile'nin esaslarını aynıyla benimserler, Mutezile imamlarına Ehl-i beyt imamlarından daha fazla tazim ederler. Fürû konusunda ise, bazı meselelerde Şâfiî'ye ve Şia'ya uymakla birlikte, Ebu Hanîfe'nin mezhebindedirler.[17]

Zeydiyye'nin ileri gelen kişileri şunlardır: Ebu'l-Cârûd Ziyâd b. el-Münzir el-Abdî (Cafer b. Muhammed es-Sâdık kendisine lanet etmiştir), Hasan b. Salih b. Hayy, Mukâtil b. Süleyman, ed-Dâî Nâsıru'l-Hak el-Hasan b. Ali b. el-Hasan b. Zeyd b. Ömer b. Huseyin b. Ali, diğer dâî Taberistan hakimi Hüseyin b. Zeyd b. Muhammed b. İsmail b. el-Hasan b. Zeyd b. el-Hasan b. Ali ve Muhammed b. Nasr.

3- İmâmiyye

İmâmiyye[18], Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ali'nin, vasfına ima edilerek değil, bizzât kendisine işaret edilmek suretiyle zâhir nas ve gerçek bir tayinle imam olduğunu iddia edenlerdir. Bu fırkanın düşüncesine göre, dinde ve İslâm'da imam tayininden daha önemli bir rükün yoktur. Ancak bu sayede, Hz. Peygamber ümmetinin durumunda endişe etmeyerek dünyadan ayrılmıştır. Çünkü o, insanlar arasında hilâfı ortadan kaldırıp, beraberliği sağlamak için gönderilmiştir. Buna göre, onun ümmetini ihmal ederek, her biri başka görüşe sahip, biri diğerine uymayan yollara yönelmiş olarak terkedip ahirete intikali câiz olmayıp, kendisinden sonrası için başvurulacak bir şahsı tayin etmesi, güvenilen ve dayanılan bir kimseyi bu maksatla açıkça

---

17 Zeydiyye'nin tali fırkalarıyla ilgili olarak bk. Mustafa Öz, Zeyd b. Zeynelabidin ve Zeydiyye, M. Ü. İlâhîyat Fakültesi Dergisi, sy. 19, s. 54-58.

18 İmâmeti dinin esaslarından biri olarak kabul eden, bazan Şia ve İsnâaşeriyye ile eş anlamlı olarak kullanılan İmâmiyye fırkası için bk. E. Ruhi Fığlalı, İmâmiyye Şiası, İstanbul 1984; Mustafa Öz "İmâmiyye" DİA, XXII, 207-209.

ortaya koyması vâciptir. Bundan dolayı Hz. Peygamber, Ali'nin (r.a) imâmetini bazı durumlarda imâ etmek suretiyle, bazı durumlarda da açık bir şekilde belirtmiş bulunmaktadır.

Hz. Ali'nin imâmetini imâ yoluyla belirtmesiyle ilgili misallerden biri, Hz. Peygamber'in Ebu Bekir'i insanları toplayıp onlara Berâe suresini okumakla görevlendirmişken, daha sonra Ali'yi gönderip okutması ve kendi adına tebliğle görevlendirmesidir. Bu konuda Hz. Peygamber Cibrîl'in gelerek onu kendisinden veya kavminden birinin okumasını belittiğini ifade etmiştir. Bu, Ali'nin Ebu Bekir'e karşı önceliğini ifâde etmektedir. Bir başka misal de şudur: Hz. Peygamber görevlendirdiği heyet ve seriyyelerde Ebu Bekir ve Ömer'i diğer sahabilerle birlikte, bir başkasının riyasetinde görevlendirmiştir. Seferlerden birinde her ikisini de Amr b. As'ın, Üsâme ordusunda da Üsâme b. Zeyd'in riyasetinde görevlendirmişti. Fakat Ali'yi hiçbir kimsenin riyaset ve komutası altında görevlendirmemiştir.

Hz. Peygamber'in Ali'nin imâmetini açıkça belirtmesinin misallerine gelince: İslâm'ın ilk devrinde "Bana, malını yolumda feda etmek üzere kim biat eder" diye sorduğunda bir topluluk kendisine biat etti. Daha sonra "Kim canıyla biat edecek? O kimse benim vâsim ve benden sonra bu işin velisidir" deyince, hiç bir kimse biat etmemiş, Emiru'l-müminin Ali b. Ebi Tâlib elini uzâtarak ona canını feda etmek üzere biat etmiş, bunu da yerine getirmiştir[19]. Bu sebeple Kureyşliler, Ebu Talib'e gelerek, Peygamber senin üzerine oğlunu emir tayin etti diyerek, ayıplamışlardır. "Ey peygamber, Rabbinden sana indirileni tebliğ et, eğer bunu yapmazsan, O'nun elçiliğini yapmamış olursun"[20] ayeti nazil olduğunda İslâm kemale ermiş ve durum tamamen düzelmişti. Hz. Peygamber Gadîr Hum'a[21] vasıl olunca, emri gereği gölgelikler kaldırıldı ve "namaz toplayıcıdır" diye nida edildi. Bundan sonra Hz. Peygamber deve semerlerinin üzerinde iken "Ben kimin mevlâsı isem Ali de onun mevlâsıdır, Allah'ım onu seveni sev, ona düşman olana düşman ol, ona yardım edene yardım et, onu yardımsız bırakanı yardımsız bırak, o nereye yönelirse hakkı onunla beraber oraya çevir" dedikten sonra "Dikkat

---

19 Benzer lafızlarla rivayet edilen bir hadis için bk. İbn Hanbel, I, 159.

20 Mâide, 5/67.

21 Gadîr Hum, Mekke ile Medine arasında, Cuhfe'ye yaklaşık 4 km. mesafede bulunan ve Hz. Ali'nin imâmeti bakımından Şiî gruplar nezdinde tarihî önem taşıyan bir yerdir. 18 Zilhicce 10/17 Mart 632 tarihinde burada cereyan eden olaylar hakkında geniş bilgi ve bibliyografya için bk. E. Ruhi fığlalı, DİA, XIII, 279-280.

edin, tebliğ ettim mi?" dedi. İmâmiyye'nin iddiasına göre bu, Ali'nin imâmeti konusunda sarih bir nas veya ifâdedir.

İmâmiyye bu hususta "Şimdi bakalım Hz. Peygamber'in mevlâsı kimdi? Bu mevlâlık hangi manâda idi?" sorularını cevaplandırırken, bunu Ali b. Ebi Talib'e yönlendiriyoruz. Zira Sahâbe de, bu mevlâlık ifâdesinden bizim anladığımızı anlamıştı. Hatta Ömer b. el-Hattâb, Ali'yle karşılaştığında ona, "Ne mutlu sana, her mümin ve müminenin mevlâsı oldun, demişti" ifâdeleriyle düşüncelerini teyit etmektedirler.

Onlara göre, Hz. Peygamber'in "Sizin en güzel hükmedeniniz Ali'dir"[22] sözü imâmet konusunda nas ve delildir. Zira ortaya çıkan her hadisede en iyi şekilde hükmedip, hasımlar arasında çıkan olaylarda bir hükme varmayınca, imâmetin bir anlamı olmaz. "Allah'a itaat edin, Resule ve sizden emir sahiplerine itaat edin"[23] ayetinin manâsı budur. Bu ayetteki ulü'l-emr ifâdesi hükmetme yetkisi kendisine verilmiş olan kimsedir. Hatta hilafet meselesinde Muhacirler ve Ensar karşı karşıya geldiklerinde bu konuda hüküm veren Ali idi, başkası değildi. Çünkü Hz. Peygamber ashabı için önde gelen vasıflarıyla hükmederek. "Feraizi en güzel bileniniz Zeyd b. Sabittir"[24], "En güzel Kur'an okuyanınız Übey'dir"[25], "Helal ve haramı en çok bileniniz Muaz'dır"[26] demiştir. Keza Ali için de onun en özel vasfıyla "En güzel hükmedeniniz Ali'dir" şeklinde belirtmişti. Hükmetme her türlü bilgiyi gerektirdiği halde, her bilgi hükmetmeyi gerektirmez.

Bundan bir adım daha ileri giden İmâmiyye, sahâbenin ileri gelenleri hakkında en azı zulüm ve tecavüz isnadı olmak üzere, itham etmeye ve onları kâfir saymaya yöneldi. Oysaki Kur'an'daki ifâdeler onların adaletli olduğunu ve hepsinden Allah'ın hoşnut bulunduğunu belirtmektedir. "Andolsun ki o ağacın altında sana biat eden müminlerden Allah razı olmuştur..."[27] Biat eden bindört yüz kişi idi. Keza Allah muhacirler, Ensar ve onlara ihsanla tabi olanları överek şöyle buyurmuştur: "Öne geçen ilk Muhacirler ve Ensar ile onlara güzellikle tabi olanlar var ya, işte Allah onlardan razı

---

22 Buhârî, "Tefsiru sûreti'l-Bakara", 7; İbn Mâce, "Mukaddime", 11; İbn Hanbel V, 112.

23 Nisâ 4/58.

24 Tirmizî, "Menâkıb", 32; İbn Mâce "Mukaddime", 11; İbn Hanbel, V, 40, 49, 50.

25 Buhârî, "Tefsiru sureti'l-Bakara", 7; İbn Mâce, "Mukaddime"11; İbn Hanbel, V, 112.

26 İbn Hanbel, III, 184, 281.

27 Feth 48/18.

olmuştur, onlar da. Allah'tan razı olmuşlardır",[28] "Andolsun ki, Allah, Peygamber'i ve güçlük zamanında ona uyan Muhacirlerle Ensarı affetti, tevbelerini kabul etti"[29], "Allah sizden imân edip iyi ameller işleyenlere, kendilerinden öncekileri sahip ve hakim kıldığı gibi, onları da yeryüzüne sahip ve hakim kılacağını vadetmiştir"[30] ayetleri onların Allah katındaki değerlerinin yüceliğini, Hz. peygamber yanındaki kadir, kıymet ve derecelerini belirtmektedir. Dine mensubiyetini belirten bir kimsenin, onlar hakkında ithamda bulunmayı ve onları küfre nisbet etmeyi nasıl câiz gördüğünü doğrusu bilmek isterdim. Halbuki Hz. Peygamber ashabı için "Ashabımdan on tanesi, Ebu bekir. Ömer, Osman, Ali, Talha, Zübeyr, Sad b. Ebi Vakkâs, Said b. Zeyd, Abdurrahman b. Avf ve Ubeyde b. el-Cerrâh, cennettedir"[31] buyurmuştur. Bunun gibi herbirinin hakkında bir çok haberler mevcut bulunmaktadır. Burada bazı haberlerden naklettiğim cüz'i şeyleri düşünsünler. Zira Rafizilerin yalanları ve bid'atçilerinin ortaya koydukları bid'atler pek çoktur.

İmâmiyye, Hasan, Hüseyin ve Ali b. Hüseyin Zeynü'l-Âbidin'den sonraki imamların tayini konusunda bir görüş üzere olmamışlardır. Bu konuda aralarındaki ihtilaflar, diğer bütün fırkalarla olan ihtilaflarından daha fazladır. Hatta bazıları hadiste bahsi geçen yetmiş küsur fırkanın yetmişinin özellikle Şia'da bulunduğunu söylemişlerdir. Tabiî belirtilenin dışındakiler de ümmetin haricindedir. İmâmiyye, imâmetin Cafer es-Sâdık'a kadar sevkinde ittifak etmiş, ondan sonra beş, bazı nakillerde altı evladından -ki bunlar, Muhammed, İshak, Abdullah, Musa, İsmail ve Ali'dir- hangisi hakkında nas bulunduğu konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bunlardan hakkında nas ve tayin bulunduğunu iddia edenler, Muhammed, Abdullah, Musa ve İsmail'dir. Bunlardan bir kısmı ölmüş, nesli devam etmemiş, bir kısmının da ölümünden sonra nesli devam etmiştir. Bu durumda İmamiyye'den bir kısmı tereddüd ve tevakkuf etmiş, bir kısmı imamı beklemeye başlamış (intizar), diğerleri de ölmüş bulunan imamın geri döneceğini (rec'at) benimsemişlerdir. İmâmiyye'den imâmetin imamların birinden diğerine intikal ettiğini kabul edenlerin aralarındaki ihtilafları fırkaları zikrederken tek tek ele alınacaktır.

---

28 Tevbe 9/100.

29 Tevbe 9/117.

30 Nur 24/55.

31 bk. Ebu Dâvud, "Sünne", 8.

İmâmiyye başlangıçta usul konusunda imamlarının görüşleri üzere idi, sonra imamlara nisbet edilen birçok rivayet uydurulması ve aradaki zamanın uzaması üzerine, onlardan her fırka bir yolu benimsedi. İmamiyye'nin bazıları ya vaidî veya tafdilî anlamda Mutezilî oldu. Bir kısmı da ya Müşebbihe yahut da Selefî olmak üzere İhbâriyye'ye yöneldi. Allah, doğru yoldan sapan ve şaşkınlık içinde olanların hangi vadide helak olduklarına bakmaz .

a- Bâkıriyye ve Caferiyyetü'l-Vâkıfe

Bunlar Muhammed el-Bâkır b. Ali Zeynü'l-Âbidin'in[32] ve oğlu Cafer es-Sâdık'ın[33] mensupları olup, her ikisinin ve babaları Zeynu'l-Âbidin'in imâmetini benimsemişlerdir. Fakat aralarından bazıları, imâmetin birden çok evlada geçmeyeceğini düşünerek, onlardan birisi üzerinde tevakkuf etmiş, bir kısmı da imâmeti onların evlatlarına yönlendirmiştir. Bu grubu belirttiğimiz Şiî sınıflar ötesinde bir fırka olarak ele almamızın sebebi, Şia içinde Muhammed el-Bâkır'da tevakkuf edip onun rec'atini ileri sürenler bulunduğu gibi, dinde derin bilgi ve hikmet konusunda kâmil bir edep sahibi, zühd ve takvaya uygun olarak yaşamış ve şehvetlerden uzak kalmış olan Ebu Abdullah Cafer es-Sâdık'ın imâmetini iddia ederek ölümünden sonra rec'atini iddia edenlerin bulunmuş olmasıdır.

---

32 Muhammed el-Bâkır, İmâmiyye'nin beşinci, İsmâiliyye'nin altıncı imam kabul ettiği, Ali b. Hüseyin Zeynü'l-Âbidîn'nin oğlu ve Cafer es-Sâdık'ın babasıdır. Kesin olmamakla beraber 57 (676-677) yılında Medine'de doğmuş, başta babası olmak üzere ileri gelen âlimlerden ilim öğrenmiş, hayatının büyük bir kısmını Medine'de geçirmiştir. Şiî rivayetlerde Muhammed el-Bâkır, Şiî dinî ve hukukî öğretilerinin başlatıcısı ve daha sonra oğlu Cafer es-Sâdık'la birlikte İmâmiyye'nin kurucusu olarak gösterilmektedir. Kardeşi Zeyd'in hareketlerini tasvip etmeyen, Bâkır, daha sonraki Zeydîlerce imam olarak tanınmasa bile bir ilmî otorite olarak kabul edilmektedir. Muhammed el-Bâkır, 114 yılı Zilhicce ayında (Mayıs-Haziran 732) Medine'de vefat etmiş ve Bakî mezarlığında defnedilmiştir. (Geniş bilgi ve bibliyografya için bk. E. Kohlberg, "Muhammad b. Ali Zayn al-Âbidîn" EI² İng, VII, 397-400.

33 İsnâaşeriyye'nin altıncı, İsmâiliyye'nin beşinci imam olarak kabul ettikleri Cafer es-Sâdık, 80 (699) veya 83 (702) tarihinde Medine'de doğmuş, dedesi Ali b. Hüseyin ve babası Muhammed el-Bâkır'la birlikte zamanının ileri gelenlerinden istifâde etmiş, basının vefatından sonra imâmet görevini otuz dört yıl süreyle devam ettirmiş, kendisini ilmî konulara vererek, çevresindeki aşırı gruplardan ve siyâsi olaylardan uzak durmaya çalışmıştır. Hadis, fıkıh, tefsir, akaid cedel ve tabii ilimlerde son derece mahir bir âlim olan es-Sâdık, aynı zamanda Caferî fıkhının kurucusu olarak kabul edilir. 148/765 yılında Medine'de vefat etmiş ve Bakî mezarlığında defnedilmiştir. (Konu ile ilgili geniş bilgi ve bibliyografya için bk. Mustafa Öz, "Ca'fer es-Sâdık", DİA, VII, 1-3.)

Cafer Medine'de ikamet etti, mensupları gelip kendisinden istifâde ediyor, meclisine devam edenler, ondan ilimlerin esrarını öğreniyorlardı. Daha sonra bir ara Irak'a gitti, hiçbir zaman imâmet konusunda teşebbüste bulunmadığı gibi, hilafet hususunda da kimseyle münakaşa etmedi. Marifet ummanına dalan kenara tamâ etmez, gerçek zirveye çıkan inmekten korkmaz. Denildi ki, Allah'la dost olan insanlardan kaçınır, Allah'tan başkasıyla dost olan ise vesveselerden kurtulamaz.

Cafer, baba tarafından Hz. Peygamber'in neslinden, anası cihetinden de Ebu Bekir es-Sıddîk neslinden gelmekte idi. Bazı aşırıların kendisine nisbet ettiği hususlardan teberrî ettiği gibi, onlarla ilgisinin bulunmadığını açıklayarak kendilerini lanetledi. Râfıza mezheplerinin özelliklerinden gaybet, rec'at, bedâ, tenâsüh, hulûl ve teşbih gibi ahmaklıklarından teberrî etti. Fakat Şia onun ölümünden sonra aralarında ayrıldı, her biri bir mezhebe intisap etti, fikirlerini kabul ettirmek için ona nisbet ettiler. Kendisi bundan, itizalden ve onların kader konusundaki düşüncelerinden teberrî etti.

İrâde konusunda "Allah bizimle bir şeyi istedi ve bizden bir şeyi istedi. Bizimle istediğini bizden gizlemiş, bizden istediğini ise bize açıklamıştır. Niçin bizimle istediği ile meşgul oluyoruz da, bizden istediğiyle meşgul olmuyoruz?", kader konusunda ise "Cebr de tefviz de yoktur, fakat ikisi arasında bir durum vardır." demiştir. Duasında "Allahım eğer sana itaat edersem hamd sana mahsustur, eğer âsi olursam hüccet senindir. İhsanda ne benim, ne de başkasının yapacağı bir şey vardır, kötülükte ne benim ne de başkasının hücceti vardır" derdi.

Şimdi onun kendi şiasının mensupları haricinde, hakkında ihtilaf eden şeceresine mensup olanlar ve evlatlarının fürûu olan sınıfları zikredip sayacağız. Bu husus böyle biline.

b- Nâvûsiyye

Nâvûs denilen bir kişinin mensuplarıdır. Bu kişiyi Nâvûsâ adlı beldeye nisbet ettikleri için, bu isimle anıldığı da söylendi. Bu fırkaya göre Cafer es-Sâdık sağdır, ortaya çıkıp, emrini ortaya koyuncaya kadar asla ölmeyecektir. O kâim mehdîdir. Bu fırka Cafer'den "Eğer benim başımı sizin üzerinize dağdan yuvarlanır olarak görseniz, yine tasdik etmeyin. Çünkü ben sizin sahibiniz, kılıç sahibiyim" gibi rivayetlerde bulunmuşlardır. Ebu Hâmid ez-Zevzenî'nin naklîne göre, Nâvûsiyye, Ali'nin hayatta olduğunu, kıyamet

günü arz yarılıp ortaya çıkarak dünyayı adaletle dolduracağını benimsemektedirler.

c- Eftahiyye

Bu fırka imâmetin Cafer es-Sâdık'tan oğlu Abdullah el-Eftah'a intikal ettiğini ileri sürer. Abdullah, İsmail'in ana baba bir kardeşidir, anaları Fâtıma bint el-Hüseyin b. el-Hasan b. Ali'dir. Abdullah, Cafer'in evlatlarının en büyüğü idi.

Bu fırka mensupları Cafer'in "imâmet imamın en büyük evladının hakkıdır" ve "imam meclisimde oturandır" şeklinde sözlerini nakletmişler, imamın meclisinde Abdullah'ın oturduğunu belirtmişlerdir. Keza İmamı yıkayan, namazını kıldıran yüzüğünü çıkaran ve defneden kişinin, ancak imam olması gerektiğini ileri süren bu topluluk, Cafer'in ölümünde bütün bu işleri Abdullah'ın yaptığını belirttiler. Sâdık, mensuplarının birine bir emanet vermiş, ölümünden sonra onu kendisinden isteyene vermesini ve onu imam edinmesini söylemişti. Bu emaneti Abdullah'tan başkası talep etmedi, bununla birlikte babasından sonra ancak yetmiş gün yaşadı ve öldüğünde erkek evladı bulunmuyordu.

d- Şümeytıyye

Yahya b. Ebi Şümeyt'ın tabileridir. Cafer'in "Sizin sahibinizin adı peygamberinizin adıdır" dediğini iddia etmektedirler. Rivayete göre Cafer'in babası Muhammed Bâkır, "Eğer oğlun olursa onu benim ismimle isimlendirirsin, imam odur" demiştir. Bu sebeple Cafer'den sonra imâmetin oğlu Muhammed'e intikalini iddia ederler.

e- İsmâiliyye el-Vâkıfe

Bu fırka Cafer'den sonra imâmetin nasla ve evlatlarının ittifakıyle İsmail b. Cafer'e[34] geçtiğini iddia etmiş, fakat İsmail'in babası hayatta iken öldüğü hususunda ihtilafa düşmüştür. Bazıları İsmail'in ölmediğini, Abbasî halifelerine karşı takıyye yaparak kendini ölmüş gösterdiğini, aralarında Mansur'un Medine âmilinin de bulunduğu bir topluluğun, bu olaya şahit olduğunu belirtirler. Bir kısmı da onun gerçekten öldüğünü, nassın geriye dönmeyece-

---

[34] İsmail b. Cafer, Cafer es-Sâdık'ın büyük oğludur. Cafer muhtelif vesilelerle onun imâmetini belirtmiş ve fakat İsmail babası hayatta iken vefat etmiştir. Ölüm tarihi 138-145 (755-762) tarihleri arasında olup kesin değildir. (Konu ile ilgili geniş bilgi ve bibliyografya için bk. Hasan Onat, "İsmail b. Ca'fer es-Sâdık", XXIII, 91-92.)

ğini, nassın imâmetin hakkında nas varid olan kişinin evlatlarına raci olduğunu ileri sürerek, İsmail'den sonraki imamın, oğlu Muhammed b. İsmail[35] olduğunu iddia ettiler. Bu grup Mübârekiyye diye anılır. Bunlardan bir kısmı daha sonra imâmetin başkasına geçmeyip Muhammed b İsmail'de kaldığını, onun gaybetten sonra geri döneceğiniileri sürmüştür.

İsmâiliyye'den diğerleri, imâmeti mestur veya gizli imamlara sevk etmiş, onlardan sonra zâhir imamlarda devam ettiğini ettiğini iddia etmişlerdir ki bunlar Bâtıniyye'dir. Onların mezheplerini tek tek ele alacağız. Belirtilen İsmâiliyye fırkasının mezhebi, İsmail b. Cafer veya Muhammed b. İsmail'de kalıp imâmeti başkasına sevketmemektir. Fırkalar içinde meşhur olan İsmâiliyye, kendilerine has düşünceleri bulunan Bâtıniyye et-Ta'lîmiyye[36] denilen fırkadır.

f- Museviyye ve Mufaddaliyye

Musa el-Kâzım b Cafer'in[37] isim bildirmek suretiyle nassen imâmetini kabul eden tek bir fırkadır. Cafer "Sizin yedinciniz, kâiminizdir, işte o, Tevrat sahibinin adaşıdır" demişti.

---

35 Muhammed b. İsmail, İsmailîler'in yedinci imamı olup, 120 (738) yılında Medine'de doğmuş, belli bir dönemde gizlendiği için Mektum diye anılmıştır. Dedesi Cafer es-Sâdık'ın ölümüne kadar onun yanında kaldı. Babasının ölümünü kabul eden bir grup tarafından imam olarak benimsendi. Mübârekiyye diye anılan bu grup Cafer'in ölümünü takiben Muhammed b. İsmail'i halef tayin ettiğini ileri sürdü. Cafer'in ölümünden kısa bir süre sonra oğlu Abdullah el-Eftah'ın da ölmesi üzerine Muhammed b. İsmail'in imâmeti savunulamaz hale geldiği için, Muhammed büyük ihtimalle Medine'yi terkederek Kûfe, Rey, Deylem, Nişabur ve Muhammedabâd gibi yerlerde gizlenmiştir. Muhammed b. İsmail'in bu devresi, İsmâiliyye bünyesindeki setr devrinin başlangıcı sayılmış ve bu devre 297 (910) yılına kadar sürmüştür. Hayatının son yıllarını mensuplarıyla birlikte Huzistan'da geçirdiği sanılan Muhammed b. İsmail Abbâsî halifelerinden Harun er-Reşid zamanında (786-809) ölmüştür. (Geniş bilgi için bk. Farhad Daftary, The Ismâ'ilis, Their History and Doctrines, Cambridge 1990, muhtelif yerler.)

36 Fırkanın bu ismi alması, nasların zâhir manâları yanında bâtınî manâları bulunduğunu kabul etmesi, buna ancak te'ville ulaşılacağını benimsemesi ve bu bilgilerin akli düşünce sonucu değil, imam veya imamın görevlendirdiği kimselerin öğretmesiyle elde edileceğini kabul etmeleri dolayısıyladır.

37 Musa el-Kâzım, Câfer es-Sâdık'ın oğlu, İmamiyye'nin yedinci imamıdır. 128 (745) yılında Ebvâ yahut Medine'de doğmuş, ilmî konularda daha çok babasından faydalanmış, babasının 148 (765) yılında ölümünü takiben altı gruba bölünen mensuplarından bir grup, Musa'nın imâmetini desteklerken, bir süre sonra hemen hepsi onun imâmetinde birleştiler. Abbâsîler'e karşı dikkatli bir politika izleyen Musa el-Kâzım, halife el-Mehdî tarafından bir süre hapsedildikten sonra serbest bırakılmış, Harun er-Reşid'in halife olmasından son-

Şia, Cafer es-Sâdık'ın evlatlarının dağıldığını, kiminin babasının hayatında öldüğünü ve neslinin devam etmediğini, kiminin ölüp ölmediğinde ihtilaf edildiğini, kiminin ölümünden kısa bir süre sonra kâim olarak ortaya çıktığını, kiminin de ölüp takip edilmediğini gördüğünde, Mufaddal b Ömer, Zürâre b. A'yen, Ammâr es-Sâbâtî gibi kimseler, babasının ölümünden sonra işi üstlenen ve imâmeti yürüten Musa el-Kâzım'a yönelip onun çevresinde toplandılar

Museviyye naklettiği bir habere göre, Sâdık mensuplarından birine günleri saymasını söylemiş, o da pazardan başlayıp cumartesi'ye kadar saymış, Cafer kaça kadar saydığını sorunca o zât, yediye kadar, demiş. Bunun üzerine Cafer, "sebtlerin sebti (yedilerin yedincisi), zamanların güneşi, ayların nuru eğlenmeyip oynamayandır. İşte o, yedinciniz olan kâiminizdir" demiş ve oğlu Kâzım'a işaret etmişti. Keza onun için "O İsa'nın benzeridir" demiştir.

Musa el-Kâzım ortaya çıkıp imâmetini açıklayınca, Harun er-Reşid onu Medine'den alıp İsa b. Cafer'in yanında hapsetti ve daha sonra Bağdat'a nakletti. Burada Sindî b. Şahek'in yanında hapsetti. Yahya b. Hâlid b. Bermek'in kendisine zehirli hurma yedirdiği ve hapiste iken öldürdüğü, daha sonra çıkarıp Bağdat'ta Kureyş mezarlığında defnettirdiği söylenir. Şia Kâzım'dan sonra ihtilafa düşmüştür Bir kısmı onun ölümünde tereddüt etmiş, ölüp ölmediğinin bilinmediğini söylemiştir ki bunlar Memtûre ismi ile anılırlar. Bu gruba belirtilen ismi Ali b. İsmail vermiş ve "Siz ancak yağmurda ıslanmış köpeklersiniz" demiştir. Bir kısmı öldüğünü kesin olarak kabul etmiştir ki bunlar Kat'iyye diye anılırlar. Bazıları da imâmeti sadece Musa'ya hasretmiş, onun ölmediğini, gaybetten sonra ortaya çıkacağını iddia etmiştir ki bunlara Vâkıfe denilmektedir.

g- İsnâaşeriyye

Musa el-Kazım b. Cafer es-Sâdık'ın kesin olarak öldüğünü kabul edenler ve Kat'iyye diye isimlendirilenler, ondan sonra imâmeti evlatlarına sevkettiler. Musa el-Kâzım'dan sonra imamın Ali er-Rıza olduğunu ortaya koydular. Ali er-Rıza'nın şehadet mahalli Tus'tadır. Ali er-Rıza'dan sonra

---

ra muhtelif sebepler ileri sürülerek Bağdat'ta hapsedilmiş ve hayatının son dört yılını hapishanede geçirmiş ve Receb 183'te (Ağustos 799) zehirlenmek suretiyle öldürülmüştür, Mezarı Bağdat'ta Kâzımiyyede'dir (Geniş bilgi için ve bibliyografya için bk. Etan Kohlberg, "Mûsâ el-Kâzım" EI[2] İng, VII, 645-648.)

imam Muhammed et-Takî el-Cevvâd'dır, ki Bağdat'ta Mekabiru Kureyş'te medfundur. Daha sonraki imam Ali b. Muhammed en-Nakî olup şehadet mahalli Kum'dadır.[38] Daha sonraki imam Hasan el-Askerî ez-Zekî'dir. Ondan sonraki imam ise Sürre Men Rea'daki (samerrâ) onikinci imam Muhammed el-Kâim el-Muntazardır.[39] Bu zamanımızda ki İsnâaşeriyye'nin imamlar silsilesidir.

Bu fırka ile ilgili olarak zikretmediğimiz bir mezhep ve belirtmediğimiz bir makâle kalmaması için, bu oniki kişi hakkındaki ihtilaflarla, kendileri ile kardeşleri ve amcazadeleri arasında cereyan eden çekişmelerin ortaya konulması gerekmektedir.

Bil ki, Şia içinde Ahmed b. Musa b. Cafer'i imam kabul ederek kardeşi Ali er-Rıza'yı imam kabul etmeyenler vardır. Ali er-Rıza'nın imam olarak benimseyenler, ondan sonra oğlu Muhammed et-Takî'nin imâmetinde, babasının ölümünde yaşının küçük ve imâmete layık olmaması, imâmetin gereklerini uygulayacak ilme sahip bulunmaması sebebiyle önce şüpheye düşmüşler, bir topluluk onun imâmetini benimsemekte devam etmiş, ölümünden sonra da ihtilafa düşmüşlerdir. Bir topluluk Musa b. Muhammed'in imâmetini, diğerleri ise el-Askerî diye anılan Ali b. Muhammed en-Nakî'nin imâmetini benimsemişlerdir. Onun ölümünü müteakip ihtilaflar ortaya çıkmış, bir grup Cafer b. Ali'nin, bir başka grup Muhammed b. Ali'nin imâmetini benimsemiş, diğerleri ise Hasan b. Ali el-Askerî'nin imâmetine yönelmiştir. Şia'nın kelâm ilmine vakıf Ali b. Fülan et-Tâhin diye bir reisleri vardı. Bu zât Cafer b. Ali'yi destekleyerek insanların ona meyletmesini sağladı. Fâris b. Mâheveyh de bu konuda kendisine yardımcı oldu. Ali en-Nakî'nin öldüğü-

---

[38] Ali b. Muhammed en-Nakî'nin mezarı, Şehristânî'nin belirttiği gibi kum'da değil, Sürre Men Rea'dadır. Kum'da medfun olan Ma'sume diye bilinen Fâtıma bint Musa el-Kâzım'dır.

[39] İmâmiyye'nin çoğunluğunun kabul ettiği rivayetlere göre Muhammed el-Mehdî, 15 Şaban 255 (29.869) tarihinde Sâmarrâ'da doğmuş, babası Hasan el-Askerî, annesi ise bir ümmü veled olan Nercis'tir. Doğumdan sonra Askerî'nin bazı yakınları bu olayı duydukları için tebrik etmişlerdi. İmâmiyye'nin iddiasına göre Hasan el-Askerî, muhtemel tehlikeleri dikkate alarak çocuğunun doğumunu gizlemiş, onu sınırlı sayıda kişilerden başkasına göstermemişti. Hasan'ın 260 (874) yılında vefatından sonra gaybete giren oğlu Muhammed b. el-Hasan el-Mehdî'nin kısa süreli gaybeti 329 (940) yılına kadar devam etmiş, bu esnada kendisine vekalet eden dört sefirden sonuncusunun ölümü üzerine uzun süreli gaybet başlamış, bu gaybet halen günümüze kadar devam etmektedir. (Konu ile ilgili geniş bilgi için bk. Mustafa Öz, İmâmiyye Şiasında Onikinci İmam ve Mehdî İnancı, İstanbul. 1995)

nü, Hasan el-Askerî' yi bıraktığını ifâde eden bu kişiler, kendilerinin Hasan'ı imtihan ettik... onda ilim göremediklerini belirterek, Hasan'a tabi olanları Hımâriyye diye isimlendirdiler. Bu kişiler Hasan'ın ölümünden sonra, Hasan'ın halef bırakmadan öldüğünü, imâmetinin batıl olduğunu, zira imam ölmeden ünce haleflerinin ortada bulunması gerektiğini, Hasan'ın mirasını, -cariyelerinden birinin hâmile olduğu ve diğer iddialarına rağmen-, Cafer'in aldığını gerekçe göstererek Cafer'i desteklemeye devam ettiler. Cafer'in durumu sultan, raiyye ve seçkin insanlar ve avam arasında gelişme gösterdi. Hasan'ın imâmetini savunanlar arasında pek çok ihtilaf ve gruplaşmalar ortaya çıktı. Cafer'in fırkası varlığını devam ettirirken, Hasan'ın imâmetini iddia edenlerin önde gelenlerinden hadis ve fıkıh konusunda önemli bir âlim olan Hasan b. Ali b. Faddâl gibi kimseler, bu fırkaya geçtiler. Bu fırka Cafer'den sonra oğlu Ali b. Cafer'in imâmetini, daha sonra da Ali en-Nakî'nin kızı, Cafer'in kızkardeşi olan Fâtıma bint Ali'nin[40] imamlığını iddia etmiştir. Bunun yanında onlardan bir topluluk Ali b. Cafer'in imâmetini benimsemekle birlikte Fâtıma bint Ali'nin imâmetini benimsememiştir. Bu zümre Ali ve Fâtıma'nın ölümünden sonra aralarında pek çok ihtilafa düşmüşlerdir. Ebu'l-Hattab el-Esedî gibi bazı arı ise imâmet konusunda aşırılığa yönelmiştir.

Hasan el-Askerî'nin imâmetini kabul edenler ise, onun ölümünden sonra kendi aralarında, onbir fırkaya ayrıldılar.[41] Bu fırkaların meşhur olmuş isim ve lakapları bulunmadığı için onları ileri sürdükleri düşüncelere göre ele alacağız:

Birinci fırkaya göre, Hasan ölmemiştir, o kâimdir, ölmesi de câiz değildir, onun görünürde çocuğu yoktur. Arz hiçbir zaman bir imamdan hali kalmaz. Bize göre kâimin iki gaybeti bulunduğu sabit olmuştur, bu birinci gaybetidir. Yakında zuhur edip bilinecek, sonra ikinci gaybete girecektir.

İkinci fırka: "Hasan ölmüş, fakat dirilecektir, zira o kâimdir. Çünkü görüşümüze göre kâim öldükten sonra dirilen anlamındadır. Hasan'ın oğlu

---

40 O devrede bir hanımın imâmetinin ileri sürülmesi ve ona intisap edenlerin bulunması, oldukça dikkat çekici bir olay olarak değerlendirilmelidir.

41 Nevbahtî fırkaların sayısını ondörde, Kummî ise onbeşe çıkarmaktadır. Bk. Nevbahtî, Fıraku'ş-Şîa, nşr. H. Ritter, İstanbul 1931, s. 79-94; Kummî, el-Makât ve'l-fırak, nşr. M. Cevâd Meşkûr, Tahran 1963, s. 102-116.

olmaksızın öldüğünü kesin olarak kabul eder, bunda şüpheye düşmeyiz, fakat ölümden sonra dirilmesi gerekir" demişlerdir. .

Üçüncü fırkaya göre, Hasan ölmüş, imâmeti kardeşi Cafer'e vâsiyet etmiştir, dolayısıyla imâmet Cafer'e racidir.

Dördüncü fırka: "Hasan ölmüş, imam Caferdir. Biz onu imam edinmekte hatalı idik, çünkü imam değildi. Evladı olmadan öldüğü için Cafer'in imâmet konusundaki davasında haklı, Hasan'ın imâmetinin batıl olduğunu anladık" dediler.

Beşinci fırka: "Hasan ölmüştür, onun imamlığını benimsemekte biz hatalı idik. İmam Hasan ve Cafer'in kardeşleri Muhammed b. Ali en-Nakî idi. Cafer'in fâsıklığı ortaya çıkıp bunu ilan edince, Hasan'ın da öyle olduğunu ve fakat kendini gizlediğini anladık. Her ikisinin de imam olamayacağını bildikten sonra Muhammed b. Ali'ye döndük ve onun kendisinden sonra nesli olduğunu gördük, iki kardeşi değil, onun imam olduğunu kabul ettik" dediler.

Altıncı fırka: Hasanın bir oğlu bulunduğunu, durumun başkalarının iddia ettiği, Hasan ölüp evlat bırakmadı dedikleri gibi olmadığını belirterek, ölümünden iki sene önce çocuğunun doğduğunu, Cafer ve diğer düşmanlardan gizlendiğini, isminin Muhammed ve kendisinin imam, kâim, hüccet ve beklenen kimse olduğunu ileri sürdüler.

Yedinci fırka: Hasan'ın bir oğlu olduğunu, fakat ölümünden sekiz ay sonra doğduğunu, öldüğünde onun oğlu olduğunu iddia edenlerin sözlerinin batıl olduğunu, eğer çocuğu olsaydı gizli kalmayacağını belirterek görülen duruma karşı inatçılık etmenin doğru olmayacağını iddia ettiler.

Sekizinci fırka eğer Hasan'ın ölümü doğru ise, onun mutlaka bir oğlu bulunacağının gerektiğini, aksi halde onun gizliliği ile ilgili çareler ileri sürmenin batıl olduğunu belirtmişlerdir. Hasan'dan sonra imam bulunmamasının sabit olduğunu, insanların işledikleri mâsiyetler sebebiyle Allah'ın yeryüzünden hüccetini çekmesi suretiyle insanları hüccetsiz bırakmasının aklen câiz olduğunu ifâde ederek, bu devrenin imamsız bir zaman dilimi olacağını, arzın Hz. Peygamber gelmeden önceki devrede olduğu gibi, o gün de hüccetsiz bulunduğunu ileri sürmüşlerdir.

Dokuzuncu fırka: Hasan'ın öldüğünü, ölümünün sahih olduğunu, insanların bu konuda pek çok ihtilafa düştüklerini belirterek, "Biz bunu ve

nasıl olduğunu bilmiyoruz, Hasan'ın mutlaka bir oğlu bulunduğu konusunda şüphe etmiyoruz fakat onun ölümünden önce mi yoksa sonra mı doğduğunu bilmiyoruz. Kesin olarak bildiğimiz bir şey varsa, o da yeryüzünün hüccetten hali kalamayacağıdır. Onun oğlu gaip haleftir, Biz onu benimsiyor, bizzât çıkıncaya kadar ismine bağlanıyoruz" dediler.

Onuncu fırka'ya göre Hasan ölmüştür, insanlar için de bir imam gereklidir. Arz hüccetten hali olmaz, bu hüccet Hasan'ın çocuklarından mı, yoksa başkalarından mı olduğunu bilmediklerini ifâde etmişlerdir.

Onbirinci fırka: Bu fırka birbiriyle çelişen bu görüşlerde tevakkuf ederek "Biz gerçek durumu kesin olarak bilmiyoruz, fakat Ali er-Rıza konusunda kesin bilgimiz var ve onu imam olarak kabul ediyoruz. Şia her konuda ihtilaf etti. Biz bu konuda Allah hüccetini izhar edinceye, onu sureti ile ortaya koyup gören şek ve şüpheden kurtuluncaya mucize ve açık keramete muhtaç olmayıncaya kadar bekleriz. Onun mucizesi insanların müdafaa etmeden ve aralarında çekişmeden kendisine tabi olmalarıdır" demişlerdir.

İşte onbir fırkanın birbirleri hakkında vardıkları karar, sonra hepsi hakkındaki hükümleri.

Tuhaftır ki "Gaybet ikiyüz elli küsur yıl uzadı, oysaki sahibimiz, eğer kâim kırklı yıllarda bile ortaya çıkarsa o sizin sahibiniz değildir, demiştir" dediler. Biz gaybetten itibâren ikiyüz elli küsur senenin geçip,[42] kırk yılın hala bitmemesini anlamıyoruz. Bu topluluğa gaybetin süresini kaç yıl olarak tasavvur ettikleri sorulunca, Hızır ve İlyas'ın sağ olup binlerce yıldan beri, yemeye içmeye muhtaç olmadan yaşamıyorlar mı? Bu niçin Ehl-i beyt'ten birisi için câiz olmasın? derler. Onlara söylenmesi gereken söz şudur: Aranızdaki bu ihtilaflarla beraber gaybet davanız nasıl sahih olabilir? Hızır ve İlyas bir topluluğun sevk ve idaresini üstlenmiş değillerdir, sizin imamınız bir topluluğu yönlendirmek, hidayet ve adalet etmekle, topluluğu da ona uymak, onun yolundan gitmekle mükelleftir. Görünmeyen bir kimseye nasıl uyulur, onun yolundan nasıl gidilir?

Bu sebeple İmâmiyye usulde Mutezile'ye (Adliyye), sıfatlar konusunda Müşebbihe'ye tabi olup daima şaşkınlık ve bocalamada kalmışlardır.

---

[42] İkiyüz elli küsur sene, Şehristânî'nin zamanı itibariyledir. Günümüz itibariyle imamın gaybetinden bu yana kameri sene olarak bin yüz altmış altı yıl geçmiş bulunmaktadır.

İmamiyye'nin İhbâriyye ve Kelâmiyye grupları arasında daima tekfir etme ve kılıç hakim olmuştur. Keza Tafdiliyye ve Vaîdiyye arasında da, kıtal ve sapıkla itham, hakim unsur olmuştur. Allah bizi şaşkınlıktan korusun.

Tuhaftır ki açıkladığımız bu ihtilaflarla beraber, gelmesi beklenen kişinin imâmetini benimseyenler, utanmadan bu konuda ilâhî hükümlerin bulunduğunu iddia ederek, "De ki: yapacağınızı yapın, amelinizi Allah da, Resulü de, müminler de görecektir. Sonra görüleni ve görülmeyeni bilen Allah'a döndürüleceksiniz"[43] ayetini te'vil etmektedirler.

İmâmiyye kıyametin bilgisinin gelmesi beklenen imama verildiğini ifâde ederek "O bizden gaip değildir, halkı hesaba çekme sırasında, bize ahvâlimizi haber verecektir" şeklinde soğuk hükümler ve dağınık akılla söylenmiş ifâdeler ortaya koymaktadır.

"Bu mahallerin hepsinde dolaştım, gözümü bu görünenlere çevirdim. Şaşkınlıktan dolayı avucunu çenesine koyan ve pişmanlıktan dolayı diş gıcırdatandan başkasını görmedim." (şiir)

İmâmiyye'ye göre oniki imamın isimleri şöyledir: Murtaza (Ali) Müctebâ (Hasan) Şehîd (Hüseyin) Seccâd (Ali b. Hüseyin), Bâkır (Muhammed), Sâdık (Cafer), Kâzım (Musa), Rızâ (Ali), Takî (Muhammed), Nakî (Ali), Zekî (Hasan Askerî) ve Hüccet el-Kâim el-Muntazar.

4- Gâliyye (Gulât)

Galiyye,[44] imamları hakkında, onları yaratılmışların hududundan çıkaracak derecede aşılık gösterenler, onlarda ilâhî özellikler bulunduğuna hükmedenler, bazan imamlardan birini ilâha, bazan da ilâhı yaratılmışlardan birine benzetenlerdir. Bu zümreler gulüv veya taksir (ifrat ve tefrit) üzeredirler. Bunların ortaya koyduğu şüpheler hulûl, tenâsüh, yahudî ve hristiyan mezheplerinden kaynaklanmaktadır. Zira Yahudîler yaratıcıyı yaratılana, Hıristiyanlar ise yaratılanı yaratıcıya benzetmişler, bunlardan kaynaklanan şüpheler Şia'nın zihinlerine sirayet etmiş, imamlarından bazılarına ilâhî özellikler isnad etmişlerdir. Teşbih asılda ve konumu itibariyle Şia'da mevcut iken, Ehl-i sünnet'ten bazılarına da geçti. Bundan sonra akla yakın olması,

---

43 Tevbe 9/105.

44 Galiyye veya gulât hakkında geniş bilgi ve bibliyografik malumat için bk. Mustafa Öz, "Gâliyye" DİA, XIII, 333-337.

teşbih ve hulûlden uzak bulunması düşüncesiyle, itizal ekolü onlarda yerleşti.

Gulatın bid'atleri dört hususa inhisar eder: Bunlar teşbih, bedâ, rec'at ve tenâsühtür.[45]

Gâliyye'nin her beldede bir takım lakapları vardır. Isfahan'da Hurremiyye, Kûziyye; Rey'de Mezdekiyye, Sunbâziyye, Azerbaycan'da Dekûliyye ve bir yerinde Muhammera ve Maveraünnehir'de Mübeyyiza adlarıyla anılırlar. Bunlar onbir sınıftır.

a- Sebâiyye (Sebeiyye)

Bunlar Hz. Ali'ye sen sensin yani sen ilâhsın diyen ve Ali tarafından Medâyin'e sürülen Abdullah b. Sebe'in[46] mensuplarıdır. İddia edildiğine göre kendisi yahudî iken müslüman olmuştu. Yahudî iken söylediği Yuşa b. Nun'un Hz. Musa'nın vâsisi olduğu düşüncesini, Hz. Ali için iddia etmişti. Bu kişi Hz. Ali'nin imâmeti konusunda nas bulunduğu sözünü ilk söyleyendir. Aşırı fırkalar kendisinden kaynaklanmıştır.

Ali'nin diri olduğunu, ölmediğini, onda ilâhî bir cüz bulunduğunu, hiçbir kimsenin onu mağlup edemeyeceğini, onun bulutlar üzerinde geleceğini, gök gürültüsünün onun sesi, şimşeğin de tebessümü olduğunu, yakında yere ineceğini, indikten sonra zulümle dolan yeryüzünü adaletle dolduracağını ileri sürdü.

İbn Sebe bu iddialarını, Ali'nin ölümünden sonra kendi çevresinde bir cemaat teşekkül edince açıkladı. Bu zümre tevakkuf, gaybet ve rec'at konularını kabullenen, Ali'de bulunan ilâhî cüz'ün tenâsüh yoluyla diğer imamlara geçtiğini ileri süren ilk fırkadır. Onun iddiasına göre bu manâyı, her ne ka-

---

45 Kelâm ve mezhepler tarihinde oldukça çok kullanılan bu terimlerden teşbih, kulun Allah'a, Allah'ın da kula benzetilmesidir. Bedâ Allah'ın bir şeyi bilmezken daha sonra bilmesi, yahut bir şeyin iyi veya kötü şekilde ortaya çıkacağını bildirmişken bunun aksinin zuhur etmesidir ki bu Allah'ın bilgisinin kesin olmadığını ifâde eder. Rec'at ölen bir kimsenin yeniden hayata dönmesi yahut İmâmiyye'ye göre, kıyametten önce en iyilerle en kötülerin hayata döndürülüp, Allah'ın va'd ve vaîdinin gerçek olduğunun onlara bilfiil gösterilmesidir. Tenâsüh ise ruhun bir bedenden diğerine intikali olup bazan bir hayvandan insana, bazan da bir insandan hayvana intikalidir. Hinduizm'den Budizm'e, ondan da Maniheizm'e geçtiği belirtilen bu inanç, daha sonra aşırı İslâmî gruplara geçmiş bulunmaktadır. .

46 Hakkında pek çok şey söylenen bu zât hakkında bilgi ve bibliyografik malumat için bk. E. Ruhi Fığlalı, "Abdullah b. Sebe'", DİA, I, 133-134.

dar hilafını belirtmiş olsalar da, ashap biliyordu. İşte Ömer b. el-Hattab'ın (r.a), Ali Harem'de had sebebiyle bir adamın gözünü çıkardığında olay kendisine nakledildiği zaman söylediği "Harem'de bir gözü çıkaran Allah'ın eli konusunda ne diyebilirim?" olmuştur. Ömer Ali'nin bu özelliğini bildiği için onun hakkında ilâhlık ifadesini kullanmıştı.

b- Kâmiliyye

Ebu Kâmil'in mensuplarıdır. Bu kişi Ali'ye biatı terkettikleri için bütün sahabileri tekfir etmiş, hakkını talep etmediği için Ali hakkında da ta'nda bulunmuş, onu bu konuda mazur kabul etmemiştir. Ali'nin ortaya çıkıp hakkı açıklaması gerektiğini ifâde etmiştir. Ali hakkında aşırılığa yönelen bu kişi, imâmetin bir nur olduğunu, bir şahıstan diğerine intikal ettiğini, bu nurun bir kişiye intikal ettiğinde nübüvvet, diğerine intikalinde ise imâmet şeklinde tezahür ettiğini, bazan imâmetin, tenâsüh sonunda nübüvvete dönüştüğünü ileri sürmüştür. Keza ölüm anında ruhların tenâsühü de iddiaları arasındadır.

Gulat bütün sınıflarıyla tenâsüh ve hulûl konusunda ittifak halindedir. Tenâsüh her dinde bir fırkanın, Mecûsî Mezdekiyye'den, Hintli Brahmanistler, felsefeciler ve Sâbiîlerden alıp benimsediği bir düşüncedir. Onların mezhebine göre Allah her mekanda mevcut bulunmaktadır, her lisanla konuşur, beşerden her şahısta zâhirdir. Bu hulûl anlamındadır.

Hulûl bazan bir şeyin cüz'ü, bazan bütünü ile olur. Bir cüz ile hulûl, güneşin bir pencereden aksi veya kristal üzerindeki yansıması gibidir. Meleğin bir şahıs olarak zuhuru, şeytanın bir hayvan şeklinde belirmesi ise bütünle hulûldür.

Tenâsühün, nesh, mesh, fesh ve resh olmak üzere dört mertebesi vardır. Mecusî fırkalarının açıklamasında bu konu ayrıntılarıyla ele alınacaktır. Mertebelerin en yükseği meleklik veya peygamberlik mertebesidir, en aşağısı ise şeytanlık yahut cinnîlik mertebeleridir.

Bahsi geçen Ebu Kâmil, mezheplerinde tafsilata girmeden zâhiren tenâsühü kabul etmekte idi.

c- Albâîyye

el-Albâ b. Zirâ' ed-Devsî'nin mensuplarıdır. Bazıları onun Esedî olduğunu söylemişlerdir. Bu zât, Ali'nin Hz. Peygamber'den daha üstün olduğunu iddia ediyordu, Ali'nin Hz. Muhammed'i peygamber olarak gönderdiğini

ileri sürmüş ve Ali'yi de ilâh olarak isimlendirmiştir. Hz. Muhammed'in zemmedilmesi gereğini kabul ediyordu, zira o insanları Ali'ye çağırmak için gönderilmiş ve fakat kendisine çağırmıştır. Bu sebepten dolayı bu fırka Zemîmiyye adıyla anılır.

Aralarından bir kısmı her ikisinin de ilâh olduğunu kabul etmiş ve fakat ilâhlık hükümlerinde Ali'yi öne almışlardırdır, bunları **Ayniyye** diye isimlendirirler. Bazıları da her ikisini de ilâh kabul etmekle ilâhlıkla ilgili konularda Hz. Muhammed'i üstün tutmuşlar, bu fırkayı da **Mimiyye** diye isimlendirmişlerdir. Yine bunların bir kısmı Ashabu'l-kisa diye anılanların, Hz. Muhammed, Ali, Fatıma, Hasan ve Hüseyin'in hepsini ilâh kabul ederek, hepsinin tek bir şey olduğunu iddia etmişler, ruhun hepsine aynı seviyede hulûl ettiğini, birinin diğeri üzerine üstünlüğünün bulunmadığını ileri sürmüşlerdir. Fatıma'nın sonundaki müenneslik alameti olan tâ' (tâü't-te'nis) ile söylenmesini hoş görmemişler, Fâtım olarak telaffuz edilmesi gerektiğini belirtmişlerdır. Bu konuda şairlerinden biri "Dinde Allah'tan sonra beş kişiye bağlandım, bunlar, nebî, iki torunu, bir şeyh ve Fâtım'dır" der.

d- Mugîriyye[47]

Mugîre b. Saîd el-Iclî'nin mensuplarıdır. Bu şahıs Muhammed el-Bâkır b. Ali b. el-Hüseyin'den sonra imâmetin, Medine'de isyan eden Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye b. Abdullah b. Hasan b. Hasan'a geçtiğini, onun sağ olduğunu ve ölmediğini iddia etti.

Mugîre, Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin azâtlı kölesi idi. Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye'den sonra, önce kendisinin imamlığını, daha sonra da peygamberliğini iddia etti. Haramları helal saydı, Ali hakkında akıllı bir kimsenin inanması mümkün olmayan aşırı düşünceler ortaya koydu. Bunlara teşbihle ilgili görüşlerini de katarak, "şüphesiz ki Allah, suret ve uzuvları olan, alfabedeki harflere benzeyen bir cisimdir. Onun sureti, başında nurdan bir taç olan nurdan bir kişi şeklindedir. Hikmet fışkıran bir kalbi vardır. Allah âlemi yaratmak istediğinde İsm-i Azam'la konuşmuş, o da uçup başına bir taç olarak konmuştur. "Yaratıp düzene koyan yüce Rabbinin adını tesbih et"[48] ayetlerinin anlamı budur, şeklinde iddiada bulunmuştur.

---

47 Mugîriyye ve Mugîre b. Saîd el-Iclî hakkında geniş bilgi ve bibliyografya için bk. W. Madelung "al-Mugiriyya" EI² İng. VII, 347-348.

48 A'lâ 87/1-2.

Daha sonra Allah'ın kulların fiillerine muttali olduğunu, bunları avucuna yazdığını, kulların mâsiyetlerinden dolayı gazaplandığını ve terlediğini, terinden biri tuzlu diğeri tatlı iki deniz oluştuğunu, tuzlunun karanlık, tatlının aydınlık olduğunu, suyu tatlı olan denize baktığında gölgesini gördüğünü, gölgesinin gözünü söküp ondan güneş ve ayı yarattığını, gölgeşinin kalan kısımlarını ise imha ettiğini belirttikten sonra "benimle beraber bir başka ilâh olması gerekmez" dediğini belirtir. Mugîre'nin ifâdesine göre, Allah mahlukatın hepsini bu iki denizden yarattı, müminler aydınlık denizden, kâfirler ise karanlık denizden yaratıldılar. İlk yaratma insanların gölgelerinin yaratılmasıdır. Bütün gölgelerden önce yaratılan ilk gölgeler, Hz. Muhammed'in ve Ali'nin gölgeleridir. Daha sonra semalar, arz ve dağlara emaneti yüklenmelerini teklif etti, emanet onların Ali b. Ebi Talib'i imâmetten men etmeleri idi, onlar bundan imtina ettiler. Bunu sonra insanlara teklif etti. Daha sonra Ömer b. el-Hattab, Ebu Bekir'e Ali'yi imâmetten menetmesini emretti. Ömer, kendisinden sonra hilafetin kendisine geçmesi kaydıyla zulme yardımcı olmayı Ebu Bekir'e teklif edip o da kabul edince, her ikisi de birbiriyle yardımlaşarak Ali'yi imâmetten menetmeye yöneldiler. İşte "Emaneti insan yüklendi, o çok zâlim ve çok cahildir"[49] ayetinin anlamı budur. Keza Mugîre'nin iddiasına göre "Tıpkı şeytanın misali gibidir, Çünkü şeytan insana inkar et, der. İnsan inkar edince, ben senden uzağım der"[50] ayeti Ömer hakkında nazil olmuştur.

Mugîre öldürülünce mensupları ihtilaf ettiler, bir kısmı onun beklenmesini, geri döneceğini ileri sürerken, diğerleri kendisi Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye'nin dönmesini bekliyor idiyse, onun beklenmesine aynı şekilde devam edilmesinin gerektiğini ileri sürdüler. Oysaki daha önce Mugîre, Ebu Câfer Muhammed el-Bâkır b. Ali'nin imâmetini iddia etmiş, onun hakkında aşırı fikirler ileri sürmüş, Bâkır da onunla ilişkilerini keserek kendisini lanetlemişti. Bu durumda Mugîre mensuplarına, beklemelerini, onun döneceğini, Cebrail ve Mikail'in Rükün ve Makam arasında ona biat edeceklerini, onun diri olup ölmeyeceğini söylemişti.

---

49 Ahzâb 33/72.

50 Haşr 59/16.

e- Mansûriyye[51]

Ebu Mansûr el-Iclî'nin mensuplarıdır. Bu zât önce kendisinin Muhammed b. Ali el-Bâkır'a mensup olduğunu iddia etti, Bâkır ondan teberrî edip kovunca, kendisinin imam olduğu iddiasıyla insanları kendine tabi olmaya çağırdı. Bâkır ölünce imâmetin ondan kendisine intikal ettiğini ilan ederek güçlendi. Onlardan Beni Kinde'ye mensup bir cemaat Hişâm b. Abdülmelik devrinde Kûfe'de isyan ettiği zaman, Irak valisi Yusuf b. Ömer es-Sekafî, Ebu Mansur'un durumuna ve habis davetine vakıf oldu ve onu yakalayıp idam ettirdi.

Ebu Mansûr, Ali b. Ebi Talib'in gökten düşen bir parça olduğunu iddia etmiş, bazan da gökten düşen parça Allah'tır şeklinde iddiasına açıklık getirmiştir. İmametini iddia ettiği zaman, kendisinin semaya yükseldiğini, mabudunu gördüğünü, onun eliyle başını okşadığını ve "ey yavrucuğum, in ve benim adıma tebliğde bulun" dediğini, daha sonra kendisini yere indirdiğini ve kendisinin gökten düşen bir parça olduğunu ileri sürmüştür.

Peygamberlerin ebediyyen devam edeceğini, peygamberliğin hiçbir şekilde kesintiye uğramayacağını iddia ederek, cennet'in Allah'ın sevilmesini istediği kimse, cehennemin de düşman olunmasını istediği kimse- ki bu imamın hasmıdır- olduğunu ileri sürmüştür. Haram kılınan bütün şeyleri (muharremat) Allah'ın düşman olunmasını emrettiği kimselerin adları olarak, farzları da sevilmesini emrettiği kişilerin isimleri olarak te'vil etmiştir. Ebu Mansur'un mensupları muhaliflerinin öldürülmesini, mallarının alınmasını, kadınlarının esir edilip, ona göre davranılmasını helal saymışlardır. Bunlar Hürremiye'den bir sınıf olup, farzlar ve haramları bir kısım kimselerin isimlerine hamletmekteki gayeleri, bu kişiye (imama) ulaşan ve tanıyan kimseden teklifin sakıt olacağı, hakkında hitabın kalkacağı hususudur. Bu da o kimsenin cennete gireceği ve kemale vasıl olacağı anlamındadır.

Allah'ın ilk önce yarattığı kimsenin İsa b. Meryem (a.s), daha sonra ise Ali b. Ebi Tâlib (r.a) olduğu, Ebu Mansur'un ileri sürdüğü iddialar arasındadır.

---

[51] Mansuriyye ve Ebu Mansur el-Iclî ile ilgili geniş bilgi ve bibliyografik malumat için bk. W. Madelung, "Mansûriyya" EI² İng, VI, 441-442.

f- Hattâbiyye[52]

Beni Esed'in azâtlı kölesi Ebu'l-Hattâb Muhammed b. Ebi Zeyneb el-Esedî el-Ecda'ın mensuplarıdır. Bu zât kendisinin Ebu Abdullah Cafer b. Muhammed es-Sâdık'a mensup olduğunu ortaya koymuştu. Sâdık bunun kendi hakkında batıl aşırılığına vakıf olunca, kendisiyle bir ilişkisi bulunmadığını belirterek onu lanetledi. Ebu'l-Hattâb ondan ayrıldığında, kendi imâmetini iddia etti.

Ebu'l-Hattâb'ın iddiasına göre imamlar önce peygamber, sonra ilâhtırlar. Bu sebeple Cafer es-Sâdık'ın ve babalarının ilâhlığına, onların Allah'ın oğulları ve sevdikleri olduğuna yönelmiştir. Ona göre ilâhlık nübüvvetteki bir nurdur, nübüvvet de imâmetteki bir nurdur, âlem bu eserlerden ve nurlardan hali kalmaz. İddiasına göre Cafer, zamanının ilâhıdır, o insanların görüp hissettiği varlık değildir. Fakat o bu âleme bu libas içinde inmiş, insanlar onu bu şekilde görmüşlerdir.

Mansur devrinin ileri gelen devlet adamlarından İsa b. Musa, bu habis davetinden haberdar olunca, onu Kûfe'de çorak bir mahalde öldürdü. Hattâbiyye onun ölümünden sonra bir kısım fırkalara ayrıldı:

Bir fırka, Ebu'l-Hattâb'dan sonra imamın Muammer denilen bir kişi olduğunu ileri sürerek Ebu'l-Hattâb'a bağlandıkları gibi ona bağlandılar. Dünyanın fani olmadığını, cennetin insanların ulaştığı hayır, nimet ve afiyetten, cehennemin ise insanların maruz kaldıkları şer, meşakkat ve belalardan ibâret olduğunu ileri süren bu grup, içki, zina ve diğer haramları helal saymış, namazı ve farzları terketmeyi gerekli bir unsur olarak görmüşlerdir. Bu grup Muammeriyye diye isimlendirilmiştir.

Bir başka fırka Ebu'l-Hattâb'dan sonra imamın Bezîğ isimli kişi olduğunu iddia etmiştir. Bu şahıs Cafer es-Sâdık'ın ilâh olduğunu yani ilâhın halk için onun suretinde zuhur ettiğini iddia ediyordu. "Allah'ın izni olmadan hiçbir kimse imân edemez"[53] ayetini te'vil ederek her mümine Allah'tan vahiy geldiğini ileri süren Bezîg, imân etmenin Allah'ın vahyi ile olduğunu ileri sürdü. "Rabbin bal arısına vahyetti"[54] ayetinin de aynı anlama geldiğini

---

52 Hattâbiyye ve kurucusu Ebu'l-Hattâb el-Esedî (ö.138/755?) ile ilgili geniş bilgi ve bibliyografya için bk. Hasan Onat, "Hattâbiyye" DİA, XVI, 492-493.

53 Yunus, 10/100.

54 Nahl 16/68.

belirtti. Mensupları arasında Cebrail ve Mikâil'den daha üstün olanların bulunduğunu ifâde ederek, insan kemale erdiği zaman onun öldüğü söylenmez. Fakat kendilerinden biri nihayete ulaştığında melekûta rücu etti denilir. Hepsi de ölülerini gördüklerini iddia ederler, onları sabah akşam gördüklerini ileri sürerler. Bu grup Bezîgıyye diye anılmaktadır.

Bir başka grup da Ebu'l-Hattâb'dan sonra Umeyr b. Beyân el-Iclî'nin imam olduğunu ileri sürdü. Bunlar ilk grubun düşüncelerini benimsemekle birlikte, kemale erenlerin öldüklerini itiraf ettiler. Kûfe çöplüğünde kurdukları bir çadır içinde toplanıp Cafer es-Sâdık'a ibâdet ediyorlardı. Bunların durumu Yezid b. Ömer b. Hübeyre'ye duyurulduğunda, Umeyr'i yakalayıp Kûfe çöplüğünde astırdı. Bu zümre Icliyye ve Umeyriyye olarak isimlendirilmektedir.

Bir başka grup Ebu'l-Hattâb'dan sonra imamın Mufaddal es-Sayrafî olduğunu ileri sürmüştür. Bunlar Cafer'in nübüvvet ve risaleti değil rubûbiyetini iddia etmişlerdir. Bu fırka Mufaddaliye diye anılmıştır.

Cafer b. Muhammed es-Sâdık bunların hiçbiriyle ilişkisi olmadığı ilan ederek hepsine lanet etmiştir. Bu topluluklar şaşkın, sapkın, imamların halini bilmeyen cahil ve bocalayan başıboş gruplardır.

g- Keyyâliyye

Ahmed b. el-Keyyâl'in mensuplarıdır. Bu zât, Cafer b. Muhammed es-Sâdıktan sonra Ehl-i beyt'ten birinin dâilerindendi, zannederim mestur imamlardan birinin dâisi idi.

Muhtemelen bazı ilmî kelimeleri duymuş, onları kendi tutarsız görüşleri ve batıl düşünceleriyle karıştırmış, her ilmî bapta duyulmamış kurallara dayanan yeni bir düşünce ortaya koymuş, bazı konularda da aklen güzel olanlara (veya duyuların verilerine) inadla karşı çıkmıştır. Bid'atini duyan imamlar kendisinden teberrî edip, lanetlemişler, taraftarlarına onu terkedip, karışık sözlerini reddetmelerini emretmişlerdir. Keyyâl bunu öğrenince daveti kendine yönlendirmiş, önce imam daha sonra da kâim olduğunu iddia etmiştir.

Onun mezhebine göre, afâkı enfüs üzerine takdir edebilen kimse, her iki âlemin yollarını beyan etmeye yetkili olur. Burada âfâk âlemi ulvî âlem, enfüs âlemi süflî âlemdir, işte bu durumda bulunan kişi imamdır. Küllü (bütünü) kendi şahsında yerleştiren kimse, muayyen ve cüz'î olan şahsında her

küllîyi açıklamaya yetkili olur. Bu durumdaki kişi kâimdir. Zamanlar içinde bu özellik kendisinde yerleşen Ahmed b. el-Keyyâl'den başka kimse yoktur, Bu sebeple o kâimdir.

Onu, önce imam, sonra kâim olduğuna inanan mensuplarından biri öldürdü. Düşüncelerini belirten, saçmalıklarla dolu, aklen ve şeran merdud, Arapça ve Acemce bir çok kitap kalmıştır.

İbn Keyyâl, âlemi en yüce âlem, orta âlem ve insanî âlem diye üç kısma ayırmıştır. En yüce âlemde bulunan mekanları da beşe ayırmıştır. Bunlardan ilki mekanlar mekanıdır ki, burası boş olup hiçbir mevcut sakin olmaz, hiçbir ruhanînin idaresinde değildir, her şeyi çevrelemiştir. Dinde arş ismi ile varid olan şey, bundan ibârettir. Onun altında en-nefsü'l-alâ mekanı, onun altında en-nefsü'n-nâtıka mekanı ve en altta en-nefsü'l-insâniyye mekanı bulunur.

Ona göre, en-nefsü'l-insaniyye (insanî nefis) en-nefsü'l-a'lâ mertebesine yükselmek istediğinde, oraya yüselip iki mekanı yani hayvanîlik ve nâtık mekanlarını yarıp geçer. en-Nefsü'a'lâ âlemine ulaşması yaklaşınca bıkar, yorulur, şaşırır cüzleri çözülür, kokuşur ve aşağı âleme (el-âlemü's-süflâ) indirilir. en-Nefsü'l-insaniyye devirlerce bu çözülme ve ufunet durumunda devam eder, daha sonra onun üzerinde hareket eden en-nefsü'l-a'lâ nurlarından bir cüzünü ona ifaza edip boşaltınca, bu âlemdeki terkipler ortaya çıkar, sema ve arz oluşur, maden, nebat, hayvanlar ve insanlar gibi terkip edilmiş şeyler ortaya çıkar. Var olanlar bu terkiplerin meşakkatlarinde zaman sürur, gam, sevinç, selamet, afiyet, sıkıntı ve mihnet hallerinde kalırlar, tâ ki kâim ortaya çıkar ve onları kemale yönlendirir, terkipler çözülür, birbirine zıt olan şeyler batıl olur, ruhanî, cismanî üzerine galip gelir. İşte bu kâim Ahmed el-Keyyâl'en başkası değildir.

Bundan sonra zâtının belirlenmesinde en az tasavvur edilen veya takdir edilmeyen bir faraziye ortaya koyarak, Ahmed isminin dört âleme mutabık olduğunu, isminin başındaki elifin en-nefsü'l-a'lâ, hâ'nın en-nefsü'n-nâtıka, mim'in en-nefsü'l-hayvaniyye ve dal'ın da en-nefsü'l-insaniyye karşılığı olduğunu belirtmiştir. Ona göre dört âlem, başlangıçlar ve terkip edilmemiş şeylerdir, mekanlar mekanı ise, elbette burada mevcut bulunmamaktadır.

Ulvî âlemlerin karşılığı olarak, cismanî süflî âlemin varlığını ortaya koymuş ve "sema boş olup, mekanlar mekanının karşısındadır. Onun aşağısında sırasıyla ateş, hava, arz ve su bulunmaktadır. Bu dört unsur, dört âlemin karşılığındadır" demiştir.

Keza "İnsan ateşin, kuş havanın, hayvan arzın, balık da suyun mukabilindedir. Diğer unsurlar da böyledir. Suyun merkezi en aşağı merkez kılınmış olduğu için balık da en aşağıda olan bileşik canlıdır" sözü ona aittir.

Daha sonra üç âlemden biri olan insanî âlemi -ki bu nefisler âlemidir- diğer iki âlem olan ruhanî ve cismanî âlemin afakıyla mukayese eden İbn Keyyâl, terkip edilmiş duyularda beş unsur bulunduğunu belirtti. Ona göre: duyma boş olan mekanlar mekanının ve semanın mukabilidir. Görme, ruhanî en-nefsü'l-a'lânın ve cismanî olan ateşin mukabilindedir. Onda göz bebeği vardır. Çünkü insanın ateşle yakın münasebeti vardır. Koklamak ruhanî olan nâtıkın ve havanın mukabili cismanîdendir, çünkü havayı koklamak nefes alma ve rahatlık getirir. Tatma duyusu hayvanî kuvvetin mukabili ruhanîden, arzın mukabili cismanîdendir. Hayvan arza mahsus olup tat alma da hayvana mahsustur. Dokunmak ise kuvve-i hayvaniyyenin mukabili ruhanîden ve suyun karşılığı cismanîdendir. Su balığa mahsus, dokunmak ise balıkla ilgilidir. Bazan dokunma sözünden yazmak manâsı kastedilir.

İfâdesine göre Ahmed ismi elif, hâ, mim ve dâl harflerinden meydana gelir. Bu iki âlemin mukabilidir. Ulvî ruhanî âlemin mukabili olduğunu daha önce zikretmiştik. Cismanî süflî âlem karşılığı olarak, elif insana, hâ hayvana, mîm kuşa dâl ise balığa delâlet eder. Elif boyunun istikameti itibariyle insan gibidir, hâ eğri ve kıvrılmış olarak hayvana benzer. Çünkü hayvan, hayvan isminin başlangıcında bellidir. Mim ise kuş başına benzer dâl ise balığın kuyruğu gibidir.

Söylediğine göre Allah insanı Ahmed isimini şekli üzerine yaratmıştır. Boyu elif, elleri hâ, karnı mîm ayakları dâl harfi gibidir. Daha sonra peygamberlerin, körler olan taklîtçilerin önderleri, kâimin ise akıl sahipleri olan bâsiret ehlinin önderi olduğunu, onların âfâk ve enfüs ile bâsiretler elde ettikleri şeklinde tuhaf ve acayip sözleri söylemiştir:

Gördüğünüz gibi onun mukabele sözü en değersiz düşüncelerinden, mukabelelerin en zayıflarındandır. Öyleki hiçbir akıllı, beğenme ve inanma bir yana, bunları duymayı bile câiz saymaz.

Bütün bunlardan daha acâibi, fâsit te'villeri, farzlar ve dinî hükümler ile, âfâk ve enfüs âlemleri arasındaki mukabeleleridir. Bunları da sadece kendisinin yaptığını iddia etmektedir. Bunu yapması nasıl sahih olur? Halbuki kendisinden önce ilim ehli olanlar, onun yaptığı gibi tezyife yönelmeksizin, bu konuyu takrir etmişlerdi. Oysaki bu zât mizanı iki âleme, sıratı kendisine,

cenneti bâsiretler dolu ilmine vasıl olmak, cehennemi de kendisine zıt olan unsurlara ulaşmaya hamletmiştir.

İlminin usulü belirttiğimiz gibi olunca, fürûunun ne olacağını artık siz farzedin.

h- Hişâmiyye[55]

İki Hişâm'ın, teşbih konusunda kendine has düşüncelere sahip olan Hişâm b. el-Hakem'in, yine teşbih konusunda onun yolunda yürüyen Hişâm b. Sâlim el-Cevâlîkî'nin mensuplarıdır.

Hişâm b. el-Hakem Şia kelâmcılarındandı, Ebu'l-Hüzeyl ile arasında kelâmî konularda bir kısmı teşbih, bir kısmı da Allah'ın ilminin taalluku konusunda bir takım kelâmî münakaşalar cereyan etmiştir.

İbnü'r-Râvendî'nin Hişâm b. el-Hakem'den nakline göre, o mabudu ile cisimler arasında bir şekilde benzerlik bulunduğunu, böyle olmasaydı cisimlerin onun varlığının delili olamayacağını ifâde etmiştir. Ka'bî'nin ondan naklîne göre ise, Allah'ın parçaları bulunan bir cisim olduğunu, bir kaderi (veya boyutu) bulunduğunu, bununla birlikte mahlukattan hiç birine benzemediği veya mahlukatın da kendisine benzemediğini belirtmiştir. Kendisinden nakledildiğine göre Allah, kendi karışı ile yedi karıştır, özel bir mekanda hususî bir cihettedir, hareket eder, onun hareketi fiilidir, bir mekandan bir mekana gitmek değildir. Yine ifâdesine göre Allah zâtı itibariyle sınırlı ve fakat kudreti itibariyle sınırsızdır. Ebu İsa el-Verrâk'ın kendisinden naklettiğine göre, Allah arşa temas etmekte, kendisinden hiçbir şey arşa fazla gelip taşmamakta, arşta ondan hiçbir boşluk kalmamamaktadır.

Hişâm'ın mezhebine göre, Allah daima kendisini bilir, eşyayı ise oluşumlarından sonra, bir ilimle bilir, bu ilmin muhdes veya kadîm olduğu söylenemez, çünkü bu bir sıfattır, sıfatlar ise vasfedilemez. Bu ilim için Allah'tır veya gayridir yahut bir cüz'üdür de denilemez.

Kudret ve hayat konusundaki sözü, ilimdeki sözü gibi değildir, o bu iki sıfatın hadis olduğunu söylemez. Ona göre Allah eşyayı yaratmayı diler, irâdesi kendisinin aynı veya gayrı olmayan bir harekettir.

---

[55] Hişâmiyye'nin kendilerine nisbet edildiği Hişâm b. el-Hakem ve Hişâm b. Sâlim el-Cevâlikî için bk. Mustafa Öz, "Hişâm b. el-Hakem", DİA, XVIII, 153-154; Y. Şevki Yavuz, "Cevâlikî, Hişâm b. Sâlim", DİA, VII, 437-438.

Allah'ın kelâmı konusundaki düşüncesi ise, kelâmın Allah'ın sıfatı olduğu, mahluk veya gayri mahluk olduğunun söylenemeyeceği şeklindedir.

Ona göre, arazların Allah'a delâlet etmeleri uygun değildir. Çünkü arazlardan bir kısmı istidlal suretiyle sabit olur, kendisiyle Allah'a istidlalde bulunulacak şeyin, istidlali değil varlığı zarurî olması gerekir. Keza düşüncesine göre istitâat, fiilin ancak kendisi ile ortaya çıktığı aletler, uzuvlar, zaman ve mekan gibi şeylerdir.

Hişâm b. Sâlim, Allah'ın insan suretinde olduğunu, üst kısmının boş, alt kısmının ise dolu ve kapalı olduğunu söyledi. Ona göre Allah, bir yükselip parıldayan bir nurdur, beş duyusu, eli, ayağı, bacağı, burnu, kulağı, ağzı, ve kulakları üzerine sarkan siyah nur olan siyah saçları vardır, fakat et ve kan değildir. Hişâm b. Sâlim'e göre istitâat müstati olan (güç yetiren) kişinin bir cüz'üdür. Kendisinin imamların masum olduğunu söylemesine rağmen, onların mâsiyet işlemelerinin câiz olduğunu söylediği nakledilmiştir. Keza peygamberle imam arasında bir tefrik yaparak, peygamberler hata işlediğinde, kendilerine tevbe etmeleri vahiyle bildirilir ve tevbe ederler; imamlar ise vahye muhatap olmayacakları için masum olmalarının gerekliliğini ortaya koyar.

Hişâm b. el-Hakem, Ali hakkında aşırılığa yönelerek "O taati vâcip olan ilâhtır" demiştir. Kelâm konusunda derinlemesine bilgiye sahip olan bu Hişâm b. el-Hakem, hasmı susturup ilzam etmekte ne kadar güçlü ise, teşbih konusunda da onun çok aşağısında kalmaktadır. Hişâm b. el-Hakem, Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf'ı ilzam ederek şöyle demişti: "Sen Allah Taâlâ bir ilimle âlim, ilmi zâtıdır, diyorsun, bu takdirde bir ilimle âlim olduğu hususunda yaratılmışlarla müşterek olur, ilminin zâtı olması konusunda ise muhdes varlıklardan ayrılır ve bilenler gibi olmaksızın bilir. Bu durumda Niçin Allah diğer cisimler gibi olmayan bir cisim, diğer suretler gibi olmayan bir suret, boyutlar gibi olmaksızın boyutludur, demiyorsun? İlh..." diye sormuştu:

Allah'ın ilminin hâdis olduğu hususunda Zürâre b. A'yen ona tabi oldu, kudret, hayat ve diğer sıfatların da hâdis olduğu görüşlerini ekledi ve bu sıfatlar hadis olmadan Allah'ın âlim, kâdir diri, semî', bâsir mürîd ve mütekellim olmadığını ileri sürdü.

Zürâre'nin Abdullah b. Cafer es-Sâdık'ın imâmetini kabul ettiği, bazı konularda kendisiyle konuştuğunda, onu uygun görmeyip Musa b. Cafer el-Kazım'a döndüğü nakledilir. Keza onun imâmetini kabul etmeyip, mushafa

işaret ederek, "işte imamım budur" dediği ve Abdullah b. Câfer'e az da olsa meyilli olduğu rivayet edilmiştir.

Zürâriyye'den nakledildiğine göre bilgiler zarurîdir, imamların cehli tecviz edilemez, bütün bilgileri fıtrî ve zarurî bilgilerdir. Onlardan başkalarının bildikleri nazar yahut düşünceye dayanan bilgiler, onlara göre hemen bilinen fıtrî bilgilerdir. Onların bu fıtrî özelliklerini diğerleri idrak edemezler.

i- Nu'mâniyye

Şeytanü't-Tâk diye bilinen Muhammed b. Nu'mân Ebu Cafer el-Ahvel'in mensuplarıdır. Bu zümre Şeytâniyye diye de anılır. Şia bu zât için "Mü'minü't-Tâk" demektedir.

Bu zât Muhammed el-Bâkır b. Ali b. el-Hüseyin'in öğrencisidir. Bâkır, kendi halleri ve bilgilerinden çoğunun sırlarını ona öğretmişti. Kendisinden nakledilen teşbih husussundaki ifâdeler sahih değildir

Allah'ın bir şey vücuda gelmeden o şeyi bilmeyeceği konusunda Hişâm b. el-Hakem'e uyduğu söylenmektedir. Ona göre takdir, irâde anındadır, irâde ise Allah'ın bir fiilidir.

Allah'ın cisim olduğunu nefyedip, rabbanî bir insan suretinde bir nur olduğunu, bunun "Allah Adem'i sureti üzere yarattı" ve "Allah Adem'i Rahman'ın sureti üzere yarattı"[56] şeklindekihaberlerde varid olduğunu, bu haberlerin tasdik edilmesi gerektiğini ortaya koymuştur. Mukatil b. Süleyman'dan da suret konusunda onun ileri sürdüğü sözlerin benzeri nakledilir. Keza Dâvud el-Cevâribî, Nuaym b. Hammâd el-Mısrî ve bunların dışında Ashabu'l-hadisten bir kısmının, Allah'ın suret ve uzuvları bulunduğu şeklinde iddialar nakledilmektedir. Dâvud'un, "Allah hakkında tenasül uzvu ve sakal bir yana, onun ötesinde dilediğinizi sorun" dediği nakledilir. Ondan gelen haberlerde bunu doğrulayan unsurlar bulunmaktadır.

İbnu'n-Nu'mân Şia için çok sayıda kitap telif etmiştir, bir kısmı İf'al, Lime faalte, İf'al, La tef'al (yap, niçin yaptın?, yap, yapma) dir. Bu eserlerde İslâm fırkalarının büyüklerinin dört sınıfa ayrıldığını, bunlardan ilkinin Kaderiyye, ikincisinin Hâriciler, üçüncüsünün el-Âmme (yani Ehl-i sünnet) ve dördüncüsünün Şîa olduğunu ifâde ederek kurtuluşa erecek fırkanın sadece Şia olduğunu belirtir.

---

56 Bk. Buhârî, "İsti'zân", 1; Müslim "Birr", 115, "Cenne", 28.

Nakledildiğine göre, Hişâm b. Sâlim ve Muhammed b. en-Nu'mân, Allah hakkında söz söylememeye karar verip, sadece tasdiki gereken kişiden (imam) rivayet etmeye yönelmişlerdi. Bunun sebebi imama "Şüphesiz en son varış Rabbinedir"[57] ayeti sorulduğunda "Allah'tan söz etmeye gelince, kendinizi menedin" demişti. Her ikisi de ölünceye kadar Allah'la ve Allah'ı tefekkürle ilgili bir şey söylemediler. Bu haberi Verrâk nakletmiştir.

j- Yûnusiyye

Şia cümlesinden olan Yûnusiyye, Âlü Yaktîn'in mevlâsı Yûnus b. Abdurrahman el-Kummî'nin mensuplarıdır. Meleklerin arşı taşıdığını, arşın da Allah'ı taşıdığının haberde varid olduğu üzere iddia eden bu zât, meleklerin onun azamet ve heybetinden bitkin hale geldiklerini iddia etmiştir. Yûnus Şia müşebbihesinden olup, onlar için bu konuda muhtelif kitaplar yazmıştır.

k- Nusayriyye ve İshâkıyye[58]

Her ikisi de aşırı şiadan olup mezheplerine yardım eden ve kendilerinden düşünce sahiplerini müdafaa eden cemaatleri vardır. Aralarında Ehl-i beyt'ten gelen imamlar hakkında ilâhlık isminin nasıl kullanılacağı hakkında ihtilaf vardır. Bunlar, "Cismanî cesette ruhânînin zuhuru, akıllı bir kimsenin inkar edemeyeceği bir husustur. Bu zuhur Cebrail'in bazı şahıslarda zuhuru, bedevî arap suretinde görünmesi, beşer şeklinde temessülü gibi ya hayır yönünde olur veya şeytanın insan suretinde zuhur edip, o suretle şerri işlemesi ve cinlerin beşer şeklinde zuhur ederek onun dilini konuşması yönünde şer şeklinde cereyan eder. İşte biz bu sebeple Allah'ın bazı şahısların suretinde zuhur ettiklerini söylüyoruz" demişlerdir.

Şöyle dediler: "Hz. Peygamber'in vefatından sonra Ali ve evlatlarından daha üstün ve hayırlı kimse bulunmadığı, onlar mahlukatın en hayırlısı olduğu için, Hak onların suretlerinde zuhur etmiş, onların diliyle konuşmuş, elleriyle almıştır. Bu sebeple ilâhlık ismini onlar için kullandık. Bu hususîyeti başkası için değil sadece Ali için ortaya koyduk. Çünkü o sırların bâtınına taalluk eden hususlarda Allah tarafından ilâhî desteğe mazhar olmuştur." Hz. Peygamber "Ben zâhirle hükmederim, gizlilikler konusu Allah'a aittir"

---

57 Necm 53/42.

58 Nusayrîlik'le ilgili olarak bk. Louis Massignon, "Nusayrîler" İA, IX, 365-370; H. Halm, "Nusayriyya", EI² İng, VIII, 145-148.

demiştir. Bu sebeple kâfirlerle savaşmak Hz. Peygamber'e, münafıklarla mücadele etmek ise Ali'ye düşmüştü. Bu sebeple Ali'yi İsa'ya (a.s) benzetmişti. Bu konuda "İnsanlar senin hakkında İsa için söylediklerini söylemeselerdi, senin için bir söz söylerdim"[59] buyurmuştur.

Bu fırkalar bazan risalette ortaklık ispat etmeye çalışmaktadırlar. Bu konuda Hz Peygamber "Ben Kur'an'ın tenzili üzerine savaştığım gibi, sizden bir kısmı te'vili üzerine mücadeleye girecektir, işte o şimdi ayakkabıyı dikendir"[60] buyurmuştur. Te'vil ilmi, münafıklarla mücadele, cinlerle mükâleme, Hayber kapısını beşeri bir kuvvet hâricinde söküp atma, Ali'de ilâhî bir cüz ve rabbanî bir kuvvet bulunduğu konusundaki ilk delillerdendir. Bundan dolayı Ali ilâhın kendisinde göründüğü, elleriyle yarattığı, lisanıyla emrettiği kişi olmaktadır. Bundan dolayı Ali'nin semalar ve arzın yaratılmasından önce mevcut olduğunu söylediler. Onlara göre Ali " Biz arşın sağında gölgeler halinde idik, Allah'ı tesbih ettik, melekler de bizim tesbih ettiğimiz gibi tesbih ve tenzih ettiler"demiştir. Bu gölgeler ve onları görünür kılan suretler, Ali'nin, işte onun (Ali'nin) hiç ayrılmayacak şekilde Allah'ın nuruyla aydınlanmış olan hakikatidir. Bu âlemde, yahut o âlemde bulunması fark etmez. Bu konuda Ali, "Ben Ahmed'le (Hz. Muhammed) aynı ışıktan bir ışık gibiyim" demiştir. Yani iki nur arasında bir fark mevcut değildir. Şu kadar var ki, biri önce, diğeri de daha sonradır ve onu takip eder. Bu sözün bir tür müşterekliği ifâde ettiğini söylediler.

Buna göre Nusayriyye Ali'de ilâhî cüz'ün yerleştiğini, İshâkıyye ise peygamberlikte müşterekliğin mevcut bulunduğunu ortaya koymaya daha meyillidirler.

Bunların arasında mevcut bulunan çok sayıdaki ihtilafı zikretmeyeceğiz.

Böylece Bâtıniyye dışındaki İslâmî fırkaları ortaya koymuş olduk. Müellifler Bâtıniyye'yi makâlât kitaplarında ya fırkalar dışında yahut fırkaların içinde anlatmışlardır. Aslında Bâtıniyye yetmiş iki fırkaya muhalif ve daha farklı bir topluluktur.

---

59 Taberânî, I, 320.

60 Tirmizî, "Menâkıb", 19, İbn Hanbel, III. 23, 82, VI, 106, 121, 167, 242, 260, İbn Hıbbân, XV, 385.

Şîa Ricali ve Muhaddislerden Kitap Tasnif Edenler:

Zeydiyye'den Ebu Hâlid el-Vâsitî, Mansur b. el-Esved, Hârûn b . Sa'd el-Iclî. Bunlar Carûdiyye'dendir.

Vekî' b. el-Cerrâh, Yahya b. Adem, Ubeydullah b. Musa, Ali b. Sâlih, Fazl b. Dükeyn ve Ebu Hanîfe (?). Bunlar Bütriyyedendir.

Muhammed b. Aclân, Muhammed el-İmam ile birlikte huruc etmiştir.

İbrahim b. Saîd, Abbâd b. Avam, Yezid b. Hârûn, Alâ' b. Râşid, Heşîm b. Beşir, Avam b. Havşeb ve Müstelim b. Saîd ise İbrahim el-İmam ile birlikte huruc etmiştir.

İmâmiyye ve Şîa'nın diğer sınıflarından olanlar, Sâlim b. Ebi'l-Ca'd, Sâlim b. Ebi Hafsa, Seleme b. Küheyl, Süveyr b. Ebi Fahte, Habib b. Ebi Sâbit, Ebu'l-Mikdâm, Şu'be, A'meş, Câbir el-Cu'fî, Ebu Abdullah el-Cedelî, Ebu İshak es-Sebîî, Mugîre, Tâvus, Şa'bî, Alkame, Hübeyre b. Yarîm (Berîm), Habbe el-Uranî, ve Hâris el-A'ver.

Kitaplarını yazan müelliflerden bir kısmı: Hişâm b. el-Hakem, Ali b. Mansur, Yunus b. Abdurrahman, eş-Şekkâl, Fazl b. Şâzân, Hüseyin b. İşkâb, Muhammed b. Abdurrahman, İbn Kubbe, Ebu Sehl en-Nevbahtî ve Ahmed b. Yahya er-Râvendî.

Müteahhirînden ise, Ebu Cafer et-Tûsî.

5- İsmâiliyye[61]

Daha önce İsmâiliyye'nin Museviyye ve İsnâaşeriyye'den Cafer'in en büyük oğlu ve başlangıçta imâmeti konusunda nas bulunan İsmail b. Cafer'in imâmetini kabul etmesiyle ayrıldığını belirttik.

Şöyle dediler: Cafer es-Sâdık, tıpkı Hz. Peygamber Hatice hayatta iken ve Hz. Ali Hz. Fâtıma yaşarken yaptığı gibi, İsmail'in annesi hayatta iken onun üzerine hiçbir kadınla evlenmedi ve hiçbir câriye ile ilgisi olmadı.

---

[61] İsmâiliyye Şehristânî devrinden günümüze kadar büyük değişmeler geçirmiş bir Şiî fırkadır. Bu değişimlerin Şehristânî'nin eserinde bulunmaması gayet tabiidir. İsmâiliyye'nin doğuşu, gelişmesi, eski ve yeni İsmailî doktrinleri, muhtelif bölünmelere maruz kalması ve konuyla ilgili geniş bibliyografik malumat için bk. Farhad Daftary, The Ismâ'ilîs. Their History and Doctrines, Cambridge 1990, muhtelif yerler; Mustafa Öz, Nizâri İsmailî Mezhebinde Ağa Hanlar Dönemi, M. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, neşredilmemiş doktora tezi, muhtelif yerler, W. Madelung, "Ismâ'îliyya", EI^2 İng., IV, 198-206; Mustafa Öz-Mustafa eş-Şek'a, "İsmâîliyye" DİA, XXIII, 128133.

Biz daha önce İsmail'in babası hayatta iken öldüğünü zikretmiştik. Ölümüyle birlikte mensuplarından bir kısmı, onun öldüğünü, imâmeti konusundaki nassın işlerliğinin, tıpkı Musa'nın Harun'u halef gösterip, Harun'un o hayatta iken ölmesi misalinde olduğu gibi, özellikle İsmailin evlatlarına intikal etmesinin gerekliliğini ortaya koydular. Zira onun hakkındaki nas geriye dönmez ve ondan vazgeçilmezdi. Zira bedâ ile hüküm vermek muhaldir. Çünkü imam, evlatlarından birinin imâmete getirileceği konusunda, kendisinden önce imam olan babalarından bir söz işitmedikçe bizzât karar veremez. Müphemlik ve bilinmezlikle yapılan tayin de câiz değildir.

Bir kısmı ise, İsmail'in ölmediğini, öldürülmeye kastedilmemesi için kendisini takıyyeten ölmüş gösterdiğini ileri sürdü. Bunun bir kısım delilleri de mevcut bulunmaktadır. Mesela ana bir kardeşi Muhammed küçüktü, İsmail'in uyuduğu sedire giderek yorganı açınca, İsmail gözlerini açtı, Muhammed de korkup "kardeşim yaşıyor, kardeşim yaşıyor" diyerek koşarak babasına gitti. Babası, Peygamberin evlatlarının ahiretteki durumlarının da böyle olduğunu söyledi. Keza, İsmail'in öldüğüne şahit tutmak ve imzalanan zabıtla tevsik etmek başka bir konudur. Zira bir kimsenin ölümünün tescili alışılmış bir durum değildir. Bundan dolayı Abbâsî halifesi Mansur'a, İsmail b. Cafer'in Basra'da görüldüğü, bir kötürüme dua ettiğinde onun Allah'ın izniyle düzelip sıhhat bulduğu haberi ulaştırılınca, Mansur da Cafer'e, İsmail'in diriler arasında olup Basra'da görüldüğünü belirterek, üzerinde kendisinin tayin ettiği Medine âmilinin şahitliği ile ilgili imzası bulunan sicilli (tescil belgesini) ona göndermişti.

İsmail'den sonra, yedinci ve tamam olarak kabul edilen, yedi devresinin kendisiyle sona erdiği Muhammed b. İsmail'in imâmetini benimsediler. Muhammed b. İsmail'den itibâren beldelerde işlerini gizli olarak yürüten ve fakat dâîlerini açıktan açığa sevkeden gizli imamlar devresi başlamış oldu.

Onlara göre arz hiçbir zaman zâhir ve belirli veya bâtın ve mestur olan, hayatta olup görevini yerine getiren bir imamdan hali kalmaz. İmam zâhir olduğunda hüccetinin mestur olması câizdir, imam mestur olunca da hüccetinin ve dâîlerinin mutlaka zâhir olması gereklidir.

İmamlarla ilgili hükümler, haftanın yedi günü, semaların sayısının yedi olması, yedi yıldız gibi yedi sayısı üzerine kurulmuştur. Nakiplerin hükmü ise oniki sayısı üzerine cereyan etmektedir.

Bundan dolayı, imamların nakiplerinin sayısının oniki olarak tesbitinde, İmâmiyye'nin Kat'iyye fırkasında şüphe ortaya çıktığını belirttiler.

Mestur imamlardan sonra Mehdî billah ve el-Kâim biemrillah ve evlatlarıbirbirini takip eden naslarla, biri diğerinden sonra imam olarak geleceklerdir.

Onların mezhebine göre, zamanının imamını bilmeden ölen kimse cahiliyyet üzere ölmüştür. Keza bir imama biat etmeden ölen kimse de yine cahiliyyet üzere ölmüştür.

Bu zümrenin her zaman davetleri ve her lisanda yeni ortaya koydukları makâleleri vardır. Biz önce onların kadîm makâlelerini, daha sonra yeni davet sahibinin düşüncelerini ele alıp ortaya koyacağız.

Bu taifenin en meşhur lakabı Bâtıniyye'dir Bu lakapla anılmalarını sebebi her zâhirin bir bâtını, her tenzilin de bir te'vili bulunduğunu iddia etmeleridir. Bunun dışında, değişik toplumlarda ve lisanlarda muhtelif lakapları bulunmaktadır. Irak'ta Bâtıniyye, Karâmita[62] ve Mezdekiyye diye anılırlar. Horasan'da Ta'lîmiyye ve Mülhide[63] diye isimlendirilirler. Kendileri ise "Biz İsmâiliyye'yiz, diğer fırkalardan bu isimle ve bu ismin ifâde ettiği kişiyi imam tanımakla ayrılmış bulunuyoruz" derler.

Kadîm Bâtıniyye, kendi düşüncelerini, felsefecilerin düşünceleriyle karıştırıp, telif ettikleri eserleri bu metoda uygun olarak yazdılar. Allah hakkında "Biz Allah'ın var veya yok olduğunu, âlim, cahil, kâdir veya aciz olduğunu söylemeyiz" diyerek bütün sıfatlarda aynı yolu takip ettiler. Onlara göre bu sıfatlardaki gerçek isbat, Allah ile diğer mevcutlar arasında belirtilen cihette bir müşterekliği gerektirir, bu ise teşbihtir. Hüküm mutlak olarak isbat veya nefyetme şeklinde olmamalıdır. Çünkü O, birbirine karşıt, birbirine hasım ve zıt olan şeylerin halıkıdır, dediler. Bu konuda Muhammed el-Bâkır'dan, "Âlimlere ilim verdiği zaman, O âlimdir denildi, kâdirlere kudret verdiğinde O'nun kâdir olduğu söylendi. O ilmin ve kudretin kendisiyle

---

62 Karamita eski İsmâîlî doktrini üzere hareket eden Hamdân Karmat'a bağlı bulunan bir fırkadır. (Geniş bilgi ve bibliyografya için bk. Sabri Hizmetli, "Karmatîler", DİA, XXIV, 510-514.)

63 Mülhide, ilhad ve inkar ehli olan topluluk demektir. Bu isim İsmâîlier dışındaki müslümanların onlara bakış ve prensiplerini değerlendirmeleri yönünden önemli bir anlam ifâde eder.

kâim bulunduğu veya ilim ve kudretle tavsif edildiği manâsında değil, ilmi ve kudreti veren anlamında âlim ve kâdirdir" şeklinde bir ifâde naklettiler.

Onların sıfatları gerçekten nefyettikleri, zâtı sıfatlardan tamamen hali kıldıkları söylendi.

Kıdem konusunda da aynı düşünceyi ileri sürerek, "Biz Allah'ın kadîm veya muhdes olduğunu söylemeyiz, aslında kadîm olan emri ve kelimesidir, muhdes olan ise, halketmesi ve fıtratıdır (yaratması)", dediler.

Onlara göre Allah, emriyle fiilde tam olan el-aklu'l-evveli yarattı, onun tavassutuyla tam olmayan en-nefsü't-tâlîyi yarattı. Nefsin akla nisbeti ya nutfenin tam yaratılmışlığa ve yumurtanın kuşa nisbeti gibidir yahut da çocuğun babaya, sonucun sonucu çıkarana veya kadının erkeğe, zevcenin zevce nisbeti gibidir. Onlara göre nefs, aklın kemaline karşı bir iştiyak duyunca, noksanlıktan kemale intikal için hareket etmeye muhtaç oldu. Hareket ise hareket aletine muhtaçtı. Dolayısıyla semavi felekler ortaya çıkarak nefsin gözetiminde devrî hareketlerle hareket etmeye başladılar. Bundan sonra bâsit tabiatler (özellikler) ortaya çıkarak bunlar da nefsin tedbiriyle düz bir istikamette hareket ettiler. Bunu takiben madenler, bitkiler, hayvanlar ve insanlar gibi terkip edilmiş nesneler (mürekkebât) ortaya çıktı. Cüz'î (ferdî) nefisler bedenlerle birleşti, insan nev'i bu nurların özel feyzi sayesindeki istidadıyla, diğer mevcutlardan farklı olarak ortaya çıktı ve insanın âlemi bütün âlemin mukabilinde yerini aldı.

Ulvî âlemde akıl ve küllî nefis vardır, bu sebeple bu âlemde bütün olarak müşahhas bir aklın bulunması vâciptir. Onunla ilgili hüküm, kâmil ve istenilen yere ulaşmış şahıs hakkında verilecek hükümdür. Nâtık diye isimlendirilen bu şahıs, peygamberdir. Ulvî âlemde bulunan müşahhas ve bütün olan nefsin durumu ise nakıs olup, kemale yönelen çocuğun yahut hilkati tamamlanmaya yönelik nutfenin veya erkekle evlenen bir kadının durumu gibidir ki, esas diye isimlendirilen bu kişi vâsidir.

Onlara göre felekler ve tabiatların akıl ve nefsin hareketlendirmesiyle harekete geçmesi gibi, nefisler ve şahısların da hareketlenmesi şeriatlarladır. Peygamber ve vâsinin, her zaman, en son devre girilip kıyamet kopuncaya, teklif ortadan kalkıp sünen ve şeriatlar bitinceye kadar, yedili bir sistem üzerine deveran edecek tarzda hareketlendirmesiyle olur.

Bu felekî hareketler ve şer'î kanunlar, nefsin kemal haline ermesi içindir. Nefsin kemali ise aklın derecesine ulaşıp onunla birleşmesi, fiilen onun mertebesine gelmesidir. İşte bu büyük kıyamettir, bu durumda feleklerin, unsurların ve terkip edilmiş nesnelerin bileşimleri çözülür, sema çatlar ve yıldızlar birbiri peşinden saçılır, arz başka bir arza inkılap eder, sema katiplerin tomarı dürdükleri gibi dürülür, insanlar o gün hesaba çekilir ve hayır şerden, itaatkar âsiden ayrılır, . hakkın cüziyyatı nefsi küllî ile, batılın cüziyyatı da saptırıcı ve iptal edici batıl şeytanla birleşir. Hareket vaktinden sükun vaktine kadar olan devre başlangıç, sükun devrinden sonsuza kadar olan devre ise kemaldir.

Onlara göre hiçbir fariza, sünnet, şer'î hükümlerden alışveriş, icare, hibe, nikah, talak, kısas ve diyet gibi hiçbir hüküm yoktur ki, bir sayı karşılığı sayı olarak, hükmüne mutabık bir hüküm olarak âlemde bir ölçüsü bulunmasın. Zira şeriatlar ruhanî ve emrî âlemlerdir, âlemler de cismanî ve yaratılmışlıkla ilgili şeriatlardır. Keza harfler ve kelimelerdeki terkipler, suretler ve cisimlerdeki terkiplerin ölçüsü üzeredir. Tek tek harflerin kelimelerden terkip edilenlere nisbeti, bâsit unsurların mürekkep cisimlere nisbeti gibidir. Bütün harflerin âlemde bir ölçüsü, kendisine has bir tabiatı, tabiatı itibariyle de nefislerde meydana getirdiği bir tesiri vardır.

Bu sebeple, tıpkı yaratılan nesnelerin tabiatları dolayısıyla elde edilen gıdalar, nasıl bedenin gıdasını teşkil ediyorsa, öğretilen kelimelerden elde edilen ilimler de nefisler için bir gıda olmuştur. Allah, her mevcudun gıdasını, kendisini yarattığı nesneden takdir etmiştir. Âlemde her şeyin ölçüsü bulunduğu düşüncesinden hareketle kelimelerin ve ayetlerin sayılarına yönelen bu grup, Besmele'nin yedi artı oniki harften, şehadetlerden birincide tehlilin (La ilâhe illallah) dört kelimeden ikinci şehadetin (Muhammedün resulullah) üç kelimeden mürekkep olduğunu, birinci şehadette yedi hece, ikincisinde ise altı hece, birincisinde ve ikincisinde oniki harf bulunduğunu belirtmişlerdir. Bunun gibi, akıllı kimsenin imali fikir etmeyeceği, zıddı ile mukabeleden korkup ortaya koymaktan aciz kalacağı hususları, kendileri için mümkün olan her ayetten çıkarmaya çalıştılar. Bu mukabeleler (karşılaştırmalar) seleflerinin yolu olup, konu ile ilgili bir çok eser yazdılar ve her devirde insanları bu ilimlerin ölçülerini bilen, bu durum ve kurallara ileten bir imama davet ettiler.

ed-Da'vetü'l-cedîde (Yeni Davet) mensupları, Hasan b. Muhammed b. Sabbâh[64] davetini açıkladığı, sözlerini başkalarını ilzam etmeye yönlendirdiği, kişilerden yardım alıp, kalelerde güçlendiğinde, bu yolu terkettiler.

Hasan b. Sabbah, ilk defa 483 (1090) senesi Şaban ayında Alâmut'a çıkmıştı. Bu, imamının beldesine hicret edip, kendi zamanının insanları için davanın keyfiyyetini öğrenmesinden sonra idi. Dönüp, ilk davet olarak insanları her zaman kâim olacak sadık bir imamın belirlenmesi ve kurtuluşa erecek olan fırkayı (el-fırkatü'n-nâciye), kendilerinin imamı olduğu, diğerlerinin imamı bulunmadığı ifâdesiyle tesbite davet etti. Onun kelâmının hulasası, bu konuda sözü tekrar ettikten sonra, Arapça ve Farsça ifâdeleri ile başlangıca geri döndüğüdür.

Biz kendisinin Farsça yazdığını Arapça'ya naklediyoruz, nakledene ayıp olmaz. Muvaffak olan, hakka uyan, batıldan sakınandır. Muvaffak kılan ve yardım eden Allah'tır.

Davetini başlattığı dört fasılla başlıyoruz, onun Farsça yazdığının Arapçası'nı veriyoruz:

Birinci fasılda şöyle dedi: "Allah'ın bilinmesi konusunda müftünün söyleyeceği, iki kavilden biridir: Ya Allah'ı bir öğreticinin öğretmesine muhtaç olarak değil, sadece akılla ve düşünce ile bilirim, diyecektir; yahut akıl ve düşünce ile bilmek mümkün değil, ancak bir öğreticinin öğretmesiyle bilirim, diyecektir:". Şöyle dedi: "Eğer birinci söze göre fetva verirse başkasının aklını ve düşüncesini inkar etme yetkisi bulunmamaktadır. Zira o, (başkasını) inkar ettiğinde öğretmiş olur, bu inkar öğretmedir ve düşüncesi inkar edilen kişinin öğretilmeye ihtiyacı bulunduğunun delilidir." Şöyle dedi: "İki husus zarurîdir, Çünkü insan bir fetva verdiğinde veya bir söz söylediğinde, ya bunu kendisi inanarak söyler, yahut da bir başkasının sözünden alarak söyler." Bu birinci fasıldır. O bu sözleri rey ve akıl ashabına söylemiş olmaktadır.

İkinci fasılda şöyle belirtti: "Bir öğreticiye ihtiyaç sabit olunca, mutlak olarak her öğretici uygun mudur, yoksa bir sadık öğreticiye mi ihtiyaç vardır?" Şöyle dedi: "Eğer her öğretici uygun olur derse, o kimsenin hasmı olan öğreticiyi inkarı câiz olmaz. Eğer inkar ederse mutlaka sadık ve güvenilir bir öğreticiyi kabulleneceği ortaya çıkar." Bu da Ashabu'l-hadise karşı söylenmiş bir sözdür.

---

64 İran'da Nizârî İsmâîlî devletinin kurucusu olan Hasan es-Sabbâh'la ilgili geniş bilgi ve bibliyografya için bk. Abdülkerîm Özaydın, "Hasan Sabbâh", DİA, XVI, 347-350.

Üçüncü fasılda şöyle dedi: "Sadık bir öğreticiye ihtiyaç sabit olunca; önce öğretici bilinip sonra bulunup ondan öğrenmek mi gereklidir, yoksa şahsını tayin ve doğruluğunu tesbit etmeksizin her öğreticiden öğrenmek mi gereklidir? İkinci birinciye dönmek demektir. Bir yola koyulması ancak bir yöneltici ve arkadaşla mümkün olacak kişiye gerekli olan ise önce arkadaş, sonra yoldur." Bu Şia'ya karşı söylenmiş bir sözdür.

Dördüncü fasıl'da şöyle der: "İnsanlar iki fırkadır. İlki, biz Allah'ın bilinmesinde sadık bir öğreticiye muhtacız, öncelikle o öğreticinin belirlenmesi ve teşhisi, daha sonra ondan ilim öğrenilmesi gerekir, der. İkinci fırka da, her konuda öğretici olandan ve öğretici olmayandan ilim alır. Geçen mukaddimelerden anlaşıldı ki, hak ilk fırka iledir, o fırkanın reisi haklıların reisi olması gerekir, ikinci fırkanın batıl üzere olduğu anlaşılınca, onların reislerinin iptalcilerin reisleri olması icap eder.

Şöyle dedi: "Bu yolla biz muhıkkın hakla beraber olduğunu mücmel olarak bilmiş olduk. Bundan sonra muhıkla hakkı biliriz ki, bu meselelerin deveranı gerekmeyen mufassal bir bilgidir." Burada hak ile ihtiyaç, muhık ile kendisine muhtaç olunan kimse kastedilmektedir. Şöyle dedi: "İhtiyaç sebebiyle imamı tanırız, imam vasıtasıyla ihtiyacın miktarlarını biliriz. Cevaz ile vâcibi yani vâcibu'l-vücudu bildiğimiz gibi, imamla câizlerdeki cevazın miktarlarını bilmiş oluruz."

Dedi ki: "Tevhîde giden yol tam tamına böyledir."

Daha sonra mezhebini takrir konusunda bir kısım fasıllar zikretmiştir ki, bundan maksadı ya tanıtma veya diğer mezhepleri reddetmektir. Fakat ekserisi red, ilzam ve aralarındaki ihtilafdan dolayı mezheplerin batıl olduğu, ittifakları sebebiyle kendi mezheplerinin hak olduğuna sonucunua ulaşma şeklindedir.

Bunlardan biri "el-Hakku ve'l-Bâtıl" adlı büyük ve küçük fasıldır. Burada âlemde hak ve batılın bulunduğuna temas etmekte, hakkın alametinin birlik (vahdet), batılın alametinin ise çokluk (kesret) olduğunu, birliğin öğretme ile sağlanacağını, çokluğun ise rey ve görüşten kaynaklandığını, öğretmenin (ta'lim) cemaatle beraber olduğunu, cemaatin de imamla birlikte bulunduğunu ifâde etmiş, rey ve görüşün muhtelif fırkalarla beraber olduğunu, onların da kendi reisleri ile birlikte bulunduklarını kaydetmiştir.

Hakkı ve batılı, bir yönden aralarındaki benzerliği ve birbirinden ayrılmalarını, her iki taraftaki zıtlığı ve tertibi ölçü (mizân) kabul edip, söylediği her şeyi bu ölçüye göre değerlendirerek şöyle dedi: Bu ölçü kelime-i

şehadetten kurulmuştur, onun terkibinde bir nefiy bir de isbat yahut bir nefiy bir istisna vardır. Nefyedilmeye layık olan batıldır, isbat edilmeye layık olan da haktır, bununla hayır ve şer, sıdk ile kizb ve diğer zıt şeyler ölçülüp tartılır. Maksadı her makâle ve kelimede öğreticinin bulunması gerektiğine dönüşüdür. Tevhîdin tevhîd olabilmesi için nübüvvetle birlikte olması gerekir, nübüvvetin de nübüvvet olabilmesi için imâmetle birlikte olması icap eder. İşte sözlerinin ulaştığı sonuç budur.

Kendisi avammı ilimlerle meşgul olmaktan, havassı da kendisinin muhtevasını bildiği kitaplar ile her ilimde derecesini bildiği kişilerin yazdıkları hariç, geçmiş ulemanın kitaplarını okumaktan menetti.

İlâhiyat konusunda kendi mensuplarıyla "Bizim ilâhımız, Muhammed'in ilâhıdır" sözünü aşmadı. Şöyle dedi: "Siz, bizim ilâhımız akılların ilâhıdır, yani her akıllının aklının sevkettiği ilâhtır, diyorsunuz. Onlardan birine Allah hakkında ne diyorsun, O bir midir, yoksa çok mudur, âlim midir değil midir, kâdir midir, değil midir? diye sorulsa, ancak "benim ilâhım Muhammed'in ilâhıdır" şeklinde cevap verecektir." "O resulünü hidayet ve hak ile bütün dinlere üstün kılmak için gönderdi."[65] Resul hakka yönlendirendir.

Geçen mukaddimelerle ilgili olarak bu topluluktan kaçıyla münazarada bulundum, fakat "Sana ihtiyacımız mı var, bunu senden mi duyacağız veya bunu senden mi öğreneceğiz?" şeklindeki sözler dışında müsbet bir adım atmadılar.

İhtiyaç konusunda bunlarla yumuşakça konuşarak "Kendisine muhtaç olunan kişi nerede, benim için ilâhîyat konusunda neye inanmamı söylüyor, akılla anlaşılacak konularda benim için koyduğu kurallar nedir?" diye sordum. Zira maksat öğreticinin şahsı değil, öğretmesidir. Onlara, ilim kapısını kapattınız, teslimiyet ve taklit kapısını açtınız, bâsirete uymayan bir mezhebi ve delilsiz olarak bir yola girmeyi hiçbir akıllı kişi kabul etmez, dedim.

Kelâmın başlangıcı tahkimat, (konuyu hakeme arzetme) sonu ise teslim olmaktır. "Hayır. Rabbine andolsun ki, aralarında çıkan anlaşmazlık konusunda seni hakem kılıp sonra da verdiğin hükümden içlerinde bir sıkıntı duymadan tam manâsıyla kabullenmedikçe imân etmiş olmazlar."[66]

---

65 Tevbe, 9/33.

66 Nisa, 4/65.

VII- FÜRÛ EHLİ

Fürû ehli, şer'î hükümlerde ve ictihâdî meselelerde ihtilaf edenlerdir.

1- İctihâd Usulü ve Rükünleri

Bil ki ictihad usulü ve rükünleri kitap, sünnet, icmâ ve kıyas olmak üzere dörttür, bazan ikiye de raci olur.

Bu rükünlerin sıhhati ve sayılanlara inhisar ettirilmesini sahâbeden (r.a) telakki etmişler ve ictihadın aslını ve kıyasın câiz olduğunu keza onlardan almışlardır. Onların yaşadığı devrede bir şeyin helal veya haram olması gibi şer'î bir olay ortaya çıktığı zaman ictihada yöneldikleri ve önce Allah'ın kitabına başvurdukları, tevatüren bilinen bir husustur. Eğer onda bir nas ve zâhir bir delâlet bulurlarsa, ona bağlanıp, hadisenin hükmünü onun gerektirdiği şekilde ortaya koyarlardı. Eğer onda bir nas veya zâhir bir delâlet bulamazlarsa, sünnete müracaat ederlerdi. Eğer o konuda bir haber rivayet edilmişse onu alırlar, onun hükmünü uygularlar, şayet haber bulamazlarsa ictihada yönelirlerdi. Onlara göre ictihadın rükünleri iki veya üç idi. Onlardan sonra gelen bizler için dörttür, zira onların icmâ ve ittifaklarının gereğini almamız ve onların metoduna uygun hareket etmemiz bizim için vâcip olmuştur.

Sahâbenin icmâı bazan bir hadise konusundaki ictihadî icmâ olduğu gibi, bazan da ictihadt zikredilmeksizin belirtilen mutlak icmâ olmak üzere ikiye ayrılır. Onların, icmâa bağlanılması konusundaki ittifakları sebebiyle icmâ, şer'î bir hüccettir. Biz sahâbenin (r.a) raşid imamlar olup dalâlet üzerinde içtima etmeyeceklerini biliyoruz. Nitekim Hz. Peygamber "Benim ümmetim dalâlet üzere içtima etmez"[1] buyurmuştur.

---

[1] İbn Mâce, "Fiten", 8.

Fakat icmâ, konusuyla ilgili gizli veya çık bir nastan hali değildir. Çünkü biz kesin olarak biliyoruz ki, ashap, icmâ ve ittifaklarında ancak emin oldukları ve dinin bildirdikleri üzerinde icmâ etmişlerdir. Bu nas, ya hüküm kendisine dayandığına dair bir beyan bulunmaksızın hükmünde ittifak ettikleri hadisede, ya da icmâın hüccet olması ve icmâa muhalefetin bid'at olması konusundadır.

Her ne olursa olsun icmâın müstenedi (dayanağı) hafî veya celî nastır. Böyle olmadığı takdirde bir mesnede dayanmadan şer'î hükümler isbat etme durumu ortaya çıkmış olur. İctihad ve kıyasın müstenedi ise yine icmâdır. Keza icmâ, ictihadın câiz olduğunu bildiren nassın da müstenedidir. Bu durumda dört usul hakikatte iki usule racidir, bazan da tek bir asla racidir ki, o da Allah'ın sözüdür.

Kat'î ve gerçek olarak biliyoruz ki, ibâdet ve tasarruflarda hadiseler ve vakıalar bazı şeylere hasr edilmenin ve sayının ötesindedir. Keza yine kesin olarak bildiğimize göre her hadise hakkında nas varid olmamıştır, bu tasavvur da edilemez. Naslar sınırlı olup hadiseler sınırsız olunca, sınırlının sınırsızı zaptı ve kapsaması mümkün olmadığına göre, kesin olarak her hadisenin hükmünü belirtecek şekilde, ictihad ve kıyasa itibar edilmesi gerektiği ortaya çıkacaktır.

İctihadın mesnetsiz olarak, şer'in tesbitinin haricinde yapılması câiz değildir. Zira rastgele yapılan kıyas, bir başka şeriat vaz etmek, mesnetsiz olarak bir hüküm isbat etmek ise, bir başka sistem ortaya koymaktır. Oysaki Şâri (Allah) ahkamı ortaya koyar, müctehidin yapması gereken ictihadında bu erkandan sapmamaktır.

2- İctihadın Şartları

İctihadın beş şartı vardır:

İlki, Arap dilini anlamak mümkün olacak tarzda, vaz'î ve istiârî lafızları, nas, zâhir, mutlak, mukayyet, mücmel, mufassal, fahva'l-hitab ve mefhumu'l-kelâmı ayırabilecek derecede yeterli lisan bilgisine vakıf olmak. Mefhumu üzerine mutabık olarak, tazammun ve tâli manâlar suretiyle delâlet eden ifâdeleri bilmek. İşte bunlar kendisiyle bir şeye ulaşılan alet (vasıta) gibidir, alet veya edata hakim olmayan kimse sanatının tamamına erişemez.

Daha sonra Kur'an'ın tefsirini, özellikle ahkamla ilgili ayetlerle ilgili olanlarını, ayetlerin manâsıyla ilgili haberlerde geçen bilgileri, muteber sahâ-

bede görülen ayetleri anlama metotlarına salik olmaları ve onlardan anladıkları manâları bilmesi gerekir. Eğer mevâiz ve kıssalarla ilgili diğer ayetlerin tefsirini bilmezse bunun ictihada zarar vermeyeceği, zira sahâbe içinde bu mevaizi bilmeyenlerin, o zaman Kur'anın tamamını bilmediği halde ictihad ehli kimseler oldukları söylenmiştir.

Daha sonra haberlerin metinlerini ve isnadlarını bilmesi, nakledenlerin ve ravilerin hallerini, adl ve sika, merdud ve mat'ununu ihata etmesi, haberlerle ilgili özel vak'aları iyi bilmesi, haberlerden hangisinin özel bir hadise için varid olduğu halde umumî olduğunu, hangisinin hususî olduğu halde hepsinde hükmünün umumîleştirildiğini, vâcip, nedb, ibaha, hazr (haram) ve kerahat arasındaki farkları iyi bilmesi, bu vecihlerden birini kaçırma nası, bir babı diğerine karıştırmaması gerekir.

Daha sonra ictihadının icmâa muhalif olmaması için selefi salihinden sahâbe, tabiun ve etbau't-tabiînin icmâ ettikleri konuları bilmesi gerekir.

Daha sonra kıyas mahallerine, bu konuda düşünce ve araştırma keyfiyetine ulaşmak, evvela aslı araştırıp sonra ondan çıkarılacak muhayyel manâyı belirlemek ve hükmü ona bağlamak yahut zannı galibe göre bir benzerlik tesbit edip hükmü ona ilhak etmek gerekir.

İşte müctehidin, avammın kendisine ittiba ve taklîd etmesi vâcip olan müctehid olabilmesi için uyması gereken beş şart bunlardır. Aksi halde kıyasa ve ictihada dayanmayan her hüküm, zikrettiğimiz gibi mesnetsiz ve mühmeldir.

Şöyle dediler: Müctehid bu bilgileri tahsil ettiği zaman onun ictihadı câiz, ictihadı dolayısıyla ulaştığı hüküm de şeriatta câiz olur. Bu durumda avammın onu taklîdi ve fetvasını kabullenmesi vâcip olur. Hz. Peygamber'den gelen meşhur bir haberde, Muaz b. Cebel'i Yemen'e gönderirken "Ya Muaz ne ile hükmedeceksin?" diye sordu. Muaz "Allah'ın kitabıyla" dedi. Hz. Peygamber "Eğer onda bulamazsan?" diye sorunca, Muaz, "Allah'ın Resulünün sünnetiyle" cevabını verdi. Hz. Peygamber, "Onda da bulamazsan?" deyince, Muaz, "Reyimle ictihad ederim" dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, Resulünün elçisini razı olduğu şeye muvaffak kılan Allah'a hamdolsun"[2] dedi.

---

2 Ebu Dâvud, "Akziye", 11; İbn Hanbel, V, 230, 236, 242.

Müminlerin emiri Ali b. Ebi Talibden rivayet olundu, şöyle dedi:" Hz. Peygamber beni kadı olarak Yemen'e gönderdiğinde, Ey Allah elçisi, ben gencim, insanlar arasında nasıl hükmedeceğim, diye sordum. Hz. Peygamber elini göğsüme vurdu ve Allahım onun kalbini doğruya ulaştır, lisanını sabit kıl, dedi. Bundan sonra iki kimse arasında hüküm verme konusunda hiç şüpheye düşmedim"[3].

3- Usul ve Fürûda Müctehidlerin Hükümleri

Daha sonra usulcüler, usul ve fürû konularında müctehidlerin tasvip edilmeleri konusunda ihtilaf ettiler. Usulcülerin umumunun görüşü, usulle ilgili meselelerde, aklî, yakinî ve kat'i hükümlerde düşünen ve fikrini ortaya koyan kimsenin, isabeti belirlemesi gerektiğini, zira bu konularda isabet edenin tek kimse olduğunu ortaya koydular. İki kimsenin bir aklî hükümde, birbirine karşıt olarak nefiy ve isbatta, yani birinin isbat ettiğini diğeri nefyeder, birinin nefyettiğini diğeri ispat eder tarzda, gerçekten ihtilaf etmesi câiz olmaz, zira böyle olursa sıdk ve kizbi, hak ve batılı paylaşmaları gerekir. Bu ister İslâm'da usulcüler arasında, isterse ehli İslâm ile İslâm'dan hariç din ve fırkalar arasında olsun farketmez, ihtilaf edilen konuda, aynı anda ve halde sıdkın ve kizbin, savap ve hatanın birlikte bulunması muhtemel değildir. Bu aynı anda "Zeyd bu anda şu evdedir" diye haber veren ilk kişinin sözü ile, "Zeyd bu anda şu evde değildir" diyen ikinci kişinin sözüne benzer. Biz bu durumda kesin olarak biliriz ki, haber veren kişilerden biri doğru, diğeri yalancıdır. Çünkü iki halin birlikte bulunması, Zeyd'in aynı anda evde bulunması ve bulunmaması düşünülemez.

Şu bir gerçektir ki, iki kimse bazan bir meseledeki aklî hükümde ihtilaf eder, ihtilaf mahalli müşterek olur, karşıtlık şartı tenakuz teşkil etmeyecek derecede geçerli olur, bu takdirde niza durumundaki iki kimsenin doğrulanması mümkün olur, bu durumda iştirakin kaldırılmasıyla aralarındaki niza biter yahut niza taraflardan birine raci olur.

Bu şöyle misallendirilir: Kelâm meselesinde ihtilaf eden iki kimse, eğer nefiy ve isbat yönüyle aynı manâ üzerinde buluşmazlarsa, mesela biri Kur'an mahluktur der ve bundan lisandaki harf ve sesleri, yazıdaki kelime ve rakamları kastederse ve işte bu mahluktur derse; diğeri de mahluk değildir deyip, bundan harf ve rakamları kastetmeyip bir başka manâyı kastet-

---

3 İbn Mâce, "Ahkâm", 1; İbn Hanbel I, 111.

mişse, bu iki kimse Kur'an'ın mahlukluğu konusunda aynı manâ üzerinde ihtilaf ve nizada buluşmamışlardır.

Keza Allah'ın görülmesi konusu da böyledir. Allah'ın görülmeyeceğini ileri süren kimse, "Görme, görülene ışınların ulaşmasıdır, bu Allah için câiz değildir" der, isbat eden de "Rü'yet idrak veya özel bir bilgidir, Allah'a taalluku câizdir" derse yine her ikisi nefiy ve isbat konusunda aynı manâda buluşmamışlardır. Fakat kelâm Allah'ın rü'yetinin hakikatini isbata gelince, onun ne olduğu konusunda önce ittifak etmişler, daha sonra da nefiy ve isbat konusunda söz söylemişler, fikir beyan etmişlerdir.

Keza kelâm meselesinde, ihtilaf edenlerden ikisi de, kelâmın mahiyetinin isbatı hususuna dönme konusunda muvafıkken, daha sonra isbat veya nefiy konusuna gelince, sözlerini söylemişlerdir. Aksi halde her iki hükmün de tasdiki mümkün olurdu.

Ebu'l-Hasan el-Anberî'ye göre, usulde düşünüp ulaştığı fikri ortaya koyan her müctehid, isabetlidir. Çünkü düşünülen konudaki sonuç ister menfi ister müsbet olsun, doğru düşünce ortaya koyabilmek için katlandığı pek çok külfetler, onu o yöne yöneltmiştir, şu kadar varki bir yönüyle isabet etmiştir. Bu düşüncesini el-İslâmiyyûn mine'l-fırak'ta zikretti. İslâm milleti dışındakilerin ise naslar ve icmâ ile küfür ve hataları sabit olmuştur. Onun mezhebinin siyakı, herhangi bir kayıt konulmaksızın her müctehidin isabet üzere olmasını gerektirir, naslar ve icmâ her düşünenin ve her söyleyenin tasvibine mani teşkil eder.

İsabet edenin tek kişi olmasını kesin olarak benimsemelerine mukabil, usulcüler arasında ehlü'l-ehvânın tekfir edilmesi konusunda anlaşmazlık vardır. Zira tekfir şer'î bir hüküm, tasvip edip etmemek ise aklî bir hükümdür. Mezhebi için mübalaga ile hareket eden ve taassup gösteren kimse, muhalifini tekfir ve dalâlete nisbet etmiş, mutaassıp olmayan ve arayı bulmaya çalışan da tekfir etmemiştir.

Tekfir edenler, mesela Kaderiyye'yi Mecûsîlere, Müşebbiheyi Yahudîlere, Rafizileri Hıristiyanlara benzetmek gibi, her mezhep ve makâleyi ehlü'l-ehva ve diğer dinlerden birine benzetmiş, onlar hakkında benzetilen grupların nikahlanma ve kestikleri hayvanların yenilip yenilmemesi konusunda hüküm vermişlerdir. Bu konuda şiddetli olmayıp müsamahalı olanlar ise onların dalâlette olduklarına hükmetmiş, ahirette helak olacakları sonucuna varmışlardır.

Lanetleme konusunda da tekfir ve tadlildeki ihtilaflarına göre anlaşmazlığa düşmüşlerdir.

Keza işbaşındaki imama karşı hududu aşmak, taşkınlık ve düşmanlıkla isyan eden kimse hakkında da durum böyledir. Eğer o kimsenin isyanı bir te'vil ve ictihada dayanırsa, bukimse hatalı bâğî diye isimlendirilir. Daha sonra bu bagy yani isyan hadisesi, lanetlemeyi gerektirir mi yoksa gerektirmez mi?

Ehl-i sünnet'e göre, isyan eden kişi, bu fiiliyle imândan çıkmadığı için lanetlenmesi gerekmez.

Mutezile'ye göre ise, bu kimsenin fıskından dolayı lanetlenmeyi hak etmiştir. Zira fâsık imânın dışındadır. Eğer o kimsenin hurucu, isyan, haset, ve dinden uzaklaşmak gibi bir sebepten dolayı ise, Müslümanların icmâı ile, o kimse lisanla lanetlenmek, kılıçla ve mızrakla öldürülmeyi hak etmiştir.

Fürûda ictihad edenler, helal ve haram gibi şer'î hükümlerde ihtilaf ettiler. İhtilaf edilen hususlar galebe-i zanna konu olan zannî konular olduğu için bu konularda her müctehidi tasvip etmek mümkün olur. Bu konu da bizim "Allah'ın her bir hâdise hakkında koyduğu bir hüküm var mıdır, yoksa yok mudur?" şeklindeki bahsedeceğimiz asla dayanır

Usulcülerden bir kısmı müctehidin ictihadından önce ictihad edilen konuda Allah katında cevaz, mahzur, helal ve haram gibi muayyen bir hüküm bulunmadığını, Allah'ın hükmünün müctehidin ictihadının sonucu olduğunu, hükmün bu sebebe bağlı bulunduğunu belirtmişlerdir. Buna göre sebep bulunmadıkça hüküm sabit olmaz. Özellikle cevaz ve haramın (hazr) zâttaki sıfata raci olmayacağını söyleyenlerin mezhebine göre, hüküm Şâriin yap veya yapma şeklindeki sözlerine racidir. Bu mezhebe göre her müctehid hükmünde isabetlidir. Usulcülerden bazıları da, ictihaddan önce her hadisenin Allah katında cevaz ve hazr gibi muayyen bir hükmü bulunduğunu, hatta insanın her hareketi hususunda helal ve haram gibi teklifî hükümlerin mevcudiyetini, müctehidin talep ve ictihadı ile bunu bulmaya yöneldiğini, zira matluba erişmek için talebin gerekliliğini ortaya koymuşlardır. İctihadda bir şeyden diğer bir şeye ulaşmanın gerekliliğini belirterek, bir mesnede dayanmayan talebin makul olmadığını ifâde etmişlerdir. Bu sebeple müctehid, naslar, zavahir ve umumat ile hakkında icmâ edilmiş olan meseleler arasında araştırma yapar ve manevi rabıtayı bulmaya çalışır yahut hükümler ve şekiller bakımından yakınlık kurup, üzerinde ittifak edilen hük-

mü, kendisinin muayyen bir matlubu bulunmasa da, ictihadında isbat etmeye çalışır. Bu yön üzere onun talebi nasıl sahih olur? Bu mezhebe göre, matlub hükümde müctehidlerden isabet edeni yalnız biridir. İkincisi ictihadda kusuru olmaması sebebiyle mazur kabul edilir.

Daha sonra: Müctehidler arasında isabetli bilinir mi yoksa bilinmez mi? Ulemanın ekserisine göre bu taayyün etme keyfiyeti belirlenemez, fakat isabetli olan kim olduğu belirlenemezse bile bir müctehiddir. Usulcülerden bir kısmı biraz daha tafsilata girerek: "ictihad edilen konuya bakılır, müctehidlerden biri nassa zâhir olarak muhalif ise, o dalâlete ulaşmayacak derecede hata işlemiş olup bizzât hatalı olan odur. Sahih habere ve zâhire temessük eden ise, bizzât kendisi isabetlidir. Eğer nassa muhalefet zâhir değilse, bizzât hatalı değildir, aksine iki müctehidden herbiri ictihadında isabetlidir, hangisi olduğu bilinmeksizin biri ise hükümde isabet etmiştir. Bu kadarı usul ve fürûda müctehid olanlarla ilgili hükümlerde kafidir. Zira mesele müşkil, hüküm karışıktır.

4- İctihad, Taklid ve Mukallidin Hükmü

İctihad, farzı ayn olmayıp kifaî farzlardandır, bir kimse onu elde etmekle meşgul olduğunda, diğerlerden farziyeti sakıt olur. Bir asırda bulunanlar bu konuda kusurlu olurlarsa, hepsi ictihadı terkettiklerinden dolayı âsi ve büyük bir harama meyletmiş olurlar. Zira ictihadî olan şer'î hükümler, sebebin müsebbebe bağlılığı gibi, ictihada bağlıdır. Sebep yani ictihad bulunmayınca, hükümler atıl kalır, görüş ve düşüncelerde bir sonuca ulaşılmaz, o halde bir müctehide mutlak olarak ihtiyaç vardır.

İki müctehid ictihad ettiğinde, her birinin ictihadı diğerinin ictihadı ile vardığı sonucun hilafına olduğunda, bunların birinin diğerini taklîdi câiz değildir. Keza bir müctehid bir hadisede ictihad edip, ictihadı kendisini cevaz veya hazra yönlendirirse, bu hadise aynıyla bir başka zaman ortaya çıktığında, ilk ictihadını dikkate alıp hükmetmesi câiz değildir, zira birinci ictihadda gaflet ettiği hususların ortaya çıkması, ikincisinde bunu dikkate alması câizdir.

Avamdan olan bir kimsenin bir müctehidi taklîd etmesi gerekir. Zira sorduğu konuda âmmînin mezhebi, soru sorduğu kimsenin mezhebidir, asıl olan budur. Her iki gruptan ulema, Hanefî olan âmmînin, ancak Ebu Hanîfe'nin mezhebinin hükmünü almasını, Şâfiî olan bir âmmînin de Şâfiî'nin mezhebinin hükmünü almasını câiz görmüşlerdir. Çünkü âmmînin

mezhebi olmayıp, onun mezhebinin müftünün fetvası olduğu şeklindeki hüküm, karışıklığa sebebiyet vereceğinden, bunu câiz görmediler.

Bir beldede iki müctehid bulunsa, âmmî bu konuda çaba sarfederek en üstün ve en çok takva sahibi olanını seçip onun fetvasını alır. Müftü onun mezhebi üzere fetva verse, kadılardan biri de onun fetvası üzere hükmetse, bu hüküm bütün mezheplerde sabit olur. Kaza, fetva ile birleştiğinde, akid sonucu meblağın kabzı gerektiği gibi, hüküm de gerekli olur. Âmmî, müctehidin ictihad seviyesine ulaştığını nasıl bilir? Keza müctehid ictihad şartlarını ikmal ettiğini ne zaman anlar? İşte bu düşünülecek bir konudur.

Zâhir ashabından Dâvud el-Isfahânî ve ve diğerleri ahkam konusunda kıyas ve ictihadı câiz kabul etmediler. Dâvud, uyulması gereken asıllar, kitap, sünnet ve icmâdır, demiş ve kıyasın bir asıl olduğunu reddetmiş, kıyası ilk yapanın İblis olduğunu söylemiştir. O kıyasın kitap ve sünnetin mazmununun dışında bulunduğunu zannetmiş, şeriatın metotlarıyla bir hükmün talep edilmesi olduğunu, şeriatların ancak onunla yapılan ictihadla devam edebileceğini idrak edememiştir. Zira ictihadı muteber kabul etmek, âlemde yayılmanın zarurî unsurlarındandır. Sahâbe-i kiramın (r.a), özellikle miras konularında, dede ile birlikte kardeşlerin mirasının tesbiti ve kelâleye mirasın nasıl verileceği konusunda ictihad ettiklerini, ne kadar kıyas yaptıklarını gördük. Bu onların durumlarını inceleyen kimseye gizli kalmayacaktır.

5- Müctehidlerin sınıfları

Bundan sonra; Ümmetin imamları olan müctehidler, iki sınıfa ayrılırlar: bir üçüncü sınıf mevcut değildir. Bunlar, Ashâbu'l-hadis ve Ashâbu'r-re'y'dir.

a- Ashâbu'l-hadis

Bunlar Hicaz ehlidir, Mâlik b. Enes, Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, Süfyân es-Sevrî, Ahmed b. Hanbel ve Dâvud b. Ali b. Muhammed el-Isfahânî'nin mensuplarıdır. Ashâbu'l-hadis ismiyle anılmalarının sebebi, hadisleri tahsil etmek, haberleri nakledip, hükümleri onlar üzerine bina etme konusunda büyük ihtimam ve çaba göstermeleridir. Bu grup bir haber veya eser bulduklarında celî veya hafî kıyasa yönelmemişlerdir.

Şâfiî şöyle dedi: "Benim bir görüşümle karşılaşıp, görüşümün hilafına bir haber bulduğunuzda, bilin ki benim mezhebim işte o haberdir". Ebu İbrahim İsmail b. Yahya el-Müzenî, Rebî' b. Süleyman el-Cîzî, Harmele b.

Yahya en-Necîbî, Rebî' b. Süleyman el-Murâdî, Ebu Yakub el-Buveytî, Hasan b. Muhammed b. Sabbah ez-Za'feranî, Muhammed b. Abdullah b. Abdülhakem el-Mısrî ve Ebu Sevr İbrahim b. Hâlid el-Kelbî Şâfiî'nin ashabındandır. Bunlar Şâfiî'nin ictihadı üzerine zaid bir ictihad ortaya koymamışlar, ondan nakledilenler konusunda tevcih ve istinbat suretiyle tasarrufta bulunmuşlar, hepsi de onun reyinden hareket ederek, imamlarına kesinlikle muhalef etmemişlerdir.

b- Ashâbu'r-re'y

Bu grup Ebu Hanîfe en-Nu'mân b. Sâbit'in mensupları olan Iraklılardır. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Ebu Yusuf Yakub b. İbrahim b. Muhammed el-Kâdî, Züfer b. Hüzeyl, Hasan b. Ziyad el-Lü'lüî, İbn Semâa, Afiye el-Kâdî, Ebu Mutî' el-Belhî ve Bişr el-Merîsî Ebu Hanîfe'nin mensuplarıdır.

Bunların ashâbu'r-re'y diye isimlendirilmeleri, çaba ve ihtimamlarının çoğunu kıyas vecihlerini tahsil, ahkamdan çıkarılan manâlara yöneltmeleri ve hadiseleri bunlar üzerine bina etmeleri, bazan da kıyası celîyi ahad haberlere tercih etmeleri sebebiyledir. Ebu Hanîfe "Bu ortaya koyabildiğimiz en iyi reydir diye biliyoruz, Bunun gayri reye kâdir olanın reyi kendine ait, bizim reyimiz de bize ait" demiştir.

Ebu Hanîfe'nin mensupları, imamlarının ictihadı üzerine zaid ictihadlar ortaya koyarak, onun ictihadının hükmüne muhalefet etmişlerdir. İmamlarına muhalefet ettikleri meseleler meşhurdur,

Bir ayırım ve hatırlatma:

Bil ki bu iki zümre arasında fürû konusunda pek çok ihtilaf vardır. Kendilerinin konu ile ilgili eserleri ve zannî konuda nihayete ulaşmış, sanki kat'î ve kesinliğe yönelmiş münazaraları mevcut bulunmaktadır. Fakat bundan dolayı bir tekfir veya tadlil gerekmemiştir. Aksine daha önce zikrettiğimiz gibi her müctehid isabetlidir.

İNDEKS

A

B

K

L

M

N

O

Ö

R

S

Hz.Peygamber'in vefatından kısa bir süre sonra, büyük bir fetih hareketine girişen, bir taraftan İran'ı bütünüyle ele geçirirken, diğer taraftan Doğu Roma'yı sarsarak Anadolu hududuna kadar ilerleyen ve Kuzey Afrika'yı kısa zamanda kendi topraklarına katarak Endülüs'e ulaşan ilk müslümanlar, bu devre içinde ele geçirdikleri bölgelerdeki insanların çeşitli din, mezhep, düşünce ve kültürleriyle karşılaşmışlardı. Bu değişik grupların inanç ve düşüncelerini araştırma, toplumu bilgilendirme ve İslam'la aralarındaki farkları ortaya koyma faaliyetleri, İslam bilginleri tarafından, ilk devirlerden itibaren başlatılmış ve zaman içinde artarak devam etmiştir. Bu arada Müslümanlar arasında çeşitli sebeplere bağlı olarak ortaya çıkan fikrî ve siyasî anlaşmazlıklar, mezhep boyutuna ulaşınca, bunların da incelenerek ortaya konulması zarureti hasıl olmuş, önceleri daha dar ölçülerde ele alınarak yazılan eserler, zamanla dinler ve mezhepleri kapsayacak tarzda yazılmaya başlanmıştır.

Elinizdeki eser; VI/XII. asır başlarında Muhammed Abdülkerim eş-Şehristânî tarafından belirtilen özelliklere göre yazılan, konusunda klasikleşen el-Milel ve'n-Nihal adlı çalışmanın, İslam mezhepleri bölümünün tercümesidir. Çeşitli dillere çevrilmiş olmasına rağmen, anlaşılır bir Türkçe tercümesi bulunmayan eserin, kültürümüze kazandırılması bir zaruret olmuştu. Bu hususu göz önüne alarak ve bir hizmet ifa ettiğimizi düşünerek, bu önemli eseri okurlarımızın istifadesine sunuyoruz.

ISBN 975-6794-46-1
9 789756 794463